

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Saskia Grotenhuis, Sylvia Lammers,
Heidi de Mare, Riet Paasman, Jannie Poelstra, Agnes Sommer, Annerieke Vos

Redaktieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Loes Brunot, Rosemarie Buikema,
Koos Couprie, Freda Dröes, Angela Grooten, Rina Van der Haegen,
Joke 't Hart, Marijke de Jong, Jytte Kronig, Selma Leydesdorff, Mieke Verloo,
Marij Veugeliers, Tienka Wiersma

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis, Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonies worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

- 3 Redactioneel: Lustrumkongres ‘Het verschil en de gelijkheid’
- 10 Wie weet wat een vrouw is... Over de verschillen en de verhoudingen
tussen de wetenschappen *Annemarie Mol*
- 23 Een algemene theorie van de helft van de wereld? Vraagtekens bij
‘De handel in vrouwen’ *Tjitske Akkerman*
- 44 Interview met Parveen Adams en Elizabeth Cowie, redactrices *m/f*
Mieke Aerts, Saskia Grotenhuis
- 57 Interview met Juliet Mitchell *Mieke Aerts, Agnes Sommer*
- 70 Het Bureau *Agnes Sommer*
- 95 Bestaat chocola? *Saskia Grotenhuis, Agnes Sommer*

Verslagen

- 111 Van VBEO naar STEO. Over het stimuleren van
emancipatie-onderzoek op landelijk nivo *Marie-Louise den Bandt*
- 115 ‘Een naekt brudegom die wil ene naecte bruyt’; vrouwen en de
Moderne Devotie *Grietje Dresen*
- 118 Over de cursus onderzoeksvoorstellen en onderzoeksfinanciering
Marianne Grunell
- 121 ‘Machtsstrategieën in discussie’. Kritiek op het tweede
Internationale en Interdisciplinaire Vrouwenkongres *Anske
Heerkens, Barbara Henkes*

Recensies

- 124 ‘Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis’ van Bram van Stolk
en Cas Wouters *Liesbeth Bervoets*
- 126 ‘Theories of Women’s Studies’ van Gloria Bowles en Renate Duelli
Klein (red.) *Martina Heinrichs, Thea van der Kley, Desirée Verwey*
- 129 ‘Sekse als organisatieprincipe’ van Joan Meyer *Wilma Vollebergh*

- 133 Kroniek
- 136 IAV-inventarisatie vrouwenstudies
- 140 Gegevens over de auteurs

Lustrumviering

Ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van het **Tijdschrift voor Vrouwenstudies** organiseert de redactie op 12 en 13 april te Amsterdam een conferentie rondom het thema

Het verschil en de gelijkheid

In hoeverre is er sprake van een specifiek vrouwelijke traditie en toekomst?

Ligt de betekenis van vrouwenstudies in het ondermijnen van het verschil of in het feminiseren van de gelijkheid?

Een toelichting op het thema is opgenomen in nummer 21 van het Tijdschrift voor vrouwenstudies.

Programma

vrijdag 12 april

10.00 - 11.00 opening en introductie op het thema

11.00 - 13.00 korte bijdragen van redactrices van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies, M/F, Feminist Review, Signs, Feminist Studies, Memoria, Feministische Studien, Nouvelles Questions Feministes en Les Cahiers du GRIF, betreffende het door hen gevoerde beleid in relatie tot de ontwikkelingen in vrouwenstudies.
P A U Z E

14.00 - 16.00 forumdiskussie naar aanleiding van de ochtendlezingen

17.00 - 19.00 receptie

zaterdag 13 april

10.00 - 11.00 lezing door Judith Walkowitz

lezing door Christine Delphy

11.00 - 12.00 lezing door Paola di Cori

lezing door Michèle Barrett

P A U Z E

13.30 - 14.30 lezing door Elisabeth Cowie

lezing door Claudia Honegger (o.v.)

14.30 - 15.30 lezing door Rayna Rapp

lezing door Rosi Braidotti (o.v.)

zaterdag 13 april

20.30 - 22.00 forumdiskussie met redactrices van Lover, Soo-fem Teksten, Nemesis en Lust en Gratie

22.00 Feest

De conferentie is toegankelijk voor alle belangstellenden. De conferentie wordt gehouden in het complex Oudemanhuispoort, Oudezijds Achterburgwal - Kloveniersburgwal, te Amsterdam; vanaf station c.s. bereikbaar met tram 4, 9, 16, 24, 25, halte Spui. Aan de deelname aan de conferentie zijn geen kosten verbonden. De voertaal is engels.

Schriftelijk aanmelden voor de crèche bij de redactie p/a Herengracht 310, 1016 CD Amsterdam.

Toegangskaarten voor het feest zijn tijdens de conferentie verkrijgbaar.

Redactioneel

Op basis van de vijf jaargangen van *het Tijdschrift* zou je kunnen zeggen dat het redactiebeleid twee sporen heeft gevolgd. Enerzijds is er sprake van een diversiteit in de artikelen wat betreft probleemstellingen, objectkeuzen en benaderingen; een gemeenschappelijke noemer is daaruit niet zomaar af te lezen. Anderzijds blijken een aantal vragen steeds terug te keren, zij het in steeds andere vorm en of met betrekking tot verschillende objecten van onderzoek.

Het eerste spoor is voor de redactie een expliciet uitgangspunt van beleid geweest: in het allereerste redactioneel spraken we van een platformfunctie van het Tijdschrift. Daardoorheen loopt als tweede spoor een aantal vragen rond de politieke en wetenschappelijke inzet van vrouwenstudies. Vergeleken met de definiëring van vrouwenstudies in het eerste nummer, lijkt er inmiddels nogal wat veranderd. Het meest expliciet werd de vraag naar de inzet van vrouwenstudies gesteld in de discussie rond de verhouding wetenschap-politiek ofwel vrouwenstudies-vrouwenbeweging in de eerste drie jaargangen. Die discussie werd nooit ‘afgerond’ – waarschijnlijk niet voor niets: zo werden ook in het laatste nummer vragen gesteld bij de betekenis van het begrip vrouwenonderdrukking voor vrouwenstudies.

Achteraf bekeken vond de discussie haar vervolg ook min of meer in de themanummers die we de laatste jaren hebben uitgebracht. Nu begonnen we met themanummers, aldus het redactioneel in nummer 14, omdat het ons goed leek om het kaleidoskopische beeld van vrouwenstudies, dat de eerste jaargangen te zien gaven, op bepaalde onderwerpen uit te diepen, om meer kanten tegelijk te kunnen laten zien. De themanummers – over film, porno, lesbische geschiedenis-geschiedenis van het lesbische, meiden – zijn niet zomaar nummers rond een thema geworden: ze blijken tevens een vorm te zijn waarin de vraag wat vrouwenstudies is/kan zijn, niet louter in wetenschapstheoretische termen, maar betrokken op diverse benaderingen van een onderzoeksobject aan de orde kan komen. Soms

wordt in de artikelen zelf gepoogd een 'positiebepaling' te geven; maar meestal is het de diversiteit van benaderingen rond eenzelfde thema – in tegenstelling met de diversiteit van uiteenlopende onderzoeksobjecten in de eerste jaargangen – die het mogelijk maakt door de artikelen heen een aantal centrale vragen van vrouwenstudies te lezen. De verschuiving in de ontwikkeling van vrouwenstudies van 'het tot uitgangspunt nemen' naar 'het bevragen' van het concept vrouwenonderdrukking, is in de themanummers leesbaar in de vragen naar 'vrouw', 'vrouwelijk', 'vrouwelijkheid'.

Het *film*nummer bijvoorbeeld stelde de vraag naar de betekenisconstructie van deze begrippen door het beeldkarakter van film te analyseren: de verbeelding, niet van de werkelijkheid, maar als werkelijkheid. Wat gebeurt er bij het kijken naar film met de kijkster, bij het lezen van een boek met de lezeres? Het *porno*nummer stelde vragen aan de feministiese anti-porno-beweging wat betreft haar vooronderstellingen ten aanzien van de tegenstelling tussen een specifiek vrouwelijke seksualiteit en de in porno verbeelde mannelijke (?) praktijken. Bestaat er iets vrouwelijks in seks dat nu ook eens aan bod moet komen? Is het mogelijk een proces van betekenisverschuiving te bewerkstelligen? Welke claims legt de vrouwenbeweging/vrouwenstudies op een algemene noemer van 'vrouw' of 'vrouwelijkheid' om haar eigen (in dit geval anti-porno-)politiek te steunen? Eenzelfde vraag werd in het '*Onder ons*'-nummer aan de geschiedschrijving gesteld. Zoeken we in de geschiedenis naar 'herkenning', een bewijs van onderdrukte vrouwelijkheid, van onderdrukking van vrouwen en rechtvaardiging van een politiek? Of is geschiedenis slechts een middel om het heden te leren kennen en te weten waarom en hoe vrouw nu 'vrouw' is? Soortgelijke vragen komen aan de orde in de discussie over de mogelijkheid/zinnigheid van een Algemene Theorie van Vrouwelijkheid (ATV). Wanneer het niet meer gaat om het schema vrouwenonderdrukking-mannenoverheersing als eenduidig gegeven, maar om tal van vormen en inhouden van sekse-verhoudingen, hoe verhouden die zich dan tot de konstanten waarnaar het begrip sekseverhoudingen verwijst: de categorie 'vrouwen' en de categorie 'mannen'?

Het lustrumcongres wil deze vragen expliciet verbinden met de politieke inzet ervan. En andersom, wat kan de politiek met dergelijke wetenschap? Bestaande praktijken, waarin gesproken wordt van 'vrouwelijk management', 'feminiseren van ...', 'techniek is ook iets voor meisjes', (belastingtechniese) 'gelijkheid', en ... 'vrouwen' studies, laten eenzelfde ambivalentie zien: die van '*het verschil en de gelijkheid*', de leuze voor het lustrumcongres. Deze leuze probeert de vele discussies samen te vatten waarin steeds weer de vraag opduikt: waarnaar verwijzen de verschillen

tussen vrouwen en mannen, zijn vrouwen en mannen in essentie gelijk en berusten verschillen op economische, kulturele en politieke factoren of zijn vrouwen en mannen nu eenmaal verschillend en berust de ongelijkheid of het machtsverschil tussen beiden vooral op een onderwaardering van vrouwelijke eigenschappen, vaardigheden en aspecten?

Hoewel de vrouwenbeweging, evenals vrouwenstudies, vanaf het begin vraagtekens heeft geplaatst bij het gelijkheidsstreven van emancipatiebewegingen en -wetenschappen, is het idee van een principiële gelijkheid tussen de seksen een centraal element in het streven naar opheffing van ongelijkheid tussen vrouwen en mannen geweest en gebleven. De ongelijkheid wordt immers gedefinieerd als een machtsverschil tussen de seksen en niet als het biologische sekseverschil zelf. De konkretisering van dit uitgangspunt zien we met name in eisen als recht op gelijk loon, recht op betaald werk, recht op economische zelfstandigheid. Echter, wat is gelijk loon en gelijk werk? In hoeverre wordt in een dergelijke 'gelijkheidseis' voldoende rekening gehouden met het feit dat gelijk werk voor vrouwen en mannen niet de ongelijkheid van werk voor verschillende klassen en etnische groepen ter discussie stelt? In hoeverre is in een eis als 'recht op betaald werk' de eeuwenlange onbetaalde arbeid van vrouwen verdiskonteerd? Zo erkent ook de opheffing van het verbod op nachtarbeid voor vrouwen wel het recht op de principiële gelijkheid van vrouwen en mannen, maar deze zou wel eens op gespannen voet kunnen staan met de bestaande ongelijkheid op het gebied van arbeidsdeling tussen vrouwen en mannen. Ofwel: hoe combineer je nachtarbeid met huishoudelijke arbeid en kinderopvoeding? Een andersoortige 'gelijkheid' begint zich af te tekenen in de discussies over arbeidstijdverkorting: als mogelijkheid om iedereen werkgelegenheid te verschaffen en dus economische zelfstandigheid, en tegelijk als mogelijkheid om een (betaald werk) en ander (huishouden en kinderopvoeding...) te combineren. Hiermee is arbeidstijdverkorting een eis die zowel vrouwen als mannen, en de arbeidsverdeling tussen hen betreft, en een poging om gelijkheid niet louter in termen van 'aanpassing' in te vullen. Het is een strategie waarvoor de term feminisering wel wordt gehanteerd.

Naast en soms tegenover het gelijkheidsdenken staat zowel binnen de vrouwenbeweging als binnen vrouwenstudies het denken in termen van het verschil, of adequaat, van 'de verschillen'. Geen gelijkheid maar gelijkwaardigheid ofwel een positieve waardering van – de mogelijkheden van – vrouw-zijn en vrouwelijkheid worden als inzet van het feminisme geformuleerd. Deelname aan de politieke en economische macht, het werken buitenshuis en dergelijke zijn in deze visie niet zonder meer nastre-

venswaardig, beheerst als ze zijn door de patriarchale machtsverhoudingen. Dergelijke uitgangspunten roepen echter weer vragen op naar welke betekenis van het verschil hier nu eigenlijk verwezen wordt. In hoeverre worden door het verschil als uitgangspunt te nemen niet de biologiese en de sociale categorie vrouw in elkaar geschoven? In hoeverre wordt hiermee niet een legitimering van de bekende uitspraak ‘niet minder maar anders’ mogelijk gemaakt, op basis waarvan vrouwen door de eeuwen heen immers allerlei rechten en mogelijkheden zijn onthouden?

In bovenstaande formuleringen worden de gelijkheid en het verschil tegenover elkaar geplaatst: het verschil versus de gelijkheid. Dat is niet terecht. In het kongresthema gaat het uitdrukkelijk om het verschil én de gelijkheid, om aan te geven dat het maar de vraag is of het één wel zonder het ander gedacht kan worden. De problemen van beide posities geven aan dat de gelijkheid ook steeds een beroep zal moeten doen op het verschil, wil ze niet in een eenvoudige aanpassingsstrategie vervallen, en het verschil evenzeer op de gelijkheid om bestaande ongelijkheid niet te legitimeren. Over de rol van beide posities in de verschillende praktijken van de vrouwenbeweging en van vrouwenstudies zal het op het kongres gaan.

Twee vragen staan hierbij centraal:

1. In hoeverre is er sprake van een specifieke vrouwelijke traditie en toekomst?

Hierbij gaat het zowel om de politieke als wetenschappelijke implicaties. Een beroep op het verleden dient immers vaak als een legitimatie voor de toekomst. In hoeverre is het (re)konstrueren van een specifiek vrouwelijke traditie een bevestiging van het ‘eeuwig vrouwelijke’ of juist een doorbreking van een gevestigde mannelijke traditie en/of macht? Of anders: is er wel een ‘vrouwelijke traditie’ of is deze – voor zover ze bestaat – alleen het effect van mannelijke overheersing en gaat het om een toekomst zonder verschil?

2. Ligt de betekenis van vrouwenstudies in het ondermijnen van het verschil of in het feminiseren van de gelijkheid?

Deze vraag betreft de politiek van vrouwenstudies: valt vrouwenstudies samen met een theorie van het sekseverschil en vrouwelijkheid of gaat het juist om het uiteenvallen in vele verschillen en vrouwelijkheden? In hoeverre reproduceren vrouwenstudies de categorieën die ze (soms) bestrijden: het sekseverschil, de vrouwelijkheid?

Dit eerste nummer van de nieuwe jaargang sluit aan op het kongresthema. Centraal staat opnieuw de betekenis van het sekseverschil in de kwestie

van een algemene theorie van vrouwelijkheid. Op het eerste gezicht lijkt hiermee slechts de eerste term van het kongresthema te worden uitgewerkt. Het gaat echter vooral om de betekenis van het verschil en niet om verschillende beschrijvingen van het verschil of een keuze voor een positie. En daarmee zijn de vragen naar de betekenis van de gelijkheid onlosmakelijk verbonden. Onderzoek naar de status en de betekenis van algemene concepten als sekse, vrouwen, mannen, vrouwelijkheid, mannelijkheid, onderdrukking, ongelijkheid, asymmetrie, zijn van centrale betekenis voor de inzet en het object van vrouwenstudies, evenals van een feministiese politiek.

In de discussie over de mogelijkheid van een Algemene Theorie van Vrouwelijkheid in nummer 16 (1983, jrg. 4, nr. 4) leek het vooral te gaan om het tegen elkaar uitspelen van de foucaultiaanse vertooganalyse en de lacaniaanse psychoanalyse. Niet voor niets speelt de laatste hierin een hoofdrol, althans onderneemt ze daartoe een poging. Het is/lijkt in toenevende mate deze theorie waar, na histories-materialistische of marxistische theorieën, een antwoord op algemene vragen wordt gezocht. De psychoanalyse heeft immers de betekenis van het sekseverschil en de kwestie van de vrouwelijkheid en de mannelijkheid als centraal object of thematiek. Het uitdrukkelijke onderscheid dat de psychoanalyse wil maken tussen vrouwelijkheid als konstruktie en vrouwen als levende wezens met een specifieke maatschappelijke positie, maakt zowel haar sterkte als haar zwakte uit en bepaalt zowel haar aantrekkelijkheid evenals haar onbruikbaarheid. De analyse van vertogen wordt daar als anti-theorie tegenover gezet in de bewering dat het stellen van algemene vragen (en een algemene theorie) tot reducties en essentialisme leidt. Het gaat daarbij om het onderzoeken van alle mogelijke posities die vrouwen (en mannen) kunnen innemen en die, zo er al konstanten in die posities aan te wijzen zouden zijn, uitsluitend als resultaat van onderzoek naar voren kunnen komen en niet als een gegeven vooraf kunnen worden beschouwd. Vertegenwoordigt deze oppositie een onoverkomelijk dilemma?

Dit dilemma is een van de vragen die in dit nummer aan de orde komen. In de interviews met Juliet Mitchell en met Parveen Adams en Elisabeth Cowie, redaktrices van het engelse tijdschrift *m/f*, komen de psychoanalyse en vertooganalyse weer terug in hun standpuntbepaling rond een algemene theorie. In deze discussie wordt vaak gerefereerd aan theoretiese bijdragen in *m/f* – welke soms al de status van een nieuwe theorie, de ‘konstruktietheorie’ of het ‘konstruktiedenken’, verworven lijken te hebben. Daarom hebben we Adams en Cowie gevraagd naar de ontwikkeling van het program van dit tijdschrift.

Als een van de eersten formuleerde Mitchell in *Women's Estate* uit 1971 een ontwerp voor een algemene theorie en een programma voor vrouwenstudies, bestaande uit verschillende deeltheorieën, namelijk het marxisme, de psychoanalyse en een nog te ontwikkelen ideologietheorie voor de verbinding van het geheel. Vanaf 1974 is zij vooral bekend geworden door haar werk over de psychoanalyse en onlangs (1982, samen met Jacqueline Rose) door een introductie van het werk van Jacques Lacan.

De gesprekken met Adams/Cowie en Mitchell laten verschillende, mogelijke antwoorden op het geschetste dilemma zien. Opvallend hierbij is dat de psychoanalyse wordt ingezet, zowel als een belofte van een mogelijk algemene theorie maar ook als de ondermijning ervan.

Welke resultaten en problemen dit dilemma bij onderzoek oplevert, beschrijft Agnes Sommer. Zij doet in haar artikel 'Het Bureau' verslag van een onderzoek naar het functioneren van begrippen met betrekking tot sekse en seksualiteit binnen een RK Bureau voor Huwelijksaangelegenheden in 1966 en binnen psycho- en vertooganalyses anno 1984.

Tjitske Akkerman onderwerpt zowel het geheel als de samenstellende delen van het sekse-geslachtssysteem van Gayle Rubin aan een onderzoek. Ze laat zien dat in deze veel geprezen algemene (deel)theorie een aantal problemen toch steeds weer terugkeren: het criterium van of de verwijzing naar de biologie met betrekking tot het geslacht en de onveranderlijkheid van een structuur waarin vrouwen onderdrukt worden.

Saskia Grotenhuis en Agnes Sommer reageren op de kritiek van Lily Clerkx en Jette Westerbeek en van Veit-Michael Bader in het vorige nummer op de discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid. Het blijkt dat begrippen als vertoog, symbolies, constructie, subjeet, determinatie, vrouwelijkheid enzovoort, nogal wat misverstanden oproepen die zowel de wetenschappelijke als politieke kant van de discussie betreffen. Waarmee echter niet gezegd is dat het hier alleen om misverstanden zou gaan en niet eveneens om meningsverschillen over inzet en objekt van vrouwenstudies en wetenschapsbeoefening in het algemeen.

De discussie over de betekenis van het sekseverschil als zodanig, over de vraag waarnaar begrippen als vrouwen en vrouwelijkheid nu eigenlijk verwijzen, speelt zich voornamelijk af binnen de alfa- en gamma-wetenschappen. Enigszins jaloers wordt soms gekeken naar de bèta-wetenschappen, die immers dergelijke problemen niet (lijken te) hebben. Volgens Annemarie Mol echter, weet de biologie ook niet wat een vrouw is, en dus is iedere verwijzing naar een biologies criterium een verwijzing naar een wetenschappelijke ruzie, discussie zo men wil, in plaats van naar

een wetenschappelijke waarheid. Sterker nog: aan de hand van vele voorbeelden laat zij zien dat binnen niet één wetenschap, hoe 'hard' ook, konsensus bestaat over 'de vrouw'. Wetenschappen en takken van wetenschappen spreken elkaar tegen of zijn in onderlinge strijd of samenwerking verweven, die nauw verweven is met allerlei andere vormen van maatschappelijke strijd of samenwerking. Daartegen helpt geen feministiese interdisciplinaire wetenschap die haar eigen feministiese samengestelde waarheden over de vrouw(elijkheid) creëert, noch het eindeloos ondergraven van seksistiese wetenschappen. Er is geen externe legitimatie van welke waarheid over de vrouw/elijkheid dan ook; wel strijd en samenwerking.

Annemarie Mol

Wie weet wat een vrouw is...

Over de verschillen en de verhoudingen tussen wetenschappen

De genetica weet wat een vrouw is. Een vrouw heeft, op een totaal van 46, twee X-chromosomen.

Wanneer je een cel aan het wangslijmvlies onttrekt, haar nauwkeurig, volgens de voorschriften, bewerkt en onder een elektronenmikroskoop legt, verschijnt er een beeld. Aha, twee X-chromosomen. Een vrouw.

Is een vrouw nu werkelijk een wezen met twee X-chromosomen? De socialisatiesociologie vertelt een ander verhaal: een vrouw is een wezen dat als kind behandeld is als een meisje, dat almaar geleerd heeft hoe ze vrouw moest worden en het zo is geworden. 'Twee X-chromosomen bezitten' is beslist niet hetzelfde als 'geleerd hebben vrouw te zijn'. Zijn het verschillende aspecten die de ware vrouw allebei vertoont? Of zijn het tegenstrijdige definiëringen?

Je kunt vermoeden dat de ware vrouw opduikt als een hele serie wetenschappen, die er elk maar een brokje van ophelderen, aaneengeschaald worden. De ware vrouw was altijd al achter de onwetendheid schuilgegaan en ze komt tevoorschijn wanneer ze van alle kanten belicht wordt. Iedere tak van wetenschap draagt een eigen stuk aan en ten slotte ligt heel de legpuzzel op tafel. Maar misschien heb je een minder vredig beeld van de verhouding tussen genetica, socialisatiesociologie en de andere. Niks harmonie en komplementariteit, niks taakverdeling: ruzie! Waar verschillende verhalen worden verteld kan er maar één gelijk hebben. Wat is vrouw werkelijk: chromosomen of opvoeding?

De vraag of verschillende takken van wetenschap ieder een ander aspect van een of ander object, vrouw bijvoorbeeld, belichten, of dat ze tegenstrijdige zaken over zo'n object beweren, is niet alleen van belang voor wetenschappen, maar ook voor feministen die zich ermee willen bemoeien. Stel, je wordt gekonfronteerd met levenswetenschappen, biologie en geneeskunde. Moet je die dan serieus nemen omdat ze 'ook een aspect' van vrouw naar voren halen? Of is het verstandiger ze te bestrijden

omdat het gelijk over vrouw nooit een biologies of medies gelijk kan zijn? Moet je ze als waarheid aanvaarden of als leugen terzijde schuiven? Er is nog een derde mogelijkheid. Nee, ik ben er niet op uit een beetje geloof en een beetje verkettering te bepleiten, ik stel niet voor het 'bruikbare' te behouden en het 'onderdrukkende' weg te gooien: hoed ons voor gulden middenwegen! De strategie die ik op het oog heb, begint ermee de vraag naar waarheid en onwaarheid tussen haakjes te zetten. Dat is de manier om even buiten de wetenschap te treden en de vraag te kunnen stellen hoe daarbinnen taakverdelingen en territoriumstrijden plaatsvinden. Welke betekenis krijgen de verschillen tussen verschillende takken van wetenschap dan?

In dit verhaal ga ik het hebben over de verhoudingen tussen tal van takken van wetenschap die iets met vrouw te maken hebben. Ik doe dat zonder zelf te (willen) weten wat een vrouw is. Het gaat me er om strategische inzichten te vergaren voor feministische bemoeienissen met levenswetenschappen.

Samenwerking en strijd

De *anatomie* weet wat een vrouw is: een lichaam met een baarmoeder, brede heupen, borsten, schaamlippen en een klitoris. Nu zijn er lichamen zonder borsten maar met een klitoris of omgekeerd; van veel aarzeling laat de anatomie echter niet blijken. In het weten van de *psychoanalyse* is vrouw een produkt van identifikaties en complexen. Ook komen er fantasieën, weerstanden en verlangens bij kijken.

Wat is nu de verhouding anatomie-psychoanalyse? In de anatomie wordt er over die vraag gezwegen, in de psychoanalyse vormt ze een heet hangijzer. Er doen een aantal antwoorden de ronde. Zo wordt er beweerd dat de psychoanalyse de anatomie nodig heeft om te begrijpen wie zich met wie identificeert: het meisje met de moeder, want ze hebben allebei geen penis, dat zie je zo. Nee, klinkt het elders, de vader is niet van belang vanwege zijn vleselijke penis, maar omdat hij de wet vertegenwoordigt, het gaat om de Naam van de vader. Anatomie is dan ook voor de psychoanalyse overbodig: de orde waarin een kind wordt ingevoerd is een symboliese orde. Als de psychoanalyse al de hulp van een andere wetenschap nodig heeft, dan is dat van de taalkunde, vertrouwd met symbolen. Ja, zo gaat een enkeling verder, anatomie is niet alleen onnodig, ze is zelfs met de psychoanalyse in strijd. Anatomie claimt immers dat vrouw een zekere lichaamsvorm is, terwijl psychoanalyse vrouw begrijpt als de uit-

komst van een ingewikkeld seksualiseringsproces. Anatomie identificeert lichamen als vrouw, terwijl voor de psychoanalyse een concreet individu nooit eenduidig en in zijn totaliteit vrouw kan zijn.

Binnen de psychoanalyse woedt een debat over de verhouding van anatomie tot psychoanalyse. Je kunt dat ook zó zeggen: de psychoanalyse bestaat uit drie takken en elk van die takken houdt er een andere verhouding tot de anatomie op na. Er is een tak die met de anatomie samenwerkt: de anatomie beschrijft de lichamen, de psychoanalyse de seksualisering van die lichamen. Er is een tweede tak die onverschillig staat ten aanzien van de anatomie: ze zoekt het maar uit met haar lichamen, in de psychoanalyse gaat het om zaken van een andere orde. Er is ten slotte een tak die de anatomie bestrijdt: anatomie koppelt het begrip vrouw aan lichamen vast, dat is ten onrechte, psychoanalyse laat zien hoe seksualisering niet een kwestie is van lichamen maar van levens. Wie zich nu op het standpunt van één van deze drie takken stelt, ziet ook maar één verhouding psychoanalyse-anatomie, namelijk òf samenwerking òf onverschilligheid òf strijd. Van een afstandje naar het geheel van de psychoanalyse kijkend zou je kunnen zeggen dat ze zowel met de anatomie samenwerkt, als haar negeert, als haar bestrijdt.

Psychoanalyse in takken verdelen mag, niemand schrikt er van; zij is immers een van de sociale wetenschappen en die worden verondersteld opgesplitst te zijn in stromingen. Of je dat nu een teken van hun onrijpheid noemt of een deel van hun kracht, om die stromingen kan niemand heen. Bij een harde wetenschap, zou je denken, ligt dat allemaal anders. Harde wetenschappen zijn uit één stuk, die halen het niet in hun hoofd om tegelijkertijd samen te werken, te negeren en te bestrijden. Zou je denken? Wat is de verhouding van de anatomie tot pak weg de endokrinologie?

De *endokrinologie* weet wat een vrouw is aan de hand van hormonen. Kleine meisjes, rijpe en oude vrouwen hebben elk zo hun spiegels, fluktuërend met verschillende ritmes. Wat is nu de relatie van de endokrinologie tot de anatomie: endokrinologie spreekt van hormonen en hun werkingen in de dynamiek van het lichaam, anatomie van organen en hun rangschikking in de ruimte van het lichaam. Vult dat elkaar aan of botst het?

Er bestaat een tak van endokrinologie die de anatomiese, ruimtelijke definiëringen van het lichaam aanvaardt en er een plek voor haar hormonen in probeert te vinden. Zij tekent hypofyses en eierstokken als illustraties bij haar eigen verhalen en wijst erop dat oestrogenen en progesteronen dáár worden gemaakt.

In een andere tak van endokrinologie wordt de ruimtelijkheid van een lichaam genegeerd, ze spreekt slechts van hormoonspiegels; of het

bloed waarin die spiegels gemeten worden, uit een arm of uit een been afkomstig is, is niet relevant. In plaats daarvan let ze nauwkeurig op de tijd: is het bloed 's morgens of 's avonds afgetapt, vóór of ná de ovulatie? De weerslag van de spiegel van het ene hormoon op die van het andere verbeeldt ze door middel van hokjes met pijltjes ertussen. Daaraan heeft ze voldoende om te weten wat een vrouw is.

In weer een andere tak van endokrinologie wordt de vraag gesteld waar eigenlijk borsten en brede heupen vandaan komen: die ontstaan in de puberteit onder invloed van hormonen. En wie weet zorgen in het embryo hormonen bovendien voor de vormgeving van baarmoeders, schaamlippen en klitoris. Kijk, heet het in deze tak van endokrinologie, de anatomie kan helemaal niet begrijpen wat een vrouw is, ze is veel te oppervlakkig. Het doorslaggevende element is niet de ruimtelijke vorm, maar datgene waardoor die vorm tot stand gekomen is. De endokrinologie is daarom veel geschikter om te bepalen wie er vrouw is, zij weet wat een vrouw is. Bovendien: baarmoeders en borsten worden in onze streken herhaaldelijk weggesneden, net zoals klitoris en schaamlippen elders, zonder dat iemand ophoudt vrouw te zijn. Het gaat niet om de geslachtsorganen, het gaat om de geslachtshormonen.

Drie takken van endokrinologie hebben dus elk een andere houding tegenover anatomie: de een werkt er mee samen, de tweede staat er onverschillig tegenover en de derde gaat er tegenin. De endokrinologie, zo zou je kunnen zeggen, heeft drie verschillende verhoudingen tegelijk tot de anatomie: ze werkt er mee samen, negeert haar en bestrijdt haar.

Genetika, socialisatiesociologie, psychoanalyse, anatomie en endokrinologie weten allemaal wat een vrouw is, maar ze weten het op verschillende manieren. Wie die verschillen wil vatten stuit op de moeilijkheid dat wetenschapstakken zich opnieuw vertakken. Je kunt 'endokrinologie' een tak noemen, maar er bestaan ook 'takken van endokrinologie'. Het globale verschil tussen endokrinologie en anatomie, namelijk dat de een zich met hormonen bezighoudt en de ander met de ruimtelijke rangschikking van organen, kun je onmogelijk op een globale manier als een vredige taakverdeling of als een ingrijpende tegenstelling opvatten als je je niet op het standpunt van één van de takken van de endokrinologie wilt stellen. Wie niet weet wat een vrouw is, merkt dat verschillende takken van wetenschap het allemaal menen te weten, nu eens bij elkaar aanknopend en op elkaar steunend, dan weer elkaar afvallend en op elkaar mopperend, en soms zonder zich iets van elkaar aan te trekken.

Beweren en bewerken

Takken van wetenschappen hebben verschillende verhalen over wat een vrouw is, maar daar blijft het niet bij. Zij spelen ook – wisselende – rollen in de ‘buitenwereld’. Wetenschappen kennen de werkelijkheid niet alleen, ze veranderen haar ook. Hoe verhouden zij zich op dat vlak tot elkaar?

Volgens de anatomie is lichaam een ruimtelijke vorm, volgens de endokrinologie is het een hormonaal systeem. Het *pessarium* is verbonden met een anatomiese blik, de *pil* is een produkt van de endokrinologie. In de ingewikkelde praktijk van het voorbehoeden werken pessarium en pil samen aan het oplossen, maar daarmee ook aan het in stand houden van het probleem van de hetero-kopulatie waarvan geen kinderen mogen komen. Met pessarium en pil in handen is dat een probleem van een bevruchting die verhinderd moet worden. Je kunt dat probleem, in plaats van het onmiddellijk op te willen lossen, ook verschuiven. Het gaat niet om de bevruchting, het gaat om de vrijerij: waarom zo met mannen vrijen dat er kinderen van kunnen komen, waarom vrijen, waarom met mannen? Je kunt ook menen dat het geen lichamelijk-technies, maar een moreel probleem is: mogen mensen voorbehoeden? Er valt een bevolkingspolitiek probleem van te maken: onder welke voorwaarden kunnen kinderen geëerd, gevoed en opgevoed worden? Er zijn veel variaties mogelijk, pessarium en pil bakenen precies het lichaam van de kopulerende vrouw af als het terrein waar het probleem ‘voorbehoeden’ zich afspeelt en opgelost kan worden. Pessarium en pil werken samen als het gaat om het afweren van alles dat voorbehoedmiddelen wil verbieden of overbodig wil maken. Intussen hebben ze onderling hevige ruzie. Ze proberen om het hardst elkaars plaats in te nemen. De stormachtige opkomst van de pil in de uitdijende voorbehoedmarkt van de late jaren zestig wist het pessarium nagenoeg te verdringen. Dit won pas eind jaren zeventig ietsje terrein, profiterend van de tegenslagen die de pil inmiddels ondervonden had. Ze verwijten elkaar beurtelings onprakties of dwangmatig te zijn, onbetrouwbaar of schadelijk, liefde-verstorend of tot neuken-verplichtend. Hun onderlinge strijd speelt zich af in spreekkamers, slaapkamers, huiskamers en vergaderzaaltjes. Er zijn vele betrokkenen: vrouwen, ongewenste kinderen, echtgenoten en minnaars, dokters, onderzoeksinstituten, onderwijs-sektoren, industrietakken, media... Je kunt niet zeggen dat dit nu een strijd tussen anatomen en endokrinologen is, zij spelen er niet of nauwelijks een rol in. Maar het is wél een strijd tussen anatomie en endokrinologie, de ene visie op vrouw-als-lichaam en de andere. Er staat veel meer op het spel als enkel die ‘visie’: het gaat om een materiële, sociale strijd en

elk van de betrokkenen heeft er een eigen inzet in. Dat zo'n materiële, sociale strijd óók omschreven kan worden als strijd tussen anatomie en endokrinologie is niet onbelangrijk. Het brengt met zich mee dat deze takken van wetenschap in het gevecht om het voorbehoeden geen scheidsrechter kunnen zijn: ze zijn partij.

Wie op zoek is naar de verschillende takken van wetenschappen kan in hun 'theorieën' gaan grasduinen en zo veel op het spoor komen. Wetenschappen zijn echter geen zwevende gedachtenkonstrukties, ze beweren niet alleen, ze bewerken ook. Ook in hun materiële bestaan kunnen wetenschappen samen, langs elkaar heen of tegen elkaar in werken. Ook daar kunnen ze dat tegelijkertijd doen. Waar het om punt A gaat zijn ze eensgezind: zowel voor anatomie als voor endokrinologie zijn vrouwen lichamen en is voorbehoeden een probleem dat zich afspeelt in vrouwen lichamen. Waar het om punt B gaat kunnen tegenstellingen ontstaan: volgens anatomie zijn lichamen ruimtelijk en betekent ingrijpen in lichamen iets veranderen aan de verhoudingen tussen die ruimtes, volgens endokrinologie zijn lichamen hormoonsystemen en ingrijpen betekent dan ook: iets veranderen in de spiegels van de hormonen.

Objekten en technieken

Wie iets van de verhouding tussen twee takken van wetenschap wil begrijpen kan om te beginnen nagaan wat zij van object x zeggen en hoe ze ermee omgaan. Psychoanalyse, anatomie en endokrinologie kunnen met elkaar vergeleken worden vanuit de vraag: wat maken ze van/tot vrouw? In hoeverre en wanneer sluiten ze zich aaneen om vrouw te kennen en te veranderen, in hoeverre en wanneer laten zij elkaar koud of gaan ze tegen elkaar in? Maar niet alleen de definitie van vrouw in de ene wetenschapstak is relevant voor de definiëring van vrouw in de andere. Ook tal van andere objektafbakeningen spelen mee: lichaam, individu, meisje, leven, moeder en ga zo maar door. En ook die worden door verschillende wetenschapstakken in onderlinge strijd en samenwerking tot stand gebracht. Soms valt dat niet zo op: wie slechts anatomie kent, kan denken dat het in de levenswetenschappen vanzelf spreekt dat individu en lichaam samenvallen. Een individu is dan, net als een lichaam, iets dat door een huid wordt afgegrensd. Op die manier individu opvatten is heel gangbaar: het is een manier die in tal van takken van bijvoorbeeld psychologie is 'geïmporteerd'. Psychologes die eraan wenssen te twijfelen krijgen al vlug voor de voeten geworpen dat het nu eenmaal een biologiese evidentie is, een feit

uit de biologie. Daartegen zijn twee vormen van verweer mogelijk. De eerste vorm bestaat eruit psychologie en biologie kennisvormen van een verschillende orde te noemen: de biologie moet maar weten hoe ze haar objecten afbakt, daar heeft de psychologie niks mee te maken en ze hoeft zich er ook niks van aan te trekken. De tweede vorm is wat minder gebruikelijk, je zou hem kunnen beschrijven als 'het betwijfelen van de import'. In plaats van te zeggen dat deze of gene import niet relevant is, kun je er ook toe over gaan te zeggen dat hij niet evident is.

Voor wie iets van biologie weet is dat in dit geval erg gemakkelijk: in 'de biologie' is het helemaal geen feit dat individu en lichaam samenvallen. De tak anatomie kan wel doen alsof, maar de tak anatomie is de biologie niet. Een eerste ondergraving van het feit individu = lichaam bestaat uit het aftasten van de grenzen. Waar begint een lichaam eigenlijk en waar houdt het op? Horen de kkommensalen, de bacteriën die in de dikke darmen leven, erbij? Hoe zit het met pacemakers, kronen, embryo's in een baarmoeder en getransplanteerde organen? Wanneer begint voedsel deel van een lichaam uit te maken en wanneer houdt ontlasting ermee op? Dat zijn beslist niet zulke simpele vragen.

De volgende stap is radikaler. Er zijn takken van de biologie die zich op het lichaam werpen, andere doen dat niet. De haematologie onderzoekt bloed, onverschillig of zich dat nu in het ene lichaam, het andere lichaam of in een buisje bevindt. De moleculaire biologie weet al evenmin iets over lichamen, die kent slechts een hele serie molekulen. Het individu waarvan het gedrag wordt bestudeerd, kan wat betreft 'de biologie' evengoed bloed als molekulen zijn, evengoed de bacteriënpopulatie van een vuil schoolgebouw als een ecosysteem, desnoods compleet met asfaltwegen en weggegooide colablikjes. Of al deze takken van biologie het afbaken van lichamen nu bestrijden of niet: ze beschouwen het in elk geval niet als evident. Waarom zouden ontwikkelingspsychologie, psychoanalyse of kognitieve psychologie dat dan wel moeten doen?

Wetenschappen kennen hun objecten niet alléén, ze bouwen voort op elkaars objektdefinities. Het maakt echter nogal een verschil, uit welke wetenschapstak je je definities haalt. Psychologie die voortbouwt op ecologie ziet er anders uit dan psychologie die voortbouwt op anatomie.

Niet alleen objektdefinities worden door wetenschapstakken onderling uitgewisseld, maar nog veel meer. Modellen bijvoorbeeld: het fysiële verhaal over een pomp wordt in de fysiologie gebruikt om het hart te beschrijven. Ook technieken worden heen en weer geschoven. Neem de *genetika*. De genetika kent vrouw als wezen met twee X-chromosomen op een totaal

van 46. Voor ze die uitspraak kan doen moet er een boel gebeuren. Zorgvuldig wordt er een cel gekozen en met de geschikte vloeistoffen bewerkt om de twee X-en onder de elektronenmikroskoop zichtbaar te maken. Soms is het mikroskopische beeld niet wat ervan verwacht wordt: dan is er iets mis met de vloeistoffen, de mixers, de messen of de mikroskoop, maar het is ook mogelijk om te besluiten dat het aan de chromosomen ligt. Dit individu is XXY, zegt de genetika dan. Om haar definitie van vrouw als XX te kunnen handhaven noemt ze die XXY 'afwijkend'.

De technieken die de genetika gebruikt om vrouw te kennen, begrijpt ze zelf niet. Er zijn geen genetische termen om elektronenmikroskopen te beschrijven, daarvoor zijn fysieke en chemische termen nodig. Elektriciteitswetten voor de aan-uit-knop, oxidatiereductie-evenwichten vanwege het fotopapier, theorieën over magneetvelden en het gedrag van elektronen in magneetvelden, en ga zo maar door. In de elektronenmikroskoop zitten de waarheden van tal van wetenschapstakken onzichtbaar ingebouwd. De genetika hoeft die waarheden niet te kennen om verfijnd met de elektronenmikroskoop om te kunnen gaan, en toch zijn haar claims vrouw als XX te kennen van al die 'inbouw' afhankelijk. Het is heel wel mogelijk om in de genetika een tegendraadse positie in te nemen door vraagtekens te plaatsen bij de theorieën die in de elektronenmikroskoop vervat zitten. Eenvoudig is het niet, want het vereist verregaande vertrouwde met de subtiele conflicten tussen takken en takjes van de bij elektronenmikroskopen betrokken wetenschappen. Maar het kan wel, en wie een alternatieve theorie over het gedrag van elektronen in een magnetisch veld acceptabel zou weten te maken, die had tegelijkertijd de zekerheden van de genetika ten aanzien van vrouw een gevoelige klap toegebracht.

Verschillende lijnen

Tal van takken van wetenschap weten wat een vrouw is en slaan aan het veranderen. Ze doen dat niet op eigen houtje, maar knopen bij de kennis van andere takken aan, halen hun technieken van elders, proberen samen iets voor elkaar te krijgen. Ze doen het niet geïsoleerd, al trekken ze zich nooit van alle andere kennis van vrouw iets aan. En terwijl ze op het ene nivo de lieve vrede bewaren, liggen ze op het andere laagje hopeloos met elkaar overhoop. De verhoudingen tussen wetenschapstakken zijn bepaald ingewikkeld. Soms lijkt een wetenschap nog het meest op een partij: met interne richtingenstrijd, externe propaganda en onderlinge coalitievorming en oppositie. Elk schrijft bovendien een programma waar in

staat hoe er in de wereld dient te worden ingegrepen en probeert, voor zover dat gaat, haar plannen door te voeren.

De tegenstellingen tussen de wetenschappen staan niet op zichzelf. De tegenstelling pessarium/pil, die je ook de tegenstelling anatomie/endo-krinologie zou kunnen noemen, heeft iets te maken met een hele serie konflikten over kinderen krijgen en vrijen. Het is niet eenvoudig om aan te geven *hoe* de verbindingslijnen tussen de ruzies 'binnen' en de ruzies 'buiten' de wetenschap lopen. Of eigenlijk zou je moeten zeggen: het is niet eenvoudig om aan te geven welk verschil het uitmaakt om een botsing als botsing van 'visies' en 'takken wetenschap' of als botsing van 'sociale posities' en 'politieke stellingnamen' te benoemen. In het ene geval verdwijnen er andere samenhangen uit het zicht als in het andere.

Tegenstellingen tussen takken van wetenschap staan niet op zichzelf. Ze zijn via ingewikkelde lijnen verbonden met dat wat gewoonlijk als sociale of maatschappelijke tegenstellingen begrepen wordt. Ze zijn ook met elkaar verbonden. De tegenstelling tussen twee takken biologie kan verband houden met die tussen twee takken wiskunde: in de biologie naar ruimten kijken of aan bloedspiegels meten, heeft, zij het langs een omweg, iets te maken met in de wiskunde geometrische figuren tekenen of algebraïsche vergelijkingen oplossen.

Dat tegenstellingen tussen takken wetenschap zowel met elkaar als met sociale tegenstellingen te maken hebben valt goed te illustreren aan de hand van de epidemiologie. De *epidemiologie* weet wat vrouw is, want nagenoeg vanaf het begin van haar bestaan heeft ze niet alleen de frekwenties van ziekten in populaties, maar ook de verdeling van ziekten over de seksen geturfd. Zo heeft vrouw voor haar gaandeweg een eigen betekenis gekregen: het is een wezen met statisties minder hartinfarkten dan het gemiddelde, maar met meer depressies. De epidemiologie ontleent de omschrijvingen van de ziekten die ze registreert aan tal van mediese specialismen en zet ze onder elkaar in klassifikatielijsten. Vervolgens doet ze geen moeite om die ziekten thuis te brengen in de ruimte van het lichaam, zoals dat in bijvoorbeeld de pathologie gebruikelijk is. De epidemiologie werkt niet samen met de anatomie. Ze lokaliseert ziekten in een andere ruimte, die van de aarde, en ze werkt dan ook samen met de geografie. Er zijn veel manieren waarop de *geografie* de aarde in ruimten in kan delen. Verschillende takken van geografie brengen verschillende grenzen aan. Het maakt voor de epidemiologie een enorm verschil, binnen welke geografiese ruimte ze uit tellen gaat, haar kennis verandert al naar gelang de grootte en de vorm van die ruimte. Zo betekent vrouw voor de epidemiologie iets anders wanneer er op heel de aarde geteld is, dan wanneer

dat slechts binnen de nationale grenzen van Nederland is gebeurd: de vrouw die de aarde bewoont, heeft een aanmerkelijk lagere levensverwachting dan de vrouw die in Nederland is thuisgebracht.

Stel een takje epidemiologie gaat uit tellen in een stad. Het is een grote stad en de geografen mogen hem eerst in stukken delen. Ze kunnen dat met een meetlat doen: er bestaan geografen die steden in stukken delen door met een meetlat rechte lijnen te trekken op de stadsplattegrond, zodat er 'hanteerbare brokken' ontstaan. Er zijn ook andere manieren: sommige geografen zullen naar de stad toegaan en er rondlopen en op grond van huizenbouw en gesprekken met bewoners kronkellijnen over de plattegrond trekken. De straat net langs het spoor hoort dan bij een ander stuk als die net langs het park, de oude wijk is afgegrensd van de jaren vijftig nieuwbouw. De gegevens die de epidemiologie verzamelt zijn in het eerste geval niet hetzelfde als in het tweede geval. In samenwerking met de rechte-lijnen geografie zal de epidemiologie een gemiddelde vrouw ontdekken, die op een aantal punten afwijkt van de gemiddelde mens. In samenwerking met de kronkellijnen geografie zal de epidemiologie er toe komen niet één, maar verschillende definities van vrouw te maken. In de ene wijk is het karakteristiek voor vrouw om hoofdpijn te hebben, in de andere wijk kenmerkt vrouw zich door haar verslingering aan de ochtendsherry. Wat vrouw is, zal in dit laatste geval de epidemiologie zeggen, dat weet ik niet zomaar in het algemeen: dat ligt eraan waar je gaat tellen.

De strijd in de geografie over de vraag hoe een stad in te delen speelt door in de epidemiologie. De onderzoeksresultaten van de epidemiologie verschillen al naar gelang ze de ene of de andere geografiese techniek importeert. Op haar beurt zweeft ook de strijd in de geografie niet: die heeft te maken met conflicten rond woningtoewijzing, achtergronden van verkrotting, spreiding van voorzieningen, strijd om huishoudelijke arbeid en arbeid buitenshuis. De strijd in de geografie hangt langs tal van lijnen samen met de strijd om het bestaan, met sociale strijd in de stad – en erbuiten. Al die ruzie haalt de epidemiologie, of ze wil of niet, in huis. Als dan ten slotte epidemiologische kennis wordt ingezet om het beleid op het gebied van de volksgezondheid te schragen worden de verbindingslijnen pas goed onontwarbaar.

Objekt of eigenschap?

De anatomie weet wat een vrouw is en de socialisatiesociologie weet het ook. Je kunt die twee kennissen niet zomaar bij elkaar optellen, want op

veel fronten zijn ze met elkaar in strijd. Ze hebben echter een raakvlak. Terwijl anatomie en socialisatiesociologie weinig van elkaar moeten hebben, speelt hun ruzie zich binnen een kader af: het kader dat er zoiets als een 'object vrouw' bestaat en gekend kan worden. Weliswaar zoekt de anatomie dit object door lichamen af te tasten en open te snijden en denkt ze het zo voor altijd gevonden te hebben, en doet het project vrouw zich volgens de socialisatiesociologie slechts voor binnen specifieke sociale verhoudingen, de overeenkomst is niet gering. Lang niet alle takken van wetenschap gaan er vanuit dat er zoiets als een object vrouw bestaat.

Neem nu de *fysiologie*. De fysiologie kan hartminuutvolumes meten en actieve longinhouden bepalen en verklaren dat lage hartminuutvolumes en lage longinhouden vrouwelijk zijn. Ze werkt samen met de statistiek en ontwikkelt zo kennis die betrekking heeft op lichamen, het is haar echter onmogelijk een of ander lichaam als vrouw te identificeren. Fysiologen kunnen iemand die ze onderzoeken vragen haar geslacht te vertellen: als antwoord op die vraag horen ze de zelfopvatting van de persoon, een gegeven dat socialisatiesociologies analyseerbaar is. Diezelfde fysiologen kunnen ook 'kijken': aha, borsten, een vrouw. Dan noteren ze 'vrouw' op de onderzoeksformulieren op grond van hun anatomiese kennis. Kortom: fysiologen kunnen in samenwerking met andere takken van wetenschap het object vrouw proberen af te bakenen, binnen de eigen logika van de (hart-long) fysiologie komt het niet voor. De fysiologie kent niet het object vrouw, maar de eigenschap vrouwelijk. Dat is geen ding dat ja dan nee op de onderzoekstafel zit, maar een kenmerk dat in wisselende mate door verschillende lichamen kan worden vertoond.

De fysiologie is niet de enige tak van wetenschap die zich over vrouwelijkheid uitlaat. De psychologie bijvoorbeeld heeft vele takken die slechts van vrouwelijkheid en niet van vrouw wensen te spreken. Niet de individuen, maar de eigenschappen lijken zo voorzien van een sekse. Dat biedt mogelijkheden van een herverdeling van eigenschappen over individuen, maar maakt het bovendien mogelijk het spreken over seksen los te koppelen van lichamen en uit te breiden naar heel de rest van de wereld. Zo kunnen kamers, muziekstukken en methoden van onderzoek vrouwelijk worden genoemd.

Weten wat een vrouw is betekent altijd ook: weten wie er vrouw is. In termen van vrouwelijkheid denken opent de mogelijkheid een herverdeling van deze eigenschap te bepleiten. Er zijn meer verschillen tussen deze twee soorten van kennis, maar er is ook iets gemeenschappelijks. Vrouw en vrouwelijkheid worden door wie hen 'kent' opgevat als woorden die

naar een object, respectievelijk een eigenschap verwijzen, als begrippen die een vaste betekenis hebben. Dat is geen vanzelfsprekendheid, maar een manier van kijken waar strijd om gevoerd wordt. In plaats van het 'ding' vrouw of het 'kenmerk' vrouwelijk te willen kennen, kun je ook de categorie vrouw/elijk proberen te onderzoeken. Je benadert die categorie dan niet in relatie tot datgene waarnaar (men zegt dat) ze verwijst, maar in relatie tot haar geschiedenis en haar functioneren. Je kunt het begrip vrouw/elijk dan historiseren: in de 18de eeuw betekende het iets anders dan in de 20ste. Je kunt het kulturaliseren: in het katholicisme is vrouw/elijk anders ingevuld dan bij de Maya's. Je kunt het lokaliseren: in Stockholm bakent men vrouw/elijk anders af dan in Madrid. Ook in dit verhaal heb ik steeds niet willen weten wat een vrouw is, en ik heb me evenmin tot de vrouwelijkheid bekeerd. Ik heb daarbij de tactiek gebruikt van het exploderen, de versplintering: iedere grootheid waaraan je een of andere definiëring van 'vrouw/elijk' zou kunnen toeschrijven valt wel weer op te splitsen in kleintjes die het net allemaal even anders doen. Er bestaat geen uniform gehanteerde categorie vrouw/elijk: in één eeuw niet, in één cultuur niet, op één plaats niet, en zelfs niet binnen het instituut dat zichzelf als toppunt van coherentie presenteert: de wetenschap.

Bemoeienissen

Het is leuk om wetenschappen in steeds kleinere takken op te splitsen en in de gaten te krijgen dat ze lang zo gesloten en ondoordringbaar niet zijn als je denken zou. Feministische bemoeienissen met levenswetenschappen moeten daar echter niet in blijven steken. Wetenschappen zijn immers niet alleen stelsels van waarheden die je van hun waarheidspretenties kunt proberen te beroven: ze werken ook. Ze hebben hun uitwerkingen in de werkelijkheid, ze zijn daar vervlochten met al wat er gaande is. Het is daarom heel zinnig om in specifieke tegenstellingen tussen takken van wetenschap gericht de ene of de andere positie in te nemen, niet vanuit een geloof in de waarheid, maar vanuit betrokkenheid bij 'wat er gaande is'. Vanuit betrokkenheid bij sociale en politieke strijd.

Makkelijk is dat niet. Er loopt helaas geen keurig rechte scheidslijn tussen goed en kwaad en verschillende nivo's van strijd liggen niet netjes in elkaars verlengde. Zo is het afbakenen van vrouw/elijk beslist niet het enige interessante punt voor wie op het sociale vlak belang hecht aan vrouwenstrijd. Vanuit vrouwenstrijd kun je ook terecht komen in het debat binnen de economie over de vraag wat een inkomen of een huishouden is, of bij een mediese techniek als het inspekteren van lichamen terwijl ze

bloot op hun rug op een bed liggen. Omgekeerd kan de afbakening van vrouw/elijk binnen de wetenschap gerelateerd worden aan de sociale strijd om pakweg de huisvesting – vergelijk de epidemiologie die vrouw kent aan de hand van haar woonplaats, of aan de strijd om de winst die er gemaakt wordt op geneesmiddelen – vergelijk de endokrinologie, die vrouw anders kennen zou als de produktie van de pil niet zoveel geld opleverde.

Niet alleen buiten de wetenschappen gaan staan en hen analyseren, maar er ook posities in innemen en er verder aan werken vanuit betrokkenheid bij vrouwenstrijd: is dat nou hetzelfde als streven naar feministiese wetenschap? Om de drommel niet. De takken wetenschap zoals die zich nu voordoen verschillen, maar ze verschillen gradueel. In een specifieke situatie het ene alternatief boven het andere verkiezen, is geen reden er maar meteen het predikaat feministies aan te verlenen. Wie een relatief akseptabele tak van wetenschap verder uitbouwt, doet er ook goed aan niet de illusie te koesteren dat een uitzuivering van alle seksisme mogelijk is. 'De' vooronderstellingen ontmaskeren en ontzenuwen gaat nu eenmaal niet: de hoeveelheid import die in een willekeurige wetenschappelijke positie aanwezig is, blijft altijd te groot om te kunnen overzien.

Er is iets eigenaardigs aan de hand met het ideaal feministiese wetenschap. Wie binnen het kader van een kapitalistische maatschappij feministiese strijd voert, komt niet op het idee naar een feministies kapitalisme te verlangen. Wat maakt dan toch dat zo velen van hen die binnen het kader van een wetenschappelijke kennisvorm feministiese strijd voeren, hopen op een feministiese wetenschap? Vanwaar blijft in de utopieën 'wetenschap' als kader overeind?

Wetenschappen zijn niet alleen onderling tegenstrijdig, ze werken tegelijk samen. Daarom zullen feministen die zich ermee willen bemoeien dat ook moeten (blijven) doen. Het mag dan onmogelijk zijn alle import die in een wetenschappelijke positie aanwezig is te overzien, stukken import aanpakken is een handige manier om ergens beweging in te krijgen. Dissidente geografes kunnen ontevreden epidemiologes beslist op goede ideeën brengen! Ik zou dergelijke samenwerkingsverbanden liever niet 'interdisciplinair' willen noemen. Interdisciplinariteit veronderstelt immers harmonie tussen en optelbaarheid van disciplines. Het klinkt misschien wat wild, maar wie van de dames voelt er iets voor 'gezamenlijke ongedisciplineerdheid'?

Dit verhaal is een bewerking van een voordracht gehouden op het diskussieweekend 'Feminisme en Filosofie: tussen sociale en natuurwetenschappen' te Leusden, op 19 en 20 mei 1984.

Tjitske Akkerman

Een algemene theorie van de helft van de wereld?

Vraagtekens bij 'De handel in vrouwen'*

Tien jaar geleden introduceerde Gayle Rubin het begrip 'seks-geslachts-systeem' als een mogelijk ontwerp voor een algemene theorie van vrouwenonderdrukking. Nadat haar artikel 'De handel in vrouwen' in 1980 in de *Socialisties-Feministische Teksten* gepubliceerd werd, heeft het concept seks-geslachtssysteem (in het vervolg s.g.s.) zich een aanzienlijke populariteit verworven binnen vrouwenstudies in Nederland.¹ Ik wil aan de hand van een bespreking ervan ingaan op een aantal problemen die mijns inziens in de discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwenonderdrukking of vrouwelijkheid centraal staan. De theorie van het s.g.s. dankt haar populariteit misschien vooral aan het idee dat zij een oplossing voor deze problemen biedt.

Niet zo lang na de verschijning van de nederlandse versie van Rubins artikel werd de malaise van het marxisties-feministische projekt van een algemene theorie van vrouwelijkheid verwoord door Joyce Outshoorn en Mieke Aerts in hun beider lezingen in het kader van de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies 1981. Joyce Outshoorn noemde in haar lezing Rubins bijdrage de meest interessante poging om 'lijfpolitieke' aspecten in de marxisties-feministische discussie te betrekken. Tegelijkertijd konkludeerde zij dat 'wij het zoeken naar de allesomvattende en alles verklarende theorie over vrouwenonderdrukking' moeten opgeven.²

Ook reacties van anderen op 'De handel in vrouwen' waren overwegend positief. Hoewel men kanttekeningen plaatste, kritiekpunten formuleerde en aanvullingen noodzakelijk achtte, woog de kritiek zelden zwaar-

*Met dank aan Mieke Aerts, Saskia Grotenhuis en Agnes Sommer voor hun kommentaar bij eerdere versies van dit artikel.

1. G. Rubin, 'De handel in vrouwen', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 4. Amsterdam, 1980. Oorspronkelijk: 'The Traffic in Women', in: R. Reiter (red.) *Toward an Anthropology of Women*. New York/Londen 1975.

2. J. Outshoorn, 'Feminisme en marxisme: Het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 7, 1981, nr. 3, p. 359.

der dan de waardering. Bood de theorie van het s.g.s. toch nog een perspectief op een algemene theorie ondanks de uitgesproken malaise van allesomvattende totaalanalyses? Voor welke problemen lijkt 'De handel in vrouwen' een oplossing te bieden?

Het probleem van een algemene theorie van vrouwelijkheid dat ik centraal wil stellen is het algemene van het begrip vrouwelijkheid. In een parafrase op Marx' vraag 'Wat is een negerslaaf?' stelt Gayle Rubin de vraag 'Wat is een onderworpen vrouw?' Haar antwoord is: 'Een vrouw is een vrouw. Onder bepaalde omstandigheden wordt zij pas tot huissloof, echtgenote, deel van have en goed, playboyliefje, prostituée of menselijke diktafoon.' (p. 197) Maar wat hebben de posities van huissloof, echtgenote enzovoort met elkaar gemeen? Verwijzen ze naar een biologiese kwalificatie van degenen die deze posities innemen? De aanname dat de anatomie als bestemming funktioneert wil Rubin nu juist ter discussie stellen. Als het gemeenschappelijke van vrouwen niet een onveranderlijk en natuurlijk gegeven is, als het niet opgevat kan worden als een biologies of psychologies gekwalificeerde konstitutie, wat is het dan?

Deze algemene vraag zal ik uitwerken rond drie kwesties die in de reacties op 'De handel in vrouwen' naar voren komen. Ten eerste is dat het vraagstuk van de geschiedenis: hoe kan vrouwenonderdrukking opgevat worden als universeel en als veranderlijk verschijnsel? De tweede kwestie betreft de sociale determinatie van de positie van vrouwen: veronderstelt een dergelijke 'externe' benadering niet al een gegeven sekseonderscheid? Tenslotte het dilemma van het opgeven van of vasthouden aan het perspectief van een algemene theorie op zich; de wisselende status van theorieën als algemene en deeltheorieën funktioneert mijns inziens als een soort oplossing waarbij men het ene doet zonder het andere te laten.

De waardering voor het s.g.s.

De theorie van het s.g.s. lijkt *ten eerste* een oplossing te bieden voor het probleem hoe vrouwenonderdrukking opgevat kan worden als universeel en als histories specifiek verschijnsel. 'De handel in vrouwen' wordt bijvoorbeeld gewaardeerd omdat in deze theorie 'zowel historische veranderlijkheid in de seksenverhoudingen, als het bestaan van constanten door alle culturen heen een plaats hebben'.³ In een andere bespreking van het

3. J. Withuis, S. Sevenhuijsen, 'Over vrouwen, mannen, gezin en macht. Een kritiese lezing van Donzelots *La Police des Familles*', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 7. Amsterdam

s.g.s. wordt eveneens gesteld dat Rubins begrippensysteem een aanzet geeft 'tot een systeem dat èn vergelijking èn historisch specifieke analyse mogelijk maakt'. Enigszins verrassend vinden we in dezelfde bespreking verderop echter als kritiek dat het systeemdenken en het functionalisme van Rubins analyse de historische veranderlijkheid zou uitsluiten. Rubin zou het niet klaarspelen om vrouwen 'tot volledig subject van hun geschiedenis te maken'.⁴ Rubins theorie wordt vooral als algemene theorie gewaardeerd of juist gekritiseerd. Zo wordt bijvoorbeeld gesteld dat haar combinatie van psychoanalyse en antropologie het mogelijk maakt om de structureel en universeel aanwezige factoren die aan vrouwenonderdrukking ten grondslag liggen te bestuderen.⁵ Juist deze universaliteit van Rubins opvatting van 'gender' als centraal ordeningsprincipe wordt door anderen weer gekritiseerd.⁶

Rubins combinatie van verschillende theorieën, waarvan de een vooral het algemene en de andere het historische element moet waarborgen lijkt een aantrekkelijk geheel op te leveren. Het histories materialisme van Engels legt volgens Rubin de basis voor een algemene theorie van de geschiedenis. Engels' poging tot een historische rekonstruktie van het ontstaan van het patriarchaat is echter niet bevredigend omdat hij het ontstaan van vrouwenonderdrukking uiteindelijk toeschrijft aan de produktiewijze. Hij laat daarmee een deel van zijn projekt liggen, namelijk de analyse van de maatschappelijke organisatie van seksualiteit. Lévi-Strauss werkt volgens Rubin in zijn verwantschapsanalyse nu precies dit vergeten deel van Engels' projekt uit. Hij laat zien dat de ruil van vrouwen een structureel principe is van verwantschapssystemen. Wat zijn analyse echter niet laat zien is, hoe verwantschapssystemen in de loop van de tijd voortbestaan. Wat dus volgens Rubin nog ontbreekt is een historische theorie van dit

1982, p. 197 Zij zetten het begrip s.g.s. in, om het essentiële verschil aan te geven tussen een feministische analyse van het gezin die vertrekt vanuit de seksenverhoudingen en de 'genealogiese' analyse van Donzelot, die het gezin slechts als produkt van verschillende machtsinterventies ziet.

4. M. Mossink, 'Arbeid, macht en sekse: Gayle Rubin en verder', in: *'Arbeid, macht en sekse' Verslag Studium Generale-cyclus Vrouwenstudies*. Leiden april/mei 1982, pp. 14 en 16.

5. A. Komter, 'Het moederen van vrouwen en heteroseksualiteit in psychoanalytische perspectief', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 7, 1981, nr. 3.

6. B. Fontaine, A. Aalten, 'De sociaal-kulturele konstruktie van "gender" in histories perspectief' in: *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*. Nijmegen 1983. Deze schrijfsters zijn overwegend negatief in hun kritiek op 'De handel in vrouwen': 'Het denken in een dichotomie vrouwelijk- mannelijk sluit misschien in de westerse maatschappij aan bij de maatschappelijke werkelijkheid, in een aantal niet-westerse maatschappijen is deze tweedeling beslist niet de enige of de belangrijkste manier om de wereld te ordenen.' (p. 180).

door Engels vergeten deel van het maatschappelijk leven. Zij zet daartoe de psychoanalyse in als een theorie die laat zien hoe iedere generatie steeds opnieuw ingevoegd wordt in de regels van het verwantschapssysteem.

Ondanks het feit dat in een aantal reacties deze combinatie van een algemene en historische benadering gewaardeerd wordt, blijkt uit diezelfde reacties ook dat het algemene van vrouwenonderdrukking in Rubins benadering meer gewicht krijgt dan het histories specifieke.

Het *tweede* probleem dat ik onderscheiden heb staat centraal in het debat met het marxisme. Als het gemeenschappelijke van vrouwen niet een natuurlijk gegeven is, maar als vrouwen tot vrouwen gemaakt worden, dan lijkt het noodzakelijk vrouwenonderdrukking op te vatten als een gevolg van sociale determinaties. 'Sex' mag dan aangeboren zijn, 'gender' is een gevolg van externe factoren. Blijft het dan niet de vraag waar deze externe factoren (economische, demografische, technologische en dergelijke) op inwerken?⁷ Wordt in een dergelijk beroep op sociale determinaties niet steeds al een algemeen onderscheid op basis van sekse verondersteld? Hoe kan men nu seksenverhoudingen opvatten als een maatschappelijke konstruktie zonder dat deze gereduceerd worden tot slechts een effect van externe determinaties zoals de produktiewijze? Rubins combinatie van het histories-materialisme van Engels met theorieën die het sekseverschil zelf centraal stellen lijkt in dit opzicht aantrekkelijk. De verwantschapsanalyse en de psychoanalyse zouden voor die vragen die het marxisme niet kan beantwoorden, een oplossing moeten bieden. De (relatief) autonome structuur van het s.g.s. zou een effectief wapen zijn tegen ekonomistische verklaringen.

In de introductie bij 'De handel in vrouwen' in de *Socialisties-Feministische Teksten* wordt Rubins artikel een belangrijke bijdrage in het marxisties-feministische debat genoemd. Het concept s.g.s. zou een waarborg vormen dat vrouwenonderdrukking niet uitsluitend verklaard wordt uit de produktieverhoudingen. Niet alleen zou het een stap vooruit zijn ten aanzien van het 'huishoudelijke-arbeiddebat', maar ook ten opzichte van de daaropvolgende discussies rond kapitalisme en patriarchaat of produktie en reproductie.⁸

7. Zie: R. Coward, *Patriarchal Precedents. Sexuality and Social Relations* Londen 1983, p. 3 e.v.

8. J. Outshoorn, 'De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en reproductie', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 4. Amsterdam 1980, pp. 176-177.

Een aantal antropologes waarderen het s.g.s. eveneens als een belangrijke bijdrage aan het produktie/reproduktiedebat. Zij vinden het concept s.g.s. ondanks een aantal kritiekpunten een enorme sprong voorwaarts 'omdat het een afrekening is met alle pogingen om de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen af te doen als iets "natuurlijks" en met alle pogingen om die machtsverhouding te zien als een afgeleide van het produktief proces'.⁹ Deze waardering voor de (relatieve) autonomie van het s.g.s. en van Rubins opvatting van vrouwenonderdrukking als maatschappelijke konstruktie is ook elders te vinden.¹⁰

Tegenover deze waardering van het s.g.s. als een (relatief) autonome structuur zijn ook enkele commentaren te vinden die het juist waarderen als een mogelijke verbinding tussen seksualiteit en ekonomie of tussen psychoanalyse en marxisme.¹¹ Zo wordt bijvoorbeeld gesteld dat Rubin niet in polair denken blijft steken omdat de organisatie van verwantschap in haar visie zowel arbeid als seksualiteit regelt.¹² Of Rubin er in slaagt vrouwenonderdrukking op te vatten als een maatschappelijke konstruktie, maar toch niet als uitsluitend bepaald door externe determinaties is de tweede vraag die ik in mijn bespreking van het s.g.s. na wil gaan.

Het *derde* probleem dat ik centraal wil stellen betreft de status van de algemene theorie zelf. Deze status blijkt namelijk, wat de theorie van het s.g.s. betreft, onzeker. Een algemene theorie blijkt voortdurend ook de status van deeltheorie te kunnen krijgen. Rubin zet bijvoorbeeld verschillende theorieën die de pretentie van een algemene theorie hebben, in als deeltheorieën die gezamenlijk de algemene theorie van het s.g.s. vormen.

9. Vrouwengroep Antropologie Amsterdam, 'Feminisme en antropologie', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 5. Amsterdam 1981, p. 22.

10. S. Poldervaart, *Vrouwenstudies, een inleiding*. Nijmegen 1983, pp. 308 e.v. Zie ook: S. Sevenhuijsen, 'Familierecht en vrouwenonderdrukking in het licht van vaderschap en moederschap', en W. Thomassen, 'Vrouwen, mannen en familierecht', in: *Recht en Kritiek* 1983, nr. 1. Sevenhuijsen en Thomassen verschillen van mening over de vraag of het biologies uitgangspunt of de maatschappelijke konstruktie van het s.g.s. vooropstaat. Tegenover de lezing van Thomassen, die het terrein van voortplanting, seksualiteit en opvoeding in termen van produktiekrachten en produktieverhoudingen begrijpt en een biologiese tegenstelling tussen mannen en vrouwen als uitgangspunt neemt, verdedigt Sevenhuijsen het s.g.s. als een begrip dat de maatschappelijke konventies op dit terrein benoemt.

11. I. Dubel, A. v. Heur, M. de Kwaasteniet, 'Over theorievorming met betrekking tot vrouwen in de Derde Wereld', in: *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*, pp. 181 e.v.

12. A. Hoogenboom, 'Vrouwen in niet-westerse samenlevingen', in: S. Poldervaart, *Vrouwenstudies, een inleiding*, a.w., p. 287.

In een aantal reakties wordt een uitbreiding van deze algemene theorie met aanvullende deeltheorieën wenselijk geacht. Zo wordt onder andere voorgesteld het s.g.s. aan te vullen met verschillende specifiekere theorieën, waaronder de benadering van Foucault, Chodorow en enkele ideologietheorieën.¹³ Deze uitdijende verdeling in deeltheorieën lijkt het mogelijk te maken het perspectief op een algemene theorie te behouden en deze toch steeds meer te verfijnen. Zo zou enerzijds meer recht gedaan kunnen worden aan empiriese of historische verschillen terwijl anderzijds de verbroekeling in specialismen niet de overhand krijgt. Joyce Outshoorn schrijft bijvoorbeeld: 'Het apart benoemen van het seksegeslachtssysteem is voorlopig de beste manier om te garanderen dat het inzicht dat het oplevert niet opnieuw ondergesneeuwd raakt. Bovendien geeft het meer handvaten voor concreet onderzoek dan allerlei "totaalanalyses" waarin wel allerlei samenhangen op ingenieuze wijze worden verwoord, maar waar je op empiries gebied niet zo goed mee uit de voeten kunt.'¹⁴ In haar visie kunnen het marxisme en het s.g.s. opgevat worden als deeltheorieën die elk een deelterrein toegewezen krijgen; het s.g.s. is van toepassing op het terrein van de 'lijfpolitiek', het marxisme op dat van de arbeidsverhoudingen.¹⁵ Het gaat hier dus om een statuswisseling, waarbij twee deeltheorieën de status van algemene theorie voor een deel van de werkelijkheid krijgen. Beschrijven ze uiteindelijk samen weer het geheel? In welk 'geheel' wordt hier nu eigenlijk het ontleedmes gezet en op basis waarvan wordt er gedeeld? Is er in principe een eindeloze verdeling in terreinen mogelijk voor iedere gegadigde? Dit is tenslotte de derde vraag die ik in mijn bespreking van het s.g.s. als leidraad neem. Het geheel dat Rubin voor ogen staat is een invulling van het totaalproject van het histories-materialisme van Engels, dat zij als eerste schetst.

Het materialisme van de oorsprong

Engels' materialistische geschiedenisopvatting biedt volgens Rubin de aanzet tot een algemene en historische theorie van vrouwenonderdrukking. Het volgende citaat uit *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* is voor Rubin de sleutel tot een materialistische

13. N. Draijer, R. Römken, 'De afstand tussen bed en bureau. Over beminning en bezinning', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 13, 1983, nr. 148-149.

14. J. Outshoorn, 'De dubbele erfenis', a.w., p. 194.

15. Zie: J. Outshoorn, 'Feminisme en marxisme', a.w.

totaaltheorie: 'Volgens de materialistische opvatting is het in de geschiedenis in laatste instantie beslissende moment de produktie en reproductie van het onmiddellijke leven. Deze draagt echter zelf weer een dubbelkarakter. Enerzijds de voortbrenging van middelen van bestaan, van voedingsmiddelen, kleding, woning en de daarvoor benodigde werktuigen; anderzijds de voortbrenging van de mensen zelf, de voortplanting van de soort.'¹⁶

In de uitwerking van dit projekt had Engels echter slechts oog voor het eerste aspekt van het materiële leven; het tweede aspekt, de voortbrenging van de mensen zelf, werd door hem genegeerd. Hij schreef de ondergeschikte positie van vrouwen toe aan de produktiewijze en daarmee ging het eerste aspekt alles bepalen. Volgens Rubin is *De oorsprong* nog steeds een aantrekkelijk boek ondanks het feit dat allerlei argumenten door recentere antropologische ontwikkelingen achterhaald zijn. Het uitgangspunt van Engels' projekt, zoals dat in het bovengenoemde citaat geformuleerd is, blijft onverminderd aktueel. Vandaar dat Rubin aan het slot van haar artikel schrijft: 'Eigenlijk zou er een nieuwe versie moeten worden geschreven van *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, waarbij rekening wordt gehouden met de onderlinge afhankelijkheid van seksualiteit, ekonomie en politiek, zonder dat de belangrijke rol wordt onderschat die zij ieder afzonderlijk in de menselijke samenleving spelen'. (p. 247)

De uitgangspunten waarop dit projekt gebaseerd is, bieden naar mijn idee weinig hoop op sukses. In de eerste plaats leiden Engels' uitgangspunten tot een geschiedenis die zich voortdurend herhaalt. Ten tweede blijkt in deze geschiedenis geen plaats voor een belangrijke rol van seksualiteit en ekonomie afzonderlijk; het ene dreigt voortdurend gereduceerd te worden tot het andere.

Kenmerkend voor Engels' materialistische geschiedenis is de veronderstelling van een oorspronkelijke staat, de prehistorie, waarin de mens nog één is met het objekt van zijn aktiviteit. Daartegenover wordt de ontwikkeling van de geschiedenis gekontrasteerd als een proces van fragmentatie. Deze natuurlijke toestand, die slechts een natuurlijke arbeidsdeling kent tussen man en vrouw en waar een natuurlijke relatie tussen producent en produkt bestaat, is in Engels' opvatting niet zozeer pré-sociaal als wel gekenmerkt door de afwezigheid van privé-bezit en klassen. Bij nader inzien blijkt deze oorspronkelijke toestand die Engels schetst,

16. F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1971, pp. 7-8; geciteerd door Rubin op p. 203.

in de kiem al de te verklaren overgang naar privé-bezit en patriarchale verhoudingen te bevatten. Volgens Engels bestaat er oorspronkelijk een kollektief eigendom van de produktiemiddelen en de produkten. 'Wat gemeenschappelijk gemaakt en gebruikt wordt is gemeenschappelijk eigendom: het huis, de tuin, de boot.'¹⁷ Naast het kollektieve eigendom van de groep blijkt er een verdeling van produktiemiddelen en produkten te bestaan tussen man en vrouw. Op basis van de natuurlijke arbeidsverdeling tussen man en vrouw blijkt er ook een natuurlijke verdeling van eigendom te bestaan. Met de introductie van het vee blijkt de man automatiek het recht te krijgen op het vee en op de rijkdom die deze nieuwe produktiewijze met zich meebrengt. De natuurlijke arbeidsverdeling tussen man en vrouw veronderstelt dus al het bestaan van privé-bezit.¹⁸ Dat de man als gevolg van deze arbeidsverdeling over het surplus aan produktie beschikt, leidt vervolgens weer spontaan tot zijn verlangen dit bezit aan zijn biologiese kinderen na te laten. 'De monogamie ontstond door de concentratie van grote rijkdommen in één hand – en wel in de hand van een man – en uit de behoefte deze rijkdommen aan de kinderen van deze man en niet die van een ander na te laten'.¹⁹ Het patriarchaat is hier tegelijk oorzaak en effect van klasserelaties. Enerzijds zou de akkumulatie van rijkdom tot het ontstaan van het patriarchale gezin leiden, anderzijds wordt deze overgang bewerkstelligd door het gegeven van patriarchale macht, dat wil zeggen door het verlangen en de capaciteit om het moederrecht omver te werpen.²⁰ Het begrip patriarchaat is hier dus verbonden met de veronderstelling van oorspronkelijke en antagonistiese behoeften en capaciteiten van mannen en vrouwen.

Naar analogie van een uitspraak van Marx over de honger stelt Rubin: 'Seks is seks, maar wat als seks wordt beschouwd is eveneens kultureel bepaald.' (p. 204) De twee materiële aspecten die Engels onderscheidt, honger en seks, worden door Rubin dan ook opgevat als fundamentele menselijke behoeften. Beide zijn weer terug te voeren op de veronderstelde behoefte tot voortbestaan. De ekonomie wordt zo in Engels' materialisme de belichaming en expressie van het (voort)bestaan van de Mens (als soort). Op dezelfde manier voert het s.g.s. uiteindelijk steeds terug naar het (voort)bestaan van de Man en de Vrouw. Dit materialisme

17. Idem, p. 194 Zie voor een kritiek op Engels' opvatting van eigendom: L. Brown, 'The Family and its Genealogies – a discussion of Engels' Origin of the Family', in: *m/f*, 1979, nr. 3.

18. Zie: B. Brown, 'Natural and Social Division of Labour – Engels and the Domestic Labour Debate' in: *m/f*, 1978, nr. 1.

19. F. Engels, *De oorsprong van het gezin*, a.w., p. 95.

20. R. Coward, *Patriarchal Precedents*, a.w., p. 159.

van de oorsprong leidt tot een geschiedenis waarin het oorspronkelijke steeds terugkeert in verschillende vormen. Het is een geschiedenis van herhaling: oorzaak en effect liggen al in elkaar opgesloten.

Konkurrerende determinaties

Engels' uitgangspunten maken volgens Rubin een geschiedenis van de seksenverhoudingen mogelijk die niet gereduceerd wordt tot een effect van de produktiewijze. Volgens Engels is de produktie, in de ruimste zin van het woord opgevat als bestaanswijze, in laatste instantie bepalend voor de geschiedenis. In Engels' uitwerking van de geschiedenis van het gezin, het privé-bezit en de staat wordt de bestaanswijze echter gereduceerd tot de produktie van de middelen van bestaan. Rubin wil dit korrigeren door beide aspecten van de bestaanswijze die Engels noemt, een bepalende plaats te geven. Het tweede aspect, de voortbrenging van de mensen zelf, is volgens Rubin het beslissende moment voor de seksenverhoudingen. Het s.g.s. duidt op dit aspect van het maatschappelijk leven; daarin ligt volgens Rubin de kern van vrouwenonderdrukking. Dit deel bestaat uit 'het geheel van regelingen waardoor een samenleving biologische seksualiteit omzet in produkten van menselijke activiteit en waarbinnen de seksuele behoeften die daar het resultaat van zijn worden bevredigd' (p. 198). De theorie van het s.g.s. is dus een algemene theorie van een deel van de werkelijkheid, namelijk van het terrein van de seksualiteit. Het andere deel is het terrein van de arbeid, waarvoor het marxisme de algemene theorie is. Hoewel ieder de helft een eerlijke verdeling lijkt, zal blijken dat er van een vreedzame koëxistentie geen sprake is. Beide theorieën blijken steeds met elkaar te concurreren om de eerste plaats. Deze concurrentie is niet toevallig maar inherent aan het uitgangspunt. Het principiële probleem is hoe de twee aspecten van het materiële leven die Engels onderscheidt, allebei tegelijk in laatste instantie determinerend kunnen zijn. Dat is logies gezien een onmogelijk uitgangspunt, waarbij alleen overblijft dat nu weer eens het ene aspect en dan weer eens het andere aspect bepalend is. Feitelijk blijkt dit in Rubins uitwerking ook te gebeuren.

Rubin presenteert het s.g.s. nadrukkelijk als een neutrale term, dat wil zeggen dat het s.g.s. niet noodzakelijk onderdrukking van vrouwen impliceert. Het s.g.s. staat voor 'het menselijk vermogen en de noodzaak om een seksuele wereld te scheppen', maar valt niet samen met 'de empirische op onderdrukking berustende methoden volgens welke die wereld

tot nu toe haast overal is georganiseerd'. Dit onderscheid tussen de organisatie van seksualiteit in het algemeen en de empiriese onderdrukkende methoden van die organisatie tot nu toe ontbreekt volgens Rubin bij een term als het patriarchaat. Het patriarchaat is een a-histories begrip dat de onderdrukking van vrouwen tot iets onvermijdelijks maakt. De organisatie van de seksualiteit en 'de voortbrenging van de mensen zelf' impliceren volgens Rubin geen machtsverhoudingen tussen de seksen. Dat de onderdrukking van vrouwen tot nu toe haast overal plaatsvindt, moet dus door iets anders verklaard worden. Het probleem met Rubins uitwerking van het s.g.s. is dat deze verklaring ontbreekt; of preciezer gezegd Rubin zit voortdurend met het dilemma of ze de onderdrukking van vrouwen nu toe moet schrijven aan iets anders, met name aan de produktiewijze, of dat deze toch al opgesloten ligt in het s.g.s. zelf.

De empiriese, onderdrukkende methoden waarmee de seksualiteit tot nu toe haast overal georganiseerd is, vinden we volgens Rubin in de verwantschapssystemen. Een analyse daarvan zal moeten verduidelijken waar de onderdrukking van vrouwen vandaan komt. Verwantschapssystemen hebben volgens Rubin in de moderne, kapitalistische staten een andere functie dan in samenlevingen die nog geen staatsvorm kennen. Waar een staatsvorm ontbreekt zijn verwantschapssystemen de basis van de sociale organisatie zelf; zij organiseren 'de economische, politieke, ceremoniële en ook seksuele bedrijvigheid' (p. 208). Als verwantschapssystemen ook de economiese bedrijvigheid organiseren kunnen ze niet alleen als empiriese vormen van het s.g.s. opgevat worden, maar zijn ze ook de empiriese vormen van de produktiewijze. Het verwantschapssysteem vormt dan het geheel dat zowel de produktie van de bestaansmiddelen als de voortbrenging van de mensen zelf regelt. Rubin hanteert echter de termen s.g.s. en verwantschapssystemen vrijwel als synoniemen. Dat betekent dat het s.g.s. niet meer staat voor een deel maar voor het geheel van de maatschappelijke verhoudingen. De structurele principes van verwantschapssystemen die Rubin onderscheidt, zoals de ruil van vrouwen, de arbeidsverdeling tussen de seksen, de verplichte heteroseksualiteit en de onderschikking van vrouwen aan mannen, lijken ook de regels van het s.g.s. in het algemeen te zijn. 'Samenvattend kan worden gezegd dat er enkele algemeen voorkomende basisregels inzake de organisatie van de menselijke seksualiteit kunnen worden afgeleid uit een exegese van de verwantschapstheorieën van Lévi-Strauss', schrijft Rubin bijvoorbeeld (p. 211). Komen deze regels voort uit de noodzaak een seksuele wereld te scheppen en de voortbrenging van de mensen zelf te waarborgen? Of is er een andere verklaring voor de ruil van vrouwen en de ongelijke rechten die dit met zich meebrengt?

Rubin zelf lijkt ook niet helemaal tevreden over haar analyse. Aan het slot van haar artikel stelt ze dat we ook nog een marxistische analyse nodig hebben, want 'sekse-geslachtssystemen zijn geen a-historiese voortbrengsels van de menselijke geest: het zijn produkten van historische menselijke aktiviteit' (p. 241). Even verder schrijft ze: 'Sekse-geslachtssystemen hebben een economiese en politieke kant die door het begrip "uitwisseling van vrouwen" wordt versluierd' (p. 242). (In plaats van 'sekse-geslachtssystemen' zou hier 'verwantschapssystemen' moeten staan, omdat het s.g.s. volgens de oorspronkelijke definitie juist geen betrekking had op de economiese kant maar alleen op het deelterrein van de seksualiteit.) Een marxistische analyse moet blijkbaar alsnog corrigeren dat het s.g.s. allesbepalend is voor de gehele sociale organisatie en dus ook de onderdrukking van vrouwen bepaalt. Betekent die toevoeging van een marxistische analyse dan niet dat de produktiewijze alsnog de onderdrukking van vrouwen moet verklaren? Uiteindelijk doet ook Rubin het een zonder het ander te laten. Ze neigt er toe de regels van verwantschapssystemen als regels van het s.g.s. op te vatten. Het s.g.s. bepaalt dan in eerste instantie de produktiewijze. 'De regelingen met betrekking tot sekse en geslacht hadden eens een funktie die buiten henzelf lag – zij reguleerden de menselijke samenleving. (...) Een van de meest in het oog lopende kenmerken van verwantschap is dat zij systematies is uitgehold, ontdaan van haar politieke, ekonomiese, edukatieve en organisatoriese funkties. Wat nog resteert is een kaal geraamte-*sekse en geslacht*.' (p. 236)

Vervolgens keert ze de bepaling om: voor kapitalistische verhoudingen geldt dat het s.g.s. gereduceerd dreigt te worden tot een funktie van de produktieverhoudingen. Rubin schrijft: 'Het kapitalisme heeft al eeuwen bestaande opvattingen over mannen en vrouwen slechts overgenomen en voor zijn eigen doeleinden gebruikt.' (p. 202) Het gaat hier volgens haar om een kulturele erfenis die er toe geleid heeft dat onder kapitalistische verhoudingen vrouwen de reproductie van de arbeidskracht op zich nemen. De vraag waarom het vrouwen zijn die huishoudelijke arbeid verrichten wordt door Rubin met een verwijzing naar de historische erfenis afgedaan. In een dergelijk beroep op de geschiedenis dienen de strukturele faktoren die de positie van vrouwen vóór het ontstaan van het kapitalisme bepaalden als verklaring voor de latere ontwikkelingen. De geschiedenis wordt dan opgevat als een momentopname van de maatschappelijke struktuur die bepalend is voor het verdere verloop. Verwijst een dergelijk beroep op de geschiedenis niet weer terug naar de oorsprong? Op deze vraag ga ik nader in aan de hand van een bespreking van de strukturalistiese benadering van Lévi-Strauss.

Vrouw als waarde en als teken

De verwantschapsanalyse van Lévi-Strauss heeft een centrale plaats in 'De handel in vrouwen'. Lévi-Strauss lijkt een stevig fundament te bieden voor een theorie die zowel het algemene als het specifieke van het sekseverschil combineert. Het algemene verschil is volgens Lévi-Strauss dat vrouwen binnen verwantschapssystemen uitgewisseld worden en mannen niet. Verwantschapssystemen zelf zijn echter specifieke systemen waarin de betekenis van het vrouwelijke niet vastligt. Deze aantrekkelijke combinatie blijkt bij nader inzien echter verbonden met een aantal tegenstrijdigheden in het werk van Lévi-Strauss. Enerzijds zou de ruil van vrouwen de grondslag vormen van de cultuur, anderzijds is het volgens Lévi-Strauss zinloos een oorsprong vast te stellen.²¹ Enerzijds bestaat er een absoluut verschil tussen natuur als datgene wat universeel is en cultuur als datgene wat de norm instelt; anderzijds zou de oppositie tussen natuur en cultuur zelf van normatieve aard zijn.²² Deze tegenstrijdigheden in zijn werk zijn verbonden met de notie van de ruil van vrouwen. De vrouw verschijnt als waarde en als teken, twee gezichtspunten die moeilijk te verenigen zijn.

Volgens Lévi-Strauss zijn verwantschapssystemen ondanks hun diversiteit aan empiriese vormen systematies gestructureerd. Het linguïsties strukturalisme zoals dat door De Saussure ontwikkeld is, kan volgens hem ook toegepast worden op sociale fenomenen als verwantschapssystemen. Evenals fonetische systemen zijn verwantschapssystemen konstrukties van het onbewuste denken en dus gestructureerd volgens algemene impliciete wetten.²³ De stelling van De Saussure dat in taal alleen verschillen bestaan zonder positieve termen, wordt door Lévi-Strauss uitgewerkt voor verwantschapssystemen. Hij kritiseert op basis van dit uitgangspunt het idee dat het biologiese gezin het vertrekpunt zou vormen vanwaaruit verwantschapssystemen zich ontwikkelen. Verwantschapssystemen zijn arbitraire systemen van representaties; het biologiese gezin (de geïsoleerde term) is sekundair ten opzichte van de relaties tussen de termen. Het biologiese gezin is zo gezien dus eerder een functie of gevolg van een verwantschapssysteem dan de grondslag ervan.²⁴ Deze visie wordt door Lévi-Strauss echter niet konsekvent uitgewerkt; hij doet ook steeds een beroep op een oorspronkelijke eenheid van betekenaar en betekende en laat daarmee

21. C. Lévi-Strauss, *The Elementary Structures of Kinship*. Londen 1969, p. 8.

22. Zie: C. McCormach, 'Nature, culture and gender: a critique', in: C. McCormach, M. Strathern (red.), *Nature, Culture and Gender*. Cambridge 1980.

23. C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*. New York/Londen 1963, p. 34.

24. Idem, pp. 50-51.

de geïsoleerde term prevaleren boven de relaties tussen de termen. Deze ambivalentie van het tekenbegrip is ook bij De Saussure al te vinden. Deze combineerde een 'intrinsieke' benadering met een 'extrensieke'. In het eerste geval is er sprake van een onafhankelijk van de betekenaar gegeven betekenis die via de betekenaar uitgedrukt wordt. In de 'extrensieke' benadering wordt de eenheid van betekenaar en betekende alleen negatief bepaald door de verschillen tussen de termen. Deze dubbele benadering is terug te vinden in De Saussure's vertaling van betekenis in (ruil)waarde. Enerzijds gaat de waarde namelijk vooraf aan de ruil, anderzijds is de waarde het effect van de uitwisseling van tekens voor andere tekens.²⁵

Bij Lévi-Strauss keert deze ambivalentie terug wanneer hij het over de positie van vrouwen heeft. Vrouwen worden net als woorden uitgewisseld, in tegenstelling tot mannen worden ze tekens. Helemaal teken worden ze echter nooit; ze herinneren net als woorden aan hun oorsprong. De dichters kunnen zich nog herinneren dat het woord eens waarde was. De positie van vrouwen is volgens Lévi-Strauss illustratief voor de oorspronkelijke relatie tussen mens en woord, toen woorden nog waarden waren.²⁶ De waarde van vrouwen is de oorspronkelijke drijfveer van de ruil. 'De opkomst van het denken in symbolen bracht met zich mee dat vrouwen, net als woorden, dingen waren die werden geruild. In hun geval was dit immers in feite de enige manier om de tegenspraak te overwinnen die erin bestaat dat dezelfde vrouw vanuit twee onverenigbare gezichtspunten beschouwd werd; aan de ene kant als objekt van de eigen begeerte, dat dus seksuele en toeëigeningsinstinkten opriep; en tegelijk als het als zodanig waargenomen subjeet van de begeerte van de ander, dat wil zeggen als middel deze ander te binden door een band van aanverwantschap aan te gaan.'²⁷ Het incesttaboe – het verbod op bepaalde vrouwen – scheidt deze twee gezichtspunten. De ruil van vrouwen en van woorden worden door Lévi-Strauss gezien als oplossing voor het fundamentele konflikt tussen zichzelf en anderen.²⁸ De ruil maakt de uitgestelde bevrediging en daarmee kultuur mogelijk: 'Want in dit opzicht hebben exogamie en taal dezelfde funktie: de kommunikatie met anderen en de integratie van de groep'.²⁹

25. Zie: P. Moyaert, 'Jacques Lacan. begeertetaal-subjectiviteit', in: E. Berns, S. IJsseling, P. Moyaert, *Denken in Parijs*. Alphen a/d Rijn/Brussel 1981.

26. C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*. a.w., p. 61

27. C. Lévi-Strauss, 'De grondslagen van de verwantschap', in: *Te Elfder Ure* 32, 1983, pp. 675-676.

28. E. Cowie, 'Woman as Sign', in: *m/f*, nr. 1, 1978.

29. C. Lévi-Strauss, 'De grondslagen van de verwantschap', a.w., p. 671.

Vrouwen verschijnen als de kostbaarste geschenken; ze zijn al waarden voordat ze teken worden. Er bestaat al een hiërarchie van waarden die als voorwaarde voor de ruil funktioneert. Het sekseverschil – vrouwen worden tekens, mannen niet – gaat dus vooraf aan het incesttaboe en de ruil. Waarom vrouwen geruild worden en mannen niet kan Lévi-Strauss niet binnen zijn theorie oplossen. Theoreties gezien is volgens Lévi-Strauss even goed een symmetrische structuur denkbaar waarin beide seksen geruild worden. Op empirische gronden moet deze mogelijkheid echter geëlimineerd worden.³⁰

Als het object dat uitgewisseld wordt al waarde heeft, als deze waarde niet geproduceerd wordt in de ruil maar eraan voorafgaat, moet Lévi-Strauss van een oorspronkelijke relatie tussen het object en het concept vrouw uitgaan. Het lichaam en de algemene notie vrouw vallen samen. Het lichaam heeft al betekenis in zich, het is al getekend door een verschil. Dat een geseksueerd subjeet verondersteld wordt dat een plaats heeft buiten de uitwisseling van tekens, blijkt ook wanneer Lévi-Strauss stelt dat vrouwen nooit helemaal tekens worden omdat ze zelf tekens produceren. Ze zijn nooit helemaal object, maar ook altijd subjeet. Op deze manier verdedigt Lévi-Strauss zich tegen beschuldigingen van ‘anti-feminisme’.

De vraag waarom vrouwen geruild worden heeft geen relatie tot de vraag hoe vrouwen als tekens worden uitgewisseld.³¹ De relatie tussen de gegeven asymmetrische structuur en het proces van betekenisproductie is afwezig. Dit probleem wordt in het werk van Lévi-Strauss vermeden door de aanname van een algemene logika van het menselijk denken. Dit is het transcendente centrum, vanwaaruit het totaal aan relaties van de structuur tot stand komt en begrepen kan worden. De synchrone structuur (het onbewuste) ligt onder de oppervlakte van de empirische verscheidenheid. De betekenisproductie, het diachrone nivo van de taal, ligt op het oppervlakte-nivo en is verbonden met het specifieke, het individuele en het toevallige.³² De scheiding tussen deze twee nivo's brengt het probleem met zich mee wát voorafgaat en wát bepalend is. Enerzijds wordt een structuur verondersteld die het spreken bepaalt, anderzijds lijkt de productie van tekens vooraf te gaan aan het systeem. Enerzijds wordt de vrouw als teken geproduceerd, anderzijds produceert de vrouw tekens.

30. C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, a.w., p. 47.

31. Zie. E. Cowie, ‘Woman as Sign’, a.w.

32. R. Coward, J. Ellis, *Language and Materialism. Developments in Semiology and the Theory of the Subject*. Londen 1977, p. 21.

Overeenkomst en verschil

Rubin introduceert Lévi-Strauss als degene die het projekt dat Engels liet liggen, verder uitwerkt. Zijn verwantschapsanalyse laat volgens haar zien dat 'verwantschap een cultureel verschijnsel is dat door de samenleving is opgelegd aan de biologische gegevens van de voortplanting' (p. 209). Rubins 'materialistische' opvatting van seksualiteit verandert echter aan het slot van haar verhandeling over Lévi-Strauss. Daar signaleert zij het probleem dat het incesttaboe al een verbod op homoseksualiteit veronderstelt. Het incesttaboe en de ruil van vrouwen betekenen een verbod voor mannen op bepaalde vrouwen. Lévi-Strauss veronderstelt dus een gegeven heteroseksualiteit die bovendien een asymmetrische structuur heeft. Rubin stelt daartegenover een oorspronkelijke symmetrie. Het incesttaboe en de ruil van vrouwen stellen niet alleen een verbod op bepaalde vrouwen voor mannen in, maar impliceren ook een omgekeerd verbod op bepaalde mannen voor vrouwen en bovendien het verbod op alle vrouwen voor vrouwen en op alle mannen voor mannen. Rubin bestrijdt dus dat er sprake is van een oorspronkelijke asymmetrische heteroseksualiteit. Er is volgens haar niet sprake van een gegeven mannelijke of vrouwelijke identiteit, maar van een identiteit die mannelijk en vrouwelijk is. Gezien vanuit het standpunt van de natuur zijn de overeenkomsten tussen mannen en vrouwen belangrijker dan de verschillen volgens Rubin. Daarmee geeft ze haar eerdere uitgangspunt dat de oorspronkelijke seksualiteit gekenmerkt wordt door 'de biologische gegevens van de voortplanting' op. Het onderscheid bijvoorbeeld dat vrouwen kinderen baren kan dus niet meer als een wezenlijk verschil opgevat worden.³³

Er blijven nog wel een aantal vragen open. Als er sprake is van een oorspronkelijke biseksualiteit in de zin van een mannelijke en vrouwelijke identiteit, waar komt dan dat onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk vandaan als het niet op een natuurlijk verschil gebaseerd is? Waarom verandert de oorspronkelijke symmetrie in een asymmetrische verhouding, oftewel waarom zijn het vrouwen die geruild worden en niet mannen?

Waarom vrouwen geruild worden, kan Rubin evenmin verklaren als Lévi-Strauss. Zij vindt de ruil van vrouwen een problematiserend concept

33. Dat Rubin haar concept van seksualiteit wijzigt, geeft aanleiding tot verschillende interpretaties die in de genoemde discussie tussen Sevenhuijsen en Thomassen terug te vinden zijn. Willy Thomassen verdedigt een lezing waarin de ruil van vrouwen gebaseerd is op de biologische waarde van vrouwen, die universeel is omdat in laatste instantie de voortbrenging van de mens zelf het beslissende moment is. Zie: W. Thomassen, 'Vrouwen, mannen en familierecht', a.w., p. 98.

voorzover het samenvalt met de oorsprong van de cultuur. Zij beroept zich op haar beurt op de empirie om aan te tonen dat de ruil van vrouwen niet zo universeel is als Lévi-Strauss doet voorkomen. Als Rubin echter tegelijk wil houden dat verwantschapsverhoudingen ondanks hun empiriese verscheidenheid systematies gestructureerd zijn, dan biedt zo'n beroep op de empiriese 'uitzondering' geen uitweg. Behalve deze verwijzing naar de empirie doet Rubin nog een andere poging om een perspectief op gelijkheid van de seksen te behouden. Zij doet een beroep op 'de bewuste keus' en 'het naar onze hand zetten van seksualiteit, reproductie en socialisatie' (p. 237).

De onbewuste structuur die ten grondslag ligt aan verwantschapsverhoudingen zou dus manifest gemaakt moeten worden. In plaats van object zou de vrouw subjeet moeten worden. Het probleem was echter hoe de vrouw zowel als object (een teken dat in de uitwisseling wordt geproduceerd) en als subjeet (de oorspronkelijke producent van tekens) opgevat kan worden. Rubin houdt dus enerzijds vast aan de ruil van vrouwen als structureel principe, maar probeert tegelijk de onveranderlijkheid ervan te relativeren. De waarneembare empiriese verschillen moeten de algemeenheid relativeren, terwijl de onbewuste structuur de willekeurigheid moet tegengaan. De geschiedenis als het tijdelijke dat verbonden is met het plaatselijke, unieke en toevallige van de empirie, wordt eerst uitgezonderd van het theoretische gezichtsveld en daarna via een beroep op de empiriese 'uitzondering' weer binnengehaald.

Tenslotte doet Rubin ook nog een beroep op de psychoanalyse om een geschiedenis van het verwantschapssysteem mogelijk te maken. Het gaat hier echter niet om een geschiedenis die het tijdelijke als het toevallige en het unieke laat zien, maar om een geschiedenis die de continuïteit van het noodzakelijke en het algemene toont.

De reproductie van het sekse-geslachtssysteem

'De antropologie en beschrijvingen van verwantschapssystemen verklaren niet de mechanismen door middel waarvan kinderen de konventies met betrekking tot sekse en geslacht krijgen ingeprent. De psychoanalyse is daarentegen een theorie over de reproductie van verwantschap', schrijft Rubin (p. 223). De psychoanalyse wordt door Rubin ingezet als een theorie die laat zien hoe verwantschapssystemen zich reproduceren; de psychoanalyse laat zien hoe de ruil van vrouwen zich van generatie op generatie herhaalt. Zij levert een beschrijving van de wijze waarop 'biseksuele,

kleine kinderen worden veranderd in jongens en meisjes' (p. 223). De ontdekking van Freud van de pre-oedipale fase en van de biseksualiteit maakt het volgens Rubin mogelijk de biologiese grondslag van de ontwikkeling naar mannelijkheid en vrouwelijkheid te verlaten. Door de intrede in de cultuur wordt het meisje gedwongen haar mannelijke, actieve verlangens te onderdrukken. Voor het jongetje geldt het omgekeerde. Hoe de overgang van biseksualiteit naar mannelijke en vrouwelijke seksualiteit plaatsvindt, wordt door Freud niet altijd ondubbelzinnig beantwoord. Er is een tendens naar biologies determinisme in zijn werk. De lacaniaanse lezing van het kastratiecomplex rekent volgens Rubin met dergelijke interpretaties af; de lacaniaanse psychoanalyse is een 'informatietheorie'. Rubin stelt dan ook dat men de ontdekking van het meisje van haar kastratie niet op moet vatten als een gevolg van anatomiese verschillen, maar als een gevolg van de situationele kontekst. 'Als de pre-oedipale lesbienne niet werd gekonfronteerd met de heteroseksualiteit van de moeder, zou zij misschien andere konklusies trekken omtrent de waarde van haar geslachtsorganen in vergelijking met die van de jongen' (p. 225). Deze symboliese lezing van het kastratiecomplex zou het mogelijk maken biologiese interpretaties te vermijden. De fallus verwijst niet naar de penis, maar naar een sociale status, volgens Rubin. De cirkulatie van de fallus kan als de psychiese reflectie van de sociale ruil van vrouwen gezien worden. De fallus cirkuleert in omgekeerde richting: hij is daar waar vrouwen niet zijn: 'Hij gaat via vrouwen en installeert zich bij mannen.' (p. 229)

Was het voor Rubin al moeilijk om aan de eeuwige ruil van vrouwen te ontsnappen, de cirkulatie van de fallus lijkt een al even gesloten circuit. Rubin stelt dit zelf ook min of meer vast: 'Zelfs als het kind haar of zijn plaats weigert, kan het er zich niet aan onttrekken dat het die plaats kent.' (p. 227) Het concept van de fallus is echter evenals dat van de ruil van vrouwen dubbelzinniger op te vatten dan uit Rubins lezing van de fallus als symbool van het sociale privilege van mannen blijkt.

Wat is er mis?

De eerste relatie van het kind met de moeder wordt door Rubin opgevat als een relatie die door de identiteit van de moeder wordt bepaald. Door de konfrontatie met de heteroseksualiteit van de moeder leert het meisje dat zij haar 'mannelijke' verlangen naar de moeder op moet geven. Vrouwelijkheid wordt dus volgens Rubin bepaald door de sociale norm van heteroseksualiteit en moederschap en deze norm wordt door de moeder

overgedragen aan het meisje. Hoe kan Rubin er zo zeker van zijn dat het de heteroseksuele moeder is die vrouwelijkheid representeert? Waarom zouden allerlei andere posities niet functioneren als bij uitstek vrouwelijke posities? Gaat het hier om een vrouwelijke positie omdat de moeder biologies gezien een vrouw is of kan ook een man de positie van moeder innemen? Is het wel zo vanzelfsprekend dat de overdracht van de norm werkt, dat het meisje haar plaats kent? De psychoanalyse kan ook ingezet worden als een theorie die nu juist dit soort vragen op de voorgrond plaatst.

Lacan stelt bijvoorbeeld dat er niet sprake is van een verlangen van het meisje naar de moeder. Noch het verlangen van het meisje, noch dat van de moeder ligt vast. Het meisje verlangt ernaar het verlangen van de moeder te vervullen; wat zij missen is echter niet vast te stellen. De fallus is nooit een bezit geweest dat verloren is gegaan. De fallus staat voor het noodzakelijk ontbrekende objekt van verlangen. Het gemis, dat altijd een geseksueerde vorm heeft, ontstaat via de taal. Een oorspronkelijke eenheid, zoals Lévi-Strauss die opvoert wanneer hij spreekt over woorden als waarden, is volgens Lacan door de tussenkomst van het woord voorgoed onmogelijk geworden. Een één-één relatie tussen het woord en dat waar het naar verwijst (een concept of een objekt) is een illusie. Dat zou betekenen dat het woord een uitdrukking is van een al gegeven kenmerk van het objekt, dat het woord vrouw bijvoorbeeld staat voor de biologiese vrouw. Het woord maakt een begrensde betekenis onmogelijk; het staat altijd voor meer dan het objekt of concept, het verwijst altijd naar een keten van andere woorden.³⁴ Woorden tekenen volgens Lacan het verschil tussen objekten die in een mythise prehistorie identiek waren.

De verhouding tussen een mythise eenheid en het door de taal gekonstitueerde verschil wordt door Lacan verdergaand geproblematiseerd dan door Lévi-Strauss. Vooral in zijn latere werk legt Lacan de nadruk op het fantasmatische karakter van de oorspronkelijke identiteit.³⁵ Terwijl hij aanvankelijk uitging van een imaginaire 'eenheid' die in het spiegelstadium tot stand kwam en die door de intrede in de symboliese orde verbroken werd, legt hij er later de nadruk op dat deze 'eenheid' een fantasma is dat door de taal zelf tot stand komt.³⁶ De fallus staat niet

34. Zie bijv.: J. Gallop, *Feminism and Psychoanalysis. The Daughter's seduction*. Londen 1982, pp. 9 e.v.

35. Ik richt me hier met name op de lezing van J. Rose 'Introduction II', in: J. Mitchell, J. Rose, *Feminine sexuality Jacques Lacan and the école freudienne*. Londen 1982.

36. Een lezing waarin de nadruk ligt op de totstandkoming van de imaginaire fase als voorafgaand aan de intrede in de symboliese orde is bijvoorbeeld die van: A. Mooy, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel 1979.

zonder meer voor deze breuk, hij representeert niet zonder meer de intrede in de cultuur en een mannelijk privilege, maar hij wijst ook op het voortdurende spel dat de taal met ons speelt. De fallus wijst op een fraude; het is een onmisbare 'stand-in' voor het gemis. Als de fallus niet zonder meer verwijst naar een sociaal of biologies privilege, maar eerder funktioneert alsof het daarnaar verwijst, dan wordt de analogie met de ruil van vrouwen problematies. Er is dan geen relatie meer tussen de cirkulatie van de fallus en de ruil van vrouwen als objecten; de taal creëert het object vrouw als fantasmatische eenheid.³⁷

Als het niet zo zeker is wat de fallus voorstelt, moet een relatie tussen het psychiese, het sociale en het biologiese wel in twijfel getrokken worden. Een dergelijke scheiding leidt echter tot nieuwe vragen. Lacan stelt bijvoorbeeld dat altijd één van beide posities die door de fallus gekonstitueerd worden, moet worden ingenomen, maar dat de anatomiese bestemming geen relatie heeft tot de inname van zo'n positie. Het begrip biseksualiteit heeft nu de betekenis van de beschikbaarheid van alle subjecten voor beide posities. Een dergelijke symmetrie van de beschikbaarheid van beide posities is echter moeilijk te denken in relatie tot de asymmetrie van het sekseverschil.³⁸ Men zou de fallus misschien niet eenzijdig moeten bekijken. Als de fallus uitsluitend opgevat wordt als de betekenaar die een sociaal of biologies privilege kenmerkt leidt dit tot het probleem waarom deze centrale plaats door de fallus ingenomen wordt en waarom niet door een andere betekenaar. Volgens Lacan is een geprivilegieerde betekenaar noodzakelijk om relaties tussen termen te kunnen denken, maar waarom dit privilege aan de fallus toekomt blijft onbeantwoord. Dit privilege wordt door Lacan echter tegelijkertijd ook uitgehold; de fallus als fraude wordt dan bijna een betekenisloze betekenaar die iedere verwijzing nog slechts in twijfel trekt. Als er geen relatie tussen fallus en penis gedacht kan worden, dan zou slechts de crisis van het denken in termen van een asymmetries sekseverschil overblijven. Is het dan mogelijk de beide kanten van de fallus tegelijk te zien? Een moeilijke, zo niet onmogelijke opgave lijkt me. Met Lacan zijn we dus uiteindelijk uitgekomen bij de 'bestaansvoorwaarden', de grenzen van het denken over vrouwen.

37. J. Rose, 'Introduction II', a.w., p. 47

38. Zie: P. Adams, E. Cowie, 'Feminine Sexuality: Interview with Juliet Mitchell and Jacqueline Rose', in: *m/f* 1983, nr. 8, p. 12.

Tot slot

De vraag hoe we over vrouwen als sekse kunnen spreken zonder de positie van vrouwen als een natuurlijk en onveranderlijk gegeven op te vatten blijkt niet eenvoudig op te lossen. De verwantschapsanalyse en de psychoanalyse leken een welkome aanvulling op het marxisme, omdat zij het sekseverschil zelf centraal stellen en de seksenverhoudingen niet alleen als effect van externe determinaties opvatten. De vraag waarom het vrouwen zijn die huishoudelijke arbeid verrichten kan het marxisme niet beantwoorden. Maar ook de verwantschapsanalyse en de psychoanalyse blijken geen antwoord te hebben op de vraag naar het waarom. Waarom het vrouwen zijn die geruild worden, wordt door Lévi-Strauss met een beroep op de empirie ('het is nu eenmaal zo') afgedaan. Lacan vat het asymmetries sekseverschil eveneens op als een noodzakelijk uitgangspunt. Hij problematiseert dit gegeven het meest verregaand door steeds in twijfel te trekken of de fallus wel wat voorstelt, of hij wel staat voor een biologies of sociaal privilege. Hoe beide kanten van de fallus, die van de fraude en die van het privilege, tegelijkertijd gedacht kunnen worden, zonder dat het ene voorafgaat aan en bepalend is voor het andere, blijft de vraag.

Het is met deze uitgangspunten misschien niet zo verwonderlijk dat Rubins pogingen om aan dit gegeven van vrouwen als sekse te ontsnappen niet erg overtuigend zijn. Haar beroep op de materialistische geschiedenisopvatting van Engels houdt het perspectief op verandering allerm minst open, aangezien dit concept van de geschiedenis steeds terugverwijst naar de oorsprong. Daarmee wordt de geschiedenis van de seksenverhoudingen een voortdurende herhaling. Een beroep op waarneembare empiriese verschillen om de onbewuste structuur van verwantschapssystemen te relativeren levert hoogstens een erkenning van de uitzondering op de regel op. En Rubins inzet van de psychoanalyse als reproductietheorie gaat ervan uit dat iedereen zijn plaats kent, alleen de weigering blijft mogelijk.

In alle drie de gevallen gaat het algemene en het gegevene – de oorsprong, de ruil en de fallus – vooraf aan het bijzondere en het tijdelijke en wordt dit laatste ondergeschikt aan het eerste. Het enige alternatief lijkt dan om deze verhouding om te keren en te beginnen bij de empirie, met als gevolg dat er slechts unieke, tijdelijke, individuele verschillen overblijven, waarvan niet duidelijk is of en wat zij te maken hebben met vrouwelijkheid. In het voortdurend wisselen van perspectief van algemene naar deeltheorieën en omgekeerd lijkt voor dit dilemma een hanteerbare oplossing gevonden te zijn. Het perspectief van een algemene theorie waarborgt de samenhang en het feministies gehalte van vrouwenstudies,

terwijl de opsplitsing in deeltheorieën een specialistiese en realistische benadering mogelijk moet maken. Maar de bovengeschetste onderschikking van het een (het bijzondere en tijdelijke) aan het ander (het algemene en gegevene) en omgekeerd is ook hier voortdurend in het spel.

Rubin zet een aantal theorieën in als deeltheorieën op basis van de veronderstelling dat er uiteindelijk één werkelijkheid is waarnaar deze theorieën verwijzen.³⁹ Theorieën over seksualiteit zijn volgens Rubin theorieën over de helft van de werkelijkheid. Zij gaat er van uit dat 'seks seks is' en 'een vrouw een vrouw'. Het algemene van verschillende theorieën over seksualiteit en sekse is in haar opvatting dat zij naar één en dezelfde werkelijkheid verwijzen, naar het reële bestaan van vrouwen of een werkelijke seksualiteit. De concepten sekse en seksualiteit blijken echter niet zo eenduidig. Zo hanteert Rubin zelf verschillende concepten van een oorspronkelijke (werkelijke) seksualiteit en sekse-identiteit.

De vraag die Rubin centraal stelt, is hoe een vrouw een onderdrukte vrouw wordt, dus hoe de differentiatie van biologiese sekse naar de maatschappelijke konstruktie van geslacht plaatsvindt. Het concept sekse of de kategorie vrouw beschouwt ze als een gegeven, een realiteit die nu eenmaal zo is. Dit uitgangspunt zou ik in twijfel willen trekken door allereerst de vraag te stellen hoe zo'n concept tot stand komt en funktioneert. Zou de vraag hoe de kategorie vrouw tot stand komt niet het begin kunnen zijn van een poging het dilemma van een algemene theorie met meer succes bij de horens te vatten? Dan gaat het om de vraag hoe het algemene en het gegevene – dat wat nu eenmaal zo is – en het bijzondere en het tijdelijke *geproduceerd* worden. Een algemene theorie van vrouwelijkheid neigt er voortdurend toe deze vraag uiteindelijk uit te sluiten en daarmee te reproduceren 'wat nu eenmaal zo is'.

39. Het is tot slot het vermelden waard dat Rubin ook zelf in een recent artikel afstand neemt van haar concept van het s.g.s.. Zij kritiseert haar veronderstelling in 'De handel in vrouwen' dat seksualiteit, sekse en geslacht modaliteiten van één onderliggend sociaal proces zijn. Ze benadrukt nu dat seksualiteit en geslacht analytisch onderscheiden moeten worden. Zie: G. Rubin, 'Thinking Sex', in: C.S. Vance (red.), *Pleasure and Danger. Exploring female sexuality*. Boston 1984, p. 307.

Mieke Aerts, Saskia Grotenhuis

'Als er al een eenheid van de vrouwenbeweging bestaat, is die niet door het vrouw-zijn gegeven, maar moet die tot stand worden gebracht'

Interview met Parveen Adams en Elizabeth Cowie, redaktrices van *m/f*

Vr: Er is in Nederland nogal gespekuleerd over de vraag wat de letters *m/f* op de omslag van jullie blad precies betekenen. Sommigen denken dat zij staan voor marxisme versus feminisme, anderen denken aan mannelijkheid versus vrouwelijkheid, en weer anderen veronderstellen dat *m/f* niets anders is dan de initialen van een belangrijke franse filosoof. Welke van deze verklaringen komt het dichtst bij de waarheid?

EC: Het heeft ons veel moeite gekost om een titel voor het blad te bedenken, maar we kwamen uiteindelijk uit bij *m/f* juist omdat dat niet één ding betekent: het was heel open wat betreft een definitie van het programma van het blad. *m/f* was gewoon bedoeld in de betekenis mannelijk/vrouwelijk. Het idee bij het schuine streepje was niet dat dat 'versus' zou betekenen, maar dat dat zou staan voor een verschil, een scheiding. Ook hadden we veel 'topografiese' moeite met het feit, dat eerst de *m* kwam en daarna de *f*. Maar met *f/m* zouden een heleboel mensen in verwarring zijn geraakt, omdat de *fm* ook een bepaalde golflengte op de radio is.

PA: De eerste reactie die ik kreeg was van een Amerikaanse feministe die in Parijs woont en schreef, dat ze erg teleurgesteld was dat de mannen eerst kwamen. En mijn eerste reactie was: waarom mannen? Het had ook mother/father kunnen zijn. Maar hoe dan ook, het punt waar het om gaat is juist dat *m/f* een aantal verschillende lezingen mogelijk maakt.

Vr: In dat geval, hoe staat het met het verband tussen *m/f* en marxisme/feminisme?

EC: De debatten rond en de kritieken op het marxisme waren zeker belangrijk voor onze discussies. Er lag wat ons betreft een duidelijke verbinding tussen marxisme en feminisme, of juist tussen socialisme en feminisme. Desondanks was het blad als zodanig nergens aan gebonden en zat niemand van ons bij een politieke partij of was actief vanuit een dergelijke positie. Vandaar dat de subtitel ook gewoon 'a feminist journal' is.

PA: In de jaren dat wij het idee om het blad uit te brengen aan het uitwerken waren, van 1976 tot 1978, waren een heleboel vrouwen bij het marxisme en het socialisme betrokken. Je had die hele discussie over huishoudelijk werk en er werd ook heel wat aan feministies-socialistische geschiedschrijving gedaan, er waren feministies-socialistische kongressen, waarbij wij ook betrokken waren. Ik zat gedurende enkele jaren in een marxistische leesgroep. Rosalind Coward, Elizabeth en ikzelf bestudeerden de nieuwe kritieken op traditionele opvattingen van links en werden beïnvloed door het werk van Cutler, Hindess, Hirst en Hussain. We waren dus bij verschillende discussies over het marxisme betrokken. En het werd duidelijk voor ons dat de marxisties-feministische positie een paradoxale was, onmogelijk om staande te houden. Vandaar dat de letters *m/f* wat ons betreft zeker niet als marxisties-feministies gelezen moeten worden.

EC: Er waren in die tijd ook veel discussies gaande, die niet allemaal specifiek marxisties waren. Je had bijvoorbeeld het boek van Juliet Mitchell *Psychoanalysis and Feminism* en de hele discussie rond de theorieën van Michel Foucault in het tijdschrift *Ideology and Consciousness*, dat vanaf 1977 uitkwam.

Vr: Wat jullie zeggen, houdt in dat de door ons aangedragen versies van *m/f* alledrie belangrijk zijn voor de opzet van jullie blad. Zijn jullie het er ook mee eens als we de ontwikkeling van het blad zo zouden beschrijven, dat het zich steeds verder verwijdt van een kritiek op de algemene marxisties-feministische theorie, waarbij jullie gaandeweg minder belangstelling hebben gekregen voor een benadering à la Foucault (vertooganalyse) maar wel steeds meer aandacht schenken aan de psychoanalyse?

EC: Nee, kritiek op het marxisme-feminisme is nog steeds belangrijk. Het artikel over de kwestie van vrouwen als arbeidsreserve-leger in nummer 7 is daar een voorbeeld van. En de betrokkenheid met het onderzoek van de psychoanalyse is vanaf het eerste nummer aan de orde. Onze ontwik-

keling is, denk ik, een konsolidatie geweest van de benadering die in de eerste nummers is geschetst. Het werk van Foucault is dan ook zeker niet iets waarvoor we onze belangstelling hebben verloren, maar we zien het ook niet als konstitutief voor een algemene theorie of voor onze benadering.

PA: Dat is wel een heel ingewikkelde vraag, omdat je daarmee zoveel impliceert. Ik zou de ontwikkeling zo zien: Vanaf het begin hebben we in *m/f* een algemene theorie van vrouwenonderdrukking verworpen en expliciet gekritiseerd. We zijn vervolgens door feministes heftig aangevallen omdat we uiterst negatief zouden zijn in onze eerste nummers en alleen maar om ons heen sloegen. We hebben dat verwijt heel ernstig genomen. De eerste vier nummers waren belangrijk om een terrein af te bakenen, maar toen dat eenmaal gedaan was hebben we systematies geprobeerd om meer 'positief' werk te doen. Dat betekende meer nadruk op artikelen waarin zogenaamde abstracte theorie en konkrete politieke analyse bij elkaar worden gebracht, want dat is nu precies iets wat we erg graag willen. Ik denk dat ons dubbelnummer 5/6 over seksualiteit een paar goede voorbeelden van dit soort artikelen bevat.

En nu wat betreft onze belangstelling voor de psychoanalyse. Allereerst zou ik willen zeggen, dat er een heleboel andere dingen voor mij belangrijk zijn die noch met Foucault noch met de psychoanalyse ook maar iets te maken hebben. Bijvoorbeeld terreinen als werk, werkloosheid, onderwijs, het recht, de verhouding van het feminisme ten opzichte van socialisme en anti-racisme. Ik ben het ermee eens, dat we op die terreinen niet véél gepubliceerd hebben, maar we hebben er vanaf het allereerste begin wel aandacht aan besteed. Maar natuurlijk zijn we afhankelijk van het soort artikelen waar we de hand op weten te leggen.

In de tweede plaats ben ik het er wel mee eens, dat directe verwijzingen naar de psychoanalyse in ruime mate voorkomen omdat we daar direkt bij betrokken zijn. We hebben niet zo'n direkte relatie tot het werk van Foucault. Ik geloof echter niet dat je daaruit zomaar een eenvoudige konklusie kunt trekken. het artikel over 'moederen' dat ik zelf voor nummer 8 heb geschreven, bijvoorbeeld, vertoont niet alleen een misschien nogal merkwaardig gebruik van de psychoanalyse, maar steunt ook op een Foucault/Donzelot-achtige positie waar kritiek op Chodorow in het geding is. Ik probeer daar niet alleen aan te geven dat zij een erg simpele opvatting van de psychoanalyse heeft, maar ook dat erg onduidelijk is over welk 'sociale' zij het heeft. In vergelijking met de opvattingen van Foucault en Donzelot over de wijze waarop normen tot stand komen en

hoe 'vrouwelijk moederen' zich gaat aftekenen te midden van een netwerk aan relaties (ouder-kind, vrouw-man, vrouw-deskundigen, staat-gezin), heeft Chodorow een erg eenvoudige opvatting van sekseverschillen binnen het maatschappelijke.

Ten derde wil ik graag op een algemener nivo verklaren waarom onze belangstelling voor de psychoanalyse zeker niet betekent dat we nu een algemene, psychoanalytische theorie van vrouwenonderdrukking voorstaan. Gedeeltelijk valt wat ik wil zeggen al te lezen in mijn artikel 'A note on the distinction between sexual division and sexual difference' in *m/f* nummer 3. Dit onderscheid is natuurlijk een argument tegen een algemene theorie van vrouwenonderdrukking, en dat is nog steeds waar het hier om gaat en de achtergrond van het feit dat ik het niet met Juliet Mitchell eens ben. Hoe doordacht zij ook gebruik maakt van de psychoanalyse, doordat ze die behandelt als een onderdeel van een ideologietheorie komt ze uiteindelijk toch uit bij mannen, vrouwen en patriarchaat. Centrale kwestie is hier de beroemde 'verschuiving' van wat in de psychoanalyse over mannelijkheid en vrouwelijkheid gezegd wordt naar de onderschikking van vrouwen. Nu geloof ik niet dat je die stap kunt maken. Juliet Mitchell zou waarschijnlijk zeggen dat juist die verschuivingen tussen de fallus, de penis en de vader (en op die manier naar het sociale) het belangrijke probleem zijn, waar zowel het feminisme als de psychoanalyse zich mee bezig dienen te houden. Maar dat is niet mijn standpunt.

De psychoanalyse doet een uitspraak over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ik ben het eens met wat zowel Juliet Mitchell als Jacqueline Rose heel sterk naar voren brengen, en dat is dat vrouwelijkheid niet door haar inhoud wordt gedefinieerd maar door haar verschil ten opzichte van mannelijkheid, en dat dit heel problematisch is omdat niemand, man of vrouw, de vrouwelijke positie wil innemen. Maar mij lijkt ook dat het vrouwelijke, als je daar zo over spreekt, niet gelijk staat aan de vrouw of de vrouw definieert. Vrouwelijkheid is een politiek probleem, maar het is slechts één van de vele problemen waar het feminisme over gaat. Aangezien de vrouwelijkheid niet van dezelfde orde is als vrouwen, is het zeker niet van dezelfde orde als alle terreinen van vrouwenonderdrukking.

Vr: Bedoel je te zeggen dat, binnen het project van *m/f*, de psychoanalyse het psychische kan hanteren en andere benaderingen het maatschappelijke voor hun rekening moeten nemen?

PA: Nee, niet precies, laat ik het anders zeggen. Je kunt niet zeggen dat psychoanalyse een licht werpt op psychische relaties maar plotseling op-

houdt bij sociale relaties. Het is duidelijk dat de psychoanalyse nadrukkelijk claimt iets over cultuur of het symboliese te kunnen zeggen. Ik wil niet terecht komen in discussies over grenzen binnen de sociale wetenschappen, die kunnen wel belangrijk zijn, maar zijn niet onze uitgangspunten als feministes.

Laten we liever beginnen met de feministiese eis dat het persoonlijke politiek is. Daarmee heb je een sterk motief om te proberen na te denken over een gebied dat het persoonlijke wordt genoemd, en opnieuw te doordenken hoe dat met het politieke in verbinding staat. Nu is de psychoanalyse in zekere zin bijna het enige vertoog dat ons ter beschikking staat, dat aan dit feministiese belang tegemoetkomt. De concepten die het feminisme op dat punt wil ontwikkelen, hebben immers te maken met seksualiteit, sekseverschil, psychiese realiteit, kinderen baren, ouders, verlangen, seksueel verlangen enzovoort. En dat zijn ook de termen waar de psychoanalyse – dat wil zeggen de klassieke freudiaanse analyse – om draait. Ik wil hier alleen maar mee zeggen dat dit een merkwaardig isomorfisme is. Ik bedoel niet dat de psychoanalyse feministies is of dat het feministies vertoog een psychoanalytisch vertoog moet zijn, maar dit isomorfisme is er niettemin. Als je je tot de psychoanalyse wendt vanwege je feministiese belangstelling voor ‘het persoonlijke’, moet je uiteindelijk wel uitkomen bij het probleem van het psychiese en het maatschappelijke, gedeeltelijk omdat je het gevoel krijgt dat je in de psychoanalyse al die enorm belangrijke zaken van de feministiese politiek buiten beschouwing hebt gelaten. De psychoanalyse heeft op sommige gebieden, zoals seksualiteit, moederschap, sekseverschil, op een bepaalde manier zeker iets te zeggen, maar er zijn andere gebieden, van werk, sociaal beleid, waar de psychoanalyse niets over te zeggen heeft.

Vr: Maar leg je daarmee het probleem nu juist niet vast in termen van het psychiese versus het maatschappelijke? En wat gebeurt er dan met jouw doordenken van de onderlinge relatie daartussen, zoals je voorstelt?

EC: Ik denk dat Parveen zoveel nadruk legt op deze afbakening om zich verre te houden van elke suggestie als zou de psychoanalyse onze algemene theorie zijn. En ik denk zeker niet dat dit een terugkeer suggereert naar een manier van stellen waarbij het maatschappelijke tegenover het psychiese wordt gesteld. In het redactioneel bij het dubbelnummer over seksualiteit en in de inleiding bij het werk van Mary Kelly in datzelfde nummer hebben we betoogd dat we ons juist met de mogelijke verbindingen tussen het psychiese en het sociale moeten bezighouden. Maar als je de kwestie

in deze termen stelt is de moeilijkheid dat het er altijd op uitdraait dat je vraagt welke van de twee er eerst was en welke van de twee de ander bepaalt, of dus uitkomt op praten in termen van dit versus dat, voordat je je zelfs nog maar hebt afgevraagd waarom je die twee termen tegenover elkaar zet. Binnen theoretiese termen waar we nu over beschikken, geloof ik niet dat we dit probleem direkt kunnen attaqueren. Daarentegen moeten we proberen de sociale praktijken zelf te onderzoeken en ons afvragen waarom we sommige als sociale, sommige als psychiese, sommige als persoonlijke en sommige als politieke praktijken hebben benoemd.

PA: Dat is natuurlijk waar. Maar nog een ander probleem is, dat wat de psychoanalyse met het 'maatschappelijke' bedoelt, iets heel anders is dan wat de sociologie en het marxisme daaronder verstaan. En omgekeerd, wat ze ten aanzien van het psychiese impliceren is ook heel verschillend. Het is duidelijk dat beide benaderingen niet makkelijk gekombineerd kunnen worden. Het zou dan ook verkeerd zijn te beweren dat het psychiese en het sociale ontologies verschillende terreinen zijn; het is eerder een kwestie van het gebruiken van de ene of de andere term als strategies gunstige positie om vandaaruit een bepaalde kwestie te analyseren.

EC: Ja, het is dus niet een kwestie van gewoon proberen het psychiese en het sociale steeds verfijnder en preciezer te bepalen, alleen al niet omdat je dan weer kunt vervallen in de vooronderstelling dat het laatste eigenlijk het belangrijkste is. We moeten de oppositie en de scheiding zelf opnieuw overdenken. In het kader van mijn eigen werk over film is het fantasieconcept bijzonder interessant, omdat het volgens mij de scheiding tussen het psychiese en het sociale doorbreekt en daardoorheen loopt. Fantasie kan dan wel individueel zijn, maar ze betreft sociale relaties in haar scenario's. Ze kunnen openbaar zijn en een massaal publiek hebben zoals bij film en bij een roman. Psychoanalyties gezien zijn fantasieën zowel een bewust als een onbewust proces, dat aan en voor het subjeet een mise-en-scène van het verlangen presenteert. Hiermee wil ik fantasie niet als een algemeen theoreties concept voorstellen – door het sociale of de politiek 'als fantasie' te lezen. Het lijkt me eerder dat fantasie kan staan voor het 'opbreken' van deze categorieën door de kwestie van het verlangen te introduceren.

PA: Precies. Het gaat hier om het belangrijke punt dat wij de psychoanalyse niet zien als een algemene theorie van het patriarchaat, maar staande houden dat je op heel verschillende manieren gebruik kunt maken van

psychoanalytische inzichten. Twee voorbeelden. Elizabeths werk over film en mijn artikel over 'moederen'. Deze baseren zich niet op de psychoanalyse als algemene theorie van het patriarchaat en zijn dus volledig anders dan de traditionele feministische interesses, zoals iemand als Gayle Rubin die heeft met betrekking tot de psychoanalyse.

EC: Ja Parveen, maar wat je eerder zei betekent toch niet dat je de psychoanalyse radikaal wilt uitsluiten van bepaalde problemen? Ik bedoel hiermee niet dat de psychoanalyse noodzakelijk wél iets te zeggen heeft over allerlei terreinen, maar dat het zou kunnen, verkrachting kan bijvoorbeeld zo'n terrein zijn. Ik denk eerder aan het belang van het feit dat de psychoanalyse zoals zij door Lacan en anderen ontwikkeld is – als een theorie van subjektiviteit – over het menselijk subjekt spreekt als een subjekt van verlangen. De psychoanalyse beschrijft de inzet van het verlangen in en voor het subjekt, dat altijd een sociaal subjekt is. In het bijzonder beschrijft de psychoanalyse het tot stand komen van het verlangen (want het verlangen wordt gekonstrueerd aan het subjekt) in relatie tot de instelling van het verschil, met name het sekseverschil. En het is duidelijk dat de onderdrukking van vrouwen te voorschijn komt uit de productie op bepaalde manieren van vrouwen als 'anders'.

Dit kan niet impliceren dat psychoanalyse en feminisme zich met een identieke 'productie van het verschil' bezighouden, zoals soms wordt gesteld, maar lijkt het mij dat het wel hun onderlinge relatie aan de orde stelt. In deze betekenis is de psychoanalyse voor mij niet zomaar een bepaalde kennis die we op andere terreinen kunnen importeren. Maar het is ook niet zomaar een interpretatief gereedschap om sociale vertogen te psychoanalyseren, als zouden ze vertogen van op de divan zijn. Ik denk dat Lacans bewerking van Freud in relatie tot een theorie van taal en betekenis laat zien hoe het subjekt spreekt door de structuur van het verlangen en niet hoe het subjekt over zijn of haar verlangen spreekt.

PA: Natuurlijk, uiteindelijk moet alles tegelijk psychies en maatschappelijk zijn, dus in die zin moet ik wel ongelijk hebben. Maar om op jouw voorbeeld van verkrachting door te gaan, in het artikel over verkrachting dat we in het dubbelnummer hadden, wordt volgens mij niet over psychoanalyse gerept. Daarin wordt geprobeerd aan te geven hoe vanuit een bepaalde pre-juridiese en juridiese praktijk en bewijsvoering voor het gerecht de konstruktie van sekseverschil tot stand komt, waar natuurlijk altijd een gegeven seksueel verschil overheen ligt, maar dat toch op een eigen aparte manier wordt gekonstrueerd. Het denken over het verschil tussen de seksen

wordt dus niet uitsluitend beheerst door het psychoanalyties denken; tenminste, ik wil niet dat het voor het feminisme in het algemeen zo is. Het kan zijn dat de psychoanalyse iets te zeggen heeft over verkrachting, maar de problemen die feministes in de kontekst van verkrachting naar voren hebben gebracht vallen buiten het terrein van een zuiver psychoanalyties gezichtspunt.

Vr: Maar Parveen, ben je het wel of niet eens met de opvatting van Elizabeth, dat de psychoanalyse zo'n breed scala van terreinen kan aanpakken?

PA: Ja, zoals ik al zei, ik ben het daar in principe mee eens. Ik zou niet willen claimen dat de psychoanalyse niets over het probleem van verkrachting te zeggen heeft. Maar ik ben het er niet mee eens dat andere vormen van analyse daarom minder belangrijk zijn. Ik zou geneigd zijn om alle gezoek naar een op alles toepasbaar analyties instrument, of dat nu de psychoanalyse is of iets anders, erg achterdochtig te bekijken. Ik zie niet in wat er verkeerd aan is, om de ene theorie voor dit en een andere theorie voor dat te gebruiken.

Vr: Een veel gehoorde kritiek op een uitspraak als deze, en ook het vasthouden aan het bestuderen van specifieke onderwerpen, waar Elizabeth eerder voor pleitte, is dat je daarmee dicht komt bij het soort empiristische, eklektische analyse waar de traditionele geschiedschrijving zo vermaard om is geworden. Heeft de afwijzing van een algemene theorie je niet in specifieke beschrijvingen doen belanden, waar de feiten voor zich spreken?

EC: Wat jij als een probleem aanduidt, is denk ik: als je geen algemene theorie hebt, dan kun je alleen maar praten over het toevallige. Maar ik geloof niet dat wij zo bezig zijn. Kennisobjecten ontstaan alleen binnen specifieke theoretische referentiekaders. Daarom bestaat er ook strijd over de vraag wat kennisobjecten kunnen zijn. En het is de analyse van de kondities voor de produktie van dergelijke objecten die politiek relevant is. Er bestaat daarom geen noodzakelijke keuze tussen algemene theorie aan de ene kant en het toevallige aan de andere kant.

PA: Je ziet dus hoe de hele opzet nog steeds van Foucault doordrongen is, zelfs al wordt hij niet genoemd.

Vr: Kun je dat in verband brengen met de objecten van de feministiese theorievorming, 'mannen' en 'vrouwen' bijvoorbeeld?

PA: Natuurlijk 'weet' iedereen wat of liever wie mannen en vrouwen zijn. Dat is het probleem niet, het probleem is of deze kennis adequaat is om een feministiese politiek op te baseren. Met andere woorden in welk opzicht vormen vrouwen een reële of potentiële eenheid, door datgene te zijn wat wij vrouwen noemen?

Ik wil over deze kwestie twee dingen zeggen. Eerst wil ik iets herhalen wat we geschreven hebben in antwoord op een brief van Ros Coward en Michèle Barrett in *m/f* 7, waar zij zowel stellen dat verschillende historische konstrukties erg belangrijk zijn, als vasthouden aan iets dat door hen de konkrete kollektiviteit van vrouwen wordt genoemd. Dat wil zeggen: zij willen vasthouden aan de specificiteit van het historische en tegelijkertijd de eenheid van vrouwen als overduidelijk gegeven hanteren. Waar wij in feite op in zijn gegaan, is dat je moeilijk allebei deze posities kunt aanhouden. We zijn ervan uitgegaan dat hun beroep op het historische en het maatschappelijke betekent dat zij het onderscheid tussen mannen en vrouwen niet op de biologie baseren. Er moest dus iets anders zijn. Wij hebben dan ook gezegd dat zij, om die vorm van konkrete kollektiviteit te kunnen vaststellen die zij willen, zouden moeten aantonen: 1. dat die kollektiviteit maatschappelijk geproduceerd wordt; 2. dat die als een eenheid geproduceerd wordt, hetgeen inhoudt dat elke persoon, maar dan ook iedereen, op dezelfde manier, als een eenheid gevormd wordt; en 3. dat de maatschappelijke verhoudingen juist precies deze groepen mensen produceren en geen andere groepen. En vervolgens zou dat allemaal bij elkaar tot de konklusie moeten leiden dat deze gevolgen van maatschappelijke produktie gelijk staan aan onderdrukking. Je moet al deze dingen dus kunnen aantonen, voordat je hun soort kollektiviteitsbegrip kunt produceren, dat niet biologies wil zijn. Persoonlijk denk ik dat dat niet mogelijk is. Wat ik denk is dit: de algemene konditie van vrouwen is een perceptie die niet afhankelijk is van een theoreties betoog, maar op de vanzelfsprekendheid van de *ervaring* van sommige vrouwen steunt. (Als je empirisme zoekt, dan ligt dat precies op dit punt.) Maar het probleem is dat niet alle vrouwen deze ervaring delen. Er is meer, en dat is het tweede wat ik als mijn eigen advocaat van de duivel wil zeggen.

Wat heb ikzelf nu in 1970 of 1971 gedaan? Ik zat toen in New York, en hier en daar pakte ik wat feministiese blaadjes mee. En de hele tijd 'herkende' je – dat is het woord – jezelf meteen en zei je: ojee, dat ben ik! Wat daar gebeurde was, dat er een beroep werd gedaan op ervaring,

openlijk in dit geval. Maar eigenlijk zou je moeten zeggen dat het niet een ervaring van 'vrouwen' was. Het was een maatschappelijk gekonstrueerde ervaring van blanke westerse vrouwen uit de middenklasse, één die ik, hoewel Parsi*, deelde en herkende, dankzij mijn eigen vorming. Dit houdt echter nog geen beschuldiging in, juist omdat deze vrouwen in termen van een specifieke ervaring praten. Het kan pas reden voor een aanklacht vormen op het moment dat die ervaring tot een algemene wordt uitgeroepen. Dan kunnen andere vrouwen, met een andere achtergrond en met andere maatschappelijk gekonstrueerde relaties, komen aanzetten en zeggen: jullie hebben ons niet in jullie ervaring inbegrepen, en dat moet wel, omdat jullie ervan uitgaan dat het op ons allemaal slaat! Wat ik nu zeg is, dat het absurd zou zijn om blanke vrouwen ervan te beschuldigen dat zij hun ervaring onder woorden brengen en het onderdrukking noemen, maar het is ook absurd dat blanke vrouwen beweren dat die onderdrukking algemeen is. En als ik even empiries mag worden, de dekonstruktie van 'de vrouw', waar wij voor proberen te pleiten, past in feite veel beter bij de voortgaande differentiëring van vrouwengroepen en vrouwelijke persoonlijkheden, dan de poging om alles onder te brengen onder één homogeen teken van onderdrukking. Wat natuurlijk niet hetzelfde is als wanneer ik zou zeggen dat onze benadering dit soort versnippering heeft voortgebracht.

Vr: Ons lijkt het erg moeilijk om de versnippering van de vrouwenbeweging als een argument te gebruiken ten gunste van jullie opzet om het idee van een algemene theorie van vrouwenonderdrukking te dekonstrueren. In de eerste plaats lijkt deze versnippering in feite toch meer voor een toename van het aantal pogingen tot algemene theorieën te staan en, ten tweede, lijkt het probleem eerder te bestaan uit de vraag, hoe je boven al die aparte groepen kunt uitgroeien. Wat vinden jullie daarvan?

PA: Jullie vraag lijkt bijna te impliceren dat wij tegen eenheid in de beweging zouden zijn. Natuurlijk heb je eenheid nodig. Maar wat wij proberen te zeggen is dat, als er al eenheid is, die niet door het vrouw-zijn gegeven is, maar dat je die eenheid tot stand moet brengen.

EC: Ik geloof dat de mensen deze kwestie vaak opvatten in termen van een eenvoudige keuze tussen noodzaak ('op een dag zal de onderliggende

*De parsi's, uit Perzië afkomstige aanhangers van de leer van Zarathustra — het parsisme — hebben zich vanaf de achtste eeuw in India gevestigd, voornamelijk rond Bombay.

eenheid wel duidelijk worden') en voluntarisme ('we moeten gewoon één zijn').

PA: En op dat punt worden je opvattingen over theoretische activiteiten opnieuw belangrijk. Want als je over de versnippering van de vrouwenbeweging wilt discussiëren in termen die meer betekenen dan ofwel 'de achteruitgang van het feminisme' ofwel 'een kwestie van prioriteiten', dan moet je de vraag stellen wat het begrip vrouwenonderdrukking betekent, hetgeen een theoretische vraag is. En op dit punt nu betekent onze afwijzing van een algemene theorie in hoofdzaak twee dingen.

Allereerst zeggen wij, dat de politieke doeleinden die je formuleert niet aan een algemene positie kunnen worden afgelezen. Zoiets als het hebben van een fijne veilige positie, waarin je vanuit een theorie je verklaringen, je rechtvaardigingen, je gehoor en je politiek krijgt voorgeschoteld, bestaat niet. Het marxisme is misschien een van de laatste theorieën geweest die dat allemaal probeerde te zijn, en het werkt gewoon niet.

Ten tweede, en meer toegespitst, ondervragen wij gemakkelijke formules als: waarom moeten het altijd vrouwen zijn tegen wie gediskrimineerd wordt, ook al zijn er verschillende groepen vrouwen. Zulke formules gaan bij voorbaat uit van zo'n soort concept als de universele onderdrukking van vrouwen. Wij zeggen alleen maar dat vrouwen niet universeel als vrouwen gegeven zijn, en dat het concept onderdrukking zelf een gekonstrueerd begrip is. We moeten dus zorgvuldig aandacht schenken aan wat het betekent om begrippen als 'mannen', 'vrouwen' en 'onderdrukking' te konstrueren binnen een specifieke gegeven theoretische en politieke situatie.

Vr: Ja maar, er zijn feministes die zeggen dat, zolang de helft van de bevolking dezelfde wc-deur doorgaat, er tenminste over het begrip 'vrouwen' niet veel misverstand kan bestaan.

EC: Maar dat is nou precies de vermenging van het verschil tussen de seksen met de oppositie tussen de seksen, waartegen wij ageren. Het gaat er om dat je probeert duidelijk te maken op welke manieren het concept onderdrukking in verband staat met de categorie vrouwen, en niet om het een van het ander af te leiden, of andersom.

Maar om terug te komen op de vraag van de eenheid van de vrouwenbeweging en die zogenaamde versnippering: mij lijkt dat hier een paar historische opmerkingen van belang zijn. Ik geloof dat de eenheid in het begin van de britse beweging – misschien gesymboliseerd in de manier

waarop de oorspronkelijke Vier Eisen op zo'n algemene instemming konden rekenen – in een zeer bepaalde conjunctuur is ontstaan en een specifieke geschiedenis had. Deze conjunctuur omvatte het bewustzijn van de positie waarin vrouwen zich bevonden in relatie tot de nieuwe socialistische strijdbewegingen van de jaren zestig, een positie van ondergeschikte hulpjes in die strijd. De weigering van die rol was later een krachtige faktor in de pleidooien voor de autonomie van de vrouwenbeweging ten opzichte van de socialistische partijen. De geschiedenis was die van bewustwordingsprocessen in een kleine groep, als onze vorm van organiseren en politieke praktijk. Maar vinden we hier een oorspronkelijke eenheid van alle vrouwen? Een feit is dat vrouwen zichzelf al in een bepaalde positie herkenden moeten hebben, willen ze gemotiveerd zijn zich bij een groep aan te sluiten, en heel veel vrouwen sloten zich niet aan. Je moet jezelf op een of andere manier benoemen als een persoon die zich wil aansluiten bij een praatgroep. Wanneer je bepaalde ervaringen had, kon je dat doen. Naar mijn idee was de 'oorspronkelijke' eenheid van de vrouwenbeweging, waarvan wij beschuldigd worden die te verbreken, zelf een toevallige eenheid.

Vr: Mogen we dit opvatten als een uitnodiging om jullie te vragen naar jullie opvattingen over de ontwikkelingen in de feministische politiek in de nabije toekomst?

PA: Dat is een vraag die niet in algemene zin beantwoord kan worden. Volgens mij zijn er twee dingen die zeer dringend besproken moeten worden: wat is bepalend voor het socialisties-feminisme en op welk punt kunnen feministische doeleinden in relatie worden gebracht met de anti-racistische strijd. Het zijn deze vragen die het opstellen van politieke doeleinden noodzakelijk maken, wat moeilijk zal zijn maar wat misschien een meer gemeenschappelijk feminisme zal opleveren.

EC: Ik denk dat het voor het feminisme buitengewoon belangrijk is de vooronderstelling dat er een noodzakelijke relatie is tussen de strijd van de vrouwenbeweging en andere soorten strijd te ondervragen. Natuurlijk kan en moet het feminisme in verband gebracht worden met andere soorten strijd, die zelf alle des te sterker worden in de alliantie. Maar het is belangrijk dat we deze altijd expliciet als allianties herkennen. Rechten, bijvoorbeeld, recht op een uitkering, kunnen op verschillende manieren worden bepleit. En het maakt groot verschil of je dat doet door ze als een specifiek vrouwenbelang te claimen of door zoiets als een algemeen of socialisties belang naar voren te brengen. De soort argumenten die gekozen

worden, zullen afhankelijk zijn van de allianties waarvoor men kiest.

PA: Het moderne feminisme legt een grote nadruk op het politieke en het persoonlijke. Dat betekent dat het niet alleen te maken heeft met kwesties van gelijke behandeling, maar ook met de konstruktie van nieuwe vormen. Wat een ongelooflijk moeilijk idee is. Wat voor een politieke onderneming is dat? Hoe doe je het? Hoe garandeer je dat je iets bereikt? En je kunt de noodzaak om argumenten rond dit soort problemen te ontwikkelen zien, wanneer je kijkt naar de oplossing die Nancy Chodorow aandraagt voor de kwestie van het moederen. Zij maakt er een gelijkheids-kwestie van de simpelste soort van (een elitair voorstel in de eerste plaats, want hoeveel van ons kunnen de arbeidsvoorwaarden voor elkaar krijgen waar zij van uitgaat?) Maar zoals ik het zie gaat het het feminisme er niet om dat de taken gelijk verdeeld worden, maar dat er nieuwe vormen van moeder-kind-, ouder-kind-interactie ontstaan.

Maar dat doet me denken aan nog iets anders. Het zou kunnen zijn dat de feministiese doeleinden niet allemaal van dezelfde orde zijn. Ik bedoel dit: hoewel ik zeker niet zou willen pleiten voor een androgyn menselijk wezen als de algehele oplossing voor de onderschikking van vrouwen, moeten we misschien toch zeggen dat er bepaalde terreinen zijn (rechtspraak, werk) waar we wel degelijk graag een enigszins androgyne figuur zouden zien ontstaan. Ons probleem is dus hoe we onze doeleinden kunnen opstellen in termen van sekseverschil en tegelijk er zo voor strijden dat gelijkheid het gevolg is. Ja, misschien is het bondigste antwoord op jullie vraag ongeveer dit: in sommige gevallen gaan de doeleinden van de feministiese politiek tegen seksedifferentie in, in andere gevallen niet, en het belangrijkste probleem is uit te vinden wat waar thuishoort.

Vertaling: Peter van der Kaaij

* Een abonnement op het tijdschrift *m/f* is te verkrijgen door £ 4.75 over te maken aan: *m/f*, 69 Randolph Avenue, London W9 1DW, England.

Mieke Aerts, Agnes Sommer

'Stiekem geloof ik nog steeds dat de psychoanalyse gebruikt kan worden voor het formuleren van een ideologietheorie'

Interview met Juliet Mitchell

Vr: Vanaf het begin benadruk je in je werk het belang van de analyse: het feminisme moet 'de politiek van de ervaring' overstijgen en 'we moeten ons bewustzijn ontwikkelen en veranderen door een begin te maken met een wetenschappelijke, socialistiese analyse van onze onderdrukking'.¹ Zo'n analyse zou zich met drie elementen uiteen moeten zetten, namelijk: 'het bio-sociale universele', het algemeen-ideologische' en 'het economie-se'. Psychoanalyse en marxisme zouden hier de theoretiese middelen voor verstrekken en bovendien de instrumenten zijn voor een nog te konstrueren ideologietheorie. In je laatste boek, *Women, the longest revolution*, schrijf je dat Althusser een voor het feminisme belangrijke kritiek op essentialisme mogelijk maakte, maar je constateert tevens dat Lacan nog fundamenteeler werk verzette door te stellen dat Dè Vrouw niet bestaat. Zou de konklusie kunnen zijn dat in jouw werk zich een verschuiving voordoet van Althusser naar Lacan? En betekent die verschuiving voor jou ook dat je dichterbij de centrale vragen van het feminisme komt?

JM: Ik heb nu wel kritiek op de formuleringen van zo'n twaalf jaar geleden. Het denkklimaat is veranderd, en mijn denken ook. Om met de laatste vraag te beginnen: ik denk niet dat de psychoanalyse een exclusieve rol speelt in de theorievorming over de onderdrukking van vrouwen. De psychoanalyse stelt de vraag naar het sekseverschil centraal. Omdat dat ook een centraal vraagstuk van het feminisme is – dat moet het zijn – neemt de psychoanalyse een kritieke positie in binnen de theorievorming. Het enige dat je kunt zeggen in termen van universele stellingen – ik zou mijn bio-sociale universele nu absoluut niet meer gebruiken – is dat vrouwelijkheid verschilt van mannelijkheid, dat de ene term niet zonder de

1. J. Mitchell, 'Women, the longest Revolution', in: *New Left Review* 40, 1966 (herdrukt in: J. Mitchell, *Women, the longest Revolution*. 1984); J. Mitchell, *Woman's Estate*. Harmondsworth (Pelican/Penguin) 1971

andere kan en dat ze elkaars verschil zijn. Dát schijnt in zekere zin een konstante te zijn, en nooit de inhoud van wat mannelijk of vrouwelijk is. Als term moet het in relatie met de andere term staan, een relatie van verschil.

Die relatie van verschil is ook de kern van Freuds theorie, een van de verborgen projecten in zijn werk: de verschillen tussen de seksen, tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het gaat hierbij ook om een centrale categorie in het dialekties materialisme, het verschil bevat namelijk een tegenstelling en pas als je die begrepen hebt kun je begrijpen hoe verandering plaatsvindt. Dat is tenminste de – misschien onmodieuze – manier waarop ik de notie van verschil gebruik. Verschil kan geen statiese oppositie zijn, het moet een tegenstelling inhouden, Freuds concept van biseksualiteit illustreert dat. Voor Freud – maar niet voor veel andere analytische theoretici – betekent biseksualiteit dat een derde term het mogelijk maakt dat de twee termen van het sekseverschil (vrouwelijkheid en mannelijkheid) van plaats kunnen wisselen. De derde term is vervat in Freuds concept van het kastratiecomplex. Zonder een derde term zouden de noties van verschil en biseksualiteit geen dialektiese noties zijn, maar dualistische. In sommige konceptualiseringën is Freud een dualist, in andere, zoals deze, is hij een dialektikus, zelfs een enigszins Hegeliaanse. Dus in die zin denk ik niet dat ik het marxisme verlaten heb, omdat het vraagstuk van het verschil, waar het feminisme zich als theorie mee bezig moet houden, verwijst naar het dialekties materialisme, evenals naar de psychoanalyse.

Vr: Bedoel je dat je Althusser of het marxisme nooit hebt losgelaten in je algemene theorie?

JM: Nee. Ik heb wel kritiek op een aantal aspecten in het werk van Althusser. Toch geloof ik niet dat ik ooit het idee heb losgelaten dat je moet denken in termen van dialektiek, tegenstellingen en verschillen. Ik werk nu meer met psychoanalytische theorie omdat ik een praktijk als psychoanalytika heb. Ik vind het werk van Freud interessant vanwege een verborgen vraagstuk dat er vanaf zijn theorieën over hysterie tot aan het eind van zijn schrijven in zit: de afwijzing van vrouwelijkheid, die hij als fundamenteel voor beide seksen beschouwt. Die ontwikkeling: van de hysterie naar de afwijzing van vrouwelijkheid, van rond 1880 tot 1939 zie ik als een centrale problematiek in de psychoanalyse.

Een interessant uitgangspunt bij het gebruiken van de psychoanalyse voor het denken over feministische kwesties is dat het onbewuste een plaats

is waar iedere vaste identiteit van mannelijkheid of vrouwelijkheid verdwijnt. Als een vrouwelijke patiënt mijn spreekkamer binnenkomt dan weet ik dat zij een vrouw is en zij weet dat ik een vrouw ben. Dat spreekt vanzelf. Maar op het moment dat ze gaat liggen en begint te associëren, op dromen bijvoorbeeld, verdwijnt elke zekerheid over sekse-identiteit. In mijn praktijk als psychoanalytica is dat een dagelijks, zelfs ieder uur terugkerend gegeven. De sekse-identiteit staat altijd ter discussie. Dit nu lijkt mij een belangrijk punt voor feministen, een plaats waar zelfs de konstruktie van vrouwelijkheid altijd ter discussie staat. Dat lijkt me belangrijker dan de dingen die we al weten; dat rol- en geslachtsverschillen worden toegeschreven aan het feit dat we rose of blauwe truitjes breien, of dat we het ene kind een pop geven en het andere een autootje of een trein. Dat weten we en het is veel interessanter vragen te stellen over iets waar geen enkele vaste identiteit is: de onbewuste uitingen.

Vr: Er zijn verschillende voorstellen denkbaar voor een programma met betrekking tot de relatie tussen feminisme en psychoanalyse. Je hebt zelf zojuist het belang geformuleerd van het zoeken naar en waarderen van een plaats waar de sekse-identiteit wordt ondervraagd. Een ander in Nederland bekend programma is door Rosalind Coward uiteengezet.² In haar lezing legde ze niet alleen de nadruk op de wenselijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid, maar ook op de noodzaak van zo'n theorie, omdat deze het feminisme zou voorzien van een theoretiese samenhang. Zo'n theorie zou tevens funktioneren als 'basis' – om een ouderwetse socialistiese term te gebruiken – van feministiese politiek. Volgens Rosalind Coward zou de psychoanalyse op zich zo'n algemene theorie kunnen leveren.

JM: Ik vind dat aan zo'n manier van denken een probleem verbonden is. In termen van wishful thinking zou het erg prettig zijn om een algemene theorie te hebben. Maar er is geen algemene theorie mogelijk voordat je weet wat je precies poogt te verklaren. En als je suggereert dat de psychoanalyse van Lacan de basis kan zijn van een theorie die vrouwen verklaart, heb je nog niets gezegd over wat je met betrekking tot vrouwen wilt verklaren. Je veronderstelt een categorie waarvan je een verklaring vraagt, maar de categorie zelf kan niet verondersteld worden, voorafgaand aan een theorie die haar juist moet verklaren.

2. Rosalind Coward, 'Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk?' in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 16, 1983, pp. 529-543.

Vr: Ja, maar om even voor Rosalind op te komen, ze veronderstelde niet direkt de categorie vrouwen. Ze nam alleen een zekere afstand van wat ze 'vertooganalyses' noemde'. Haar argument was dat in vertooganalyses het aksent vooral ligt op de verschillende konstrukties van vrouwelijkheid en het verschil in posities, terwijl we nog moeten verklaren waar de konstante faktor in al deze verschillen vandaan komt. Op dit punt wilde ze de psychoanalytische theorie invoegen als een algemene theorie van seksverschil, hoewel ze deze termen niet gebruikte.

JM: Dat kan zolang je vrouwelijkheid als een verschil ziet. Waarom het vrouwelijke het andere is van het mannelijke – het verschilpunt – dat is de algemene vraag. Maar als je vervolgens probeert er enige inhoud aan te geven stort het bouwwerk in. Zelfs in zoverre moederschap als de inhoud van vrouwelijkheid wordt gezien ... onzin. Dat werkt psychoanalytisch gezien helemaal niet. Ik denk dat een van de fouten van het boek van Chodorow is, dat ze aanneemt dat de moeder vrouwelijk is.³ Het essentialistische argument, dat we weten wat de categorie inhoudt, keert er in terug. Ik probeer alles wat ooit enige inhoud impliceert met betrekking tot het seksverschil als iets universeels te vermijden.

Vr: Zou je zeggen dat dit hetzelfde probleem is als de relatie tussen het psychische en het sociale, namelijk dat er altijd in termen van verwijzing of bepaling gedacht moet worden?

JM: De meest vanzelfsprekende sociale gegevens, zoals het feit dat vrouwen kinderen baren en moeder zijn, zijn zelfs sociaal niet noodzakelijk het meest belangrijk, laat staan psychisch. Sociaal gezien is het niet altijd belangrijk dat vrouwen moeders zijn.

Vr: Maar daarmee blijft het probleem van de relatie tussen het psychische en het sociale. Je kunt ze niet op die manier scheiden.

JM: Nee, maar je kunt ook niet aannemen dat ze in een verhouding van één op één staan, omdat het sociale van belang moet zijn voor het psychische. Je kunt niet zeggen dat omdat een moeder een baby zoogt, die baby vrouwelijkheid opneemt. Het zou ook mannelijkheid kunnen zijn. Anders keer je terug naar een prefreudiaanse positie, waarbij een natuurlijke

3. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley/Los Angeles/Londen 1978.

heteroseksualiteit, een natuurlijk sekseverschil wordt verondersteld en heel het inzicht van de psychoanalyse is volkomen verloren.

Vr: Het lijkt me dat juist de woorden 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' zelf dit probleem vertegenwoordigen, omdat ze een zekere relatie impliceren tussen wat we nu het sociale en het psychiese noemen. Mannelijkheid en vrouwelijkheid verwijzen echter ook naar sociale verhoudingen, naar mannen en vrouwen. Waarom zou je deze specifieke termen en geen andere ook in het psychoanalytische vertoog gebruiken als het er alleen om gaat het verschil of zelfs de asymmetrie van het verschil te benadrukken?

JM: Ik denk dat je niet los kunt komen van de konnotaties binnen een bepaalde cultuur of sociale groep.

Vr: Maar dat betekent dat inhoud daar dus gegeven is?

JM: Ja, er is wel inhoud. Om terug te komen op het werk van Chodorow, dat gaat eigenlijk over een reeks geïnternaliseerde identifikaties. En natuurlijk is dat ook terecht, je bouwt een reeks identifikaties met inhoud op. Inhoud ontbreekt niet, maar is histories veranderlijk en zal nooit zomaar afgelezen kunnen worden van het sociale in een soort directe weerspiegelingsrelatie.

Een zekere inhoud is noodzakelijk; het is belangrijk wát betekend wordt. Het gaat niet om de werking van betekenaars alleen, het betekende speelt ook een rol. Kruciaal is echter niet zozeer de nadruk op de betekenaar alswel de nadruk op het feit dat de betekenaar niet noodzakelijk verwijst naar het betekende dat je verwacht. Er is dus geen betekenaar zonder dat die iets betekent en hier wordt het argument met betrekking tot de penis belangrijk. Die wordt namelijk betekend. Het gaat niet om het ding zelf, maar om het feit dat het betekend en daardoor gerepresenteerd wordt.

Vr: Maar denk je dat binnen het psychoanalytische vertoog zelf dit probleem van de relatie tussen de inhoud en de vormen van het psychiese apparaat getheoretiseerd kan worden? Of is dat misschien een van de grenzen van de psychoanalyse? Er wordt altijd gezegd dat de psychoanalyse één van de manieren is om de konstitutieve oppositie van de sociale wetenschappen, tussen het individu en de maatschappij, te overstijgen. Is het dan geen probleem dat die oppositie alleen overstegen kan worden door middel van een andere oppositie, die tussen het psychiese en het sociale?

JM: Ja, maar ook het ontbreken van oppositie is een probleem, dat zie je in de objekt-relatietheorie van Chodorow. Het is een hele leuke theorie om een vrouwenbeweging te organiseren omdat we plotseling begrijpen wat we allemaal gemeen hebben, dat we het moederen reproduceren, enzovoort. Maar die theorie zegt niets over de specifieke crises waardoor de vrouwenbeweging ontstaat: dat vrouwelijkheid niet verworven wordt, dat mensen met de klacht komen dat ze zich niet okay voelen, ze zijn niet vrouwelijk en ze zijn geen vrouw in de gangbare betekenis. Een centraal dilemma van de vrouwenbeweging is dat ze georganiseerd moet worden rond een gemis. Dat is iets heel anders dan het organiseren van de arbeidersbeweging, waar een punt van overeenkomst is. Bij vrouwen is het punt van overeenkomst iets wat niet werkt. Dat is moeilijk.

Vr: Het probleem met de relatie tussen het sociale en het psychiese lijkt altijd de kop op te steken als we het over de psychoanalyse hebben. Misschien is het zelfs een effect van het psychoanalytische vertoog zelf.

JM: Ik denk dat bepaalde stromingen in de psychoanalyse inderdaad een oppositie hebben gekreëerd tussen het psychiese en het sociale. Het lijkt me ook een vreemde tegenstelling. Het doet me denken aan wat Mannoni zei als antwoord op de stelling dat het onbewuste universeel en a-historisch is. Hij zei: 'Nonsens, dat is de fout van Jung. Jung veronderstelde een kollektief onbewuste omdat hij zich niet realiseerde dat het onbewuste al kollektief is.' Ik zou hetzelfde willen zeggen over het psychiese. Natuurlijk is het psychiese al sociaal. Een baby wordt geboren in een wereld van de taal, de fantasieën, het gedrag van mensen. Dat is allemaal sociaal. Je zou het onbewuste van de baby niet buiten de maatschappij kunnen konstrueren. Er zijn stromingen in de psychoanalyse die stellen dat het onbewuste aangeboren is, dat het als een instinkt is, als een drift. Maar ik geloof niet dat dat de bedoeling van Freud was en dat is zeker niet de mening van de heersende franse psychoanalytici. Het onbewuste van de baby wordt gekonstrueerd in relatie tot het sociale.

Vr: Ik denk dat dit onderscheid altijd in feministische discussies opdoemt vanwege de problematische verhouding waarin mannelijkheid en vrouwelijkheid staan tot konkrete maatschappelijke verhoudingen en tot de onderdrukking van vrouwen.

JM: Het wordt altijd naar voren gebracht omdat het een manier is om het onbewuste te ontkennen. De psychoanalyse wordt gelezen alsof zij betrek-

king heeft op voor-bewuste fantasieën, die men zich bewust kan maken door over zichzelf te denken of te praten, wat bij het onbewuste niet het geval is. Men denkt dat men over onbewuste fantasieën praat, maar het zijn voor-bewuste fantasieën die men zich bewust kan worden. Van die voor-bewuste fantasieën wordt gedacht dat ze in een duidelijke relatie zouden moeten staan met het sociale, in een directe verhouding. Onbewuste fantasieën staan niet in een directe relatie tot het sociale, maar het onbewuste zelf is gekonstrueerd in een sociale kontekst. Het is een fundamentele onmogelijkheid om zich een onbewuste voor te stellen.

Er is een ideologie, die in Nederland misschien even sterk is als in de angelsaksiese wereld, die inhoudt dat je zeggenschap over je leven moet hebben. De vrouwenbeweging heeft die overgenomen. Dat betekent een toename van rationaliteit, van beheersing, van het baas zijn over ons eigen universum. De psychoanalyse ziet het onbewuste als een belangrijk gebied, iets waardoor we overweldigd worden, vanwaar wij gesproken worden. Je kunt geen politiek van het onbewuste maken. Je kunt evenmin rechtstreeks politiek maken van de psychoanalytische theorie.

Vr: In haar boek *Feminism and Psychoanalysis* gaat Jane Gallop in op het probleem van de relatie tussen psychoanalyse en de politiek van het feminisme.⁴ Wij hebben begrepen dat je haar benadering niet erg bewondert. Toch krijgen we de indruk dat jouw eigen standpunt, uiteengezet in de introductie op *Feminine Sexuality*, niet veel verschilt van dat van Gallop.⁵

JM: Nee, ik vind haar boek niet goed. Ze is erg slim, het boek bevat veel inzichten, maar ik vond het uiteindelijk een nogal frivool boek, ondanks alle slimheid. Haar konklusies zijn typies frans. Op een konkreet nivo zijn het de konklusies van het marxisties-socialisties-feminisme hier, die ik ook zelf in een bepaald stadium trok, namelijk dat we verschillende sociale rollen nodig hebben. De franse benadering lijkt een idealisties ekwivalent van die pragmatiese verscheidenheid aan rolpatronen, namelijk de verheerlijking van psychiese verschillen, en daar eindigt het boek van Jane Gallop mee. Haar oplossing komt neer op een kruising van alle beetje verschil die we hebben. Ik heb de pragmatiese versie ervan beschreven in mijn

4. Jane Gallop. *Feminism and Psychoanalysis. The daughter's Seduction*. Londen/Basingstoke 1982.

5. J. Mitchell en J. Rose (red.), *Feminine Sexuality. Jacques Lacan and the ecole freudienne*. Londen/Basingstoke 1982.

eerste essay, 'Women, the Longest Revolution'. Je zoekt naar een uitweg uit deze polariteit van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dus dan wordt zoiets als de psychoanalyse gebruikt om aan te tonen dat we allemaal biseksueel zijn en dat we allemaal veelvoudige ouderschapsrelaties kunnen hebben, veelvoudige homo-heterorelaties, enzovoort. Maar het probleem is juist dat we dat niet kunnen! Als we dat konden... Maar ik denk dat dat een fantasie is die voortkomt uit het probleem, in plaats van een oplossing voor het probleem. Het is een fantasie die je kunt oproepen juist vanwege de sociaal-ekonomiese verhoudingen waarin we nu leven. Het heeft iets te maken met het laat-kapitalisme, waarbij de problemen niet zozeer ontstaan door de polaire verschillen tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, alswel door de grotere diversifikatie van werksituaties tussen de seksen. Je kunt waarschijnlijk alle mogelijke verschillende relaties bedenken. Dat raakt nog steeds het probleem niet, want iedere keer als de inhoud van de verschillen opnieuw ter discussie staat en een grotere liberalisatie van de verschillen aan de orde komt, steekt dit polaire verschil tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid toch weer de kop op. De inhoud ervan kan verschillen of de onderdelen, het kan op een klein of op een groter gebied van belang zijn, maar het steekt weer de kop op. Ik denk dat het weer terugkomt op terreinen van de ideologie van de reproductie, van hoe we over reproductieve rollen denken. En hoewel gedeeld ouderschap een alternatief is voor de betrokken mensen op het individuele vlak, toch geloof ik niet dat het een oplossing is voor het probleem.

Vr: Vind je *Feminism and Psychoanalysis* frivool vanwege de konklusies?

JM: Nee, het heeft er wel mee te maken, maar het is niet hetzelfde. Ik vind het boek frivool omdat het akademies is: het speelt met ideeën alsof die er niet toe doen. Het zijn slechts ideeën, moeilijke ideeën die verhelderd moeten worden, vonken die rondvliegen zonder vuur. Het boek mist een ethiek en zonder ethiek kun je geen politiek bedrijven, ik tenminste niet.

Vr: In het interview met *m/f* noemde je een ander interessant punt met betrekking tot de politiek.⁶ Je zei dat het artikel van Elizabeth Wilson waarin ze de psychoanalyse afwijst ten gunste van de politiek,⁷ en het

6. 'Feminine Sexuality: Interview with Juliet Mitchell and Jacqueline Rose', in: *m/f*, nr. 8, 1983, pp. 3-16.

7. Elizabeth Wilson, 'Psychoanalysis: psychic law and order?', in: *Feminist Review*, nr. 8, 1981, pp. 63-78.

boek van Jane Gallop twee stromingen in het feminisme vertegenwoordigen, die nu gescheiden worden. Aan de ene kant wordt de politiek gereserveerd voor economische kwesties en aan de andere kant zou er gepleit worden voor een a-politieke schrijfstrategie. Het zou echter belangrijk zijn als we deze strategieën niet op voorhand scheiden; we zouden ons af moeten vragen welke politiek zou resulteren uit een psychoanalytisch geïnformeerd feminisme. Het hoeft geen verhouding van een op een tussen de psychoanalyse en de politiek te zijn, maar we kunnen niet eeuwig onder politiek slechts looneisen blijven verstaan en de psychoanalyse reserveren voor de divan. Het lijkt me dat Jane Gallop hier iets te bieden heeft, een politiek van de verleiding, zoals zij het noemt. Zij kontrasteert twee soorten politiek, een traditioneel linkse, ofwel het politieke zelf, een politiek van de aanval, de verdediging, het behouden, veroveren of vernietigen van posities. Daar stelt ze een psychoanalytisch geïnformeerde politiek tegenover, die staat voor het expliciteren van je eigen investeringen in de strijd. Deze strategie heeft een zekere analogie met de overdracht in de psychoanalyse. Denk je niet dat ze op een belangrijk probleem in feministische politiek en theorie wijst – de psychoanalyse in meer politieke zin te zien?

JM: Volgens mij zien we de psychoanalyse altijd in een politieke zin. Ik vind het vreemd dat we ons voortdurend zorgen maken over het politieke gehalte van de psychoanalyse. We zouden ons zorgen moeten maken over haar geschiedenis en haar huidige functioneren, wat zij doet in de praktijk. Maar het lijkt me verkeerd almaar de psychoanalyse politiek te willen maken omdat juist het feit dat we haar gebruiken de psychoanalyse politiek maakt. We proberen er een politiek gebruik van te maken. Het is niet de vraag hoe je psychoanalytische theorieën politiek kunt maken, maar hoe je als politieke groepering de psychoanalyse kunt gebruiken.

Vr: Je hebt de politiek van beheersing al genoemd. Je stelde dat de psychoanalyse het idee van beheersing, van vaste identiteiten, fundamenteel ondermijnt. Volgens mij probeert Jane Gallop een manier te vinden om te benoemen wat de psychoanalyse tegenover een beheersingspolitiek kan stellen. Maar dan zit je met de vraag of je vanuit de psychoanalyse een positief programma kunt formuleren, wat jij volgens mij niet zou willen.

JM: Nee. Ik probeer me de strategie van de verleiding voor te stellen. Betekent die niet gewoon een elegantere versie van het oude verhaal dat we in de jaren zestig te horen kregen – vrouwen zouden hun situatie moeten ironiseren? Okay, natuurlijk kun je uitstekend een autowiel ver-

wisselen, maar als je als vrouw toch al neerbuigend behandeld wordt, gebruik je dat op jouw beurt door hulpeloos aan de kant van de weg te gaan staan, zodat je wel voor elkaar krijgt dat je wél verwisseld wordt. Jane Gallops strategie om de vader aan de kant van de dochter te krijgen is hier een moderne versie van. Dat lost niets van het probleem op dat de vader verschilt van de dochter, of eigenlijk andersom, dat de dochter verschilt van de vader. Ik bedoel niet dat het geen bruikbare taktiek is voor bepaalde politieke groepen, bijvoorbeeld voor straattheaters. Maar ik geloof niet dat dit op zichzelf een algemene theorie van een politiek kan zijn. Zolang het slechts een middel is, een taktiek, die de beste zou kunnen zijn in een bepaalde situatie is het prima. Maar ik denk niet dat er een algemene theorie van de politieke praktijk te destilleren valt uit psychoanalytische noties van overdracht of verleiding.

Het probleem van het stadium waarin de vrouwenbeweging zich momenteel bevindt is dat men slechts pluralisties wil zijn en alles goed vindt, zolang het maar werkt. Dat is ook een van de centrale problemen met betrekking tot de algemene theorie van Rosalind Coward. Zij is niet alleen tegen vertooganalyse, maar ook tegen pluralisme of eklekticisme. Dat zijn ook geen bevredigende uitgangspunten. Maar ik zou niet weten wat je daarmee aan moet. Je kunt geen theorie opleggen alleen omdat pluralisme niet aantrekkelijk of verkeerd is, of een theorie uit de lucht plukken om dat probleem op te lossen. Het invoeren van de psychoanalyse als totaaltheorie zou dan resulteren in iets monolithies in plaats van pluralisties. Monolitisme en pluralisme zijn twee kanten van dezelfde medaille. Niet dat ik tot het bittere eind pluralisme wil steunen, maar ik weet niet wat je op dit moment anders zou kunnen doen.

Vr: Zou je zeggen dat de positie van mensen uit de kringen van *m/f* pluralisties of op een bepaalde manier eklekticisties is?

JM: Ze zijn in het geheel niet eklekties. Ze hebben een theorie over de eklektiese positie van vrouwen, maar dat is iets anders dan zelf eklekties zijn. Ik vind dat ze nuttig werk doen, maar ik zou me nooit met hun hele programma kunnen identificeren, hoe interessant het ook is.

Vr: Parveen Adams formuleerde een mogelijk programma voor de verhouding tussen feminisme en psychoanalyse. Het luidde dat de psychoanalyse een theorie over vrouwelijkheid kan bieden, maar dat de positie van vrouwen of de politiek van het feminisme meer omvat.

JM: Ik denk dat dat juist is. Het vrouwenvraagstuk omvat meer dan de plaats van vrouwelijkheid in de psychoanalytische theorie of de plaats van het sekseverschil binnen de psychoanalyse.

Vr: Maar wat blijft er dan nog over van je oorspronkelijke formulering over de bevoorrechte positie van de psychoanalyse?

JM: Binnen het grotere vrouwenvraagstuk is het probleem van de konstruktie van het sekseverschil altijd aanwezig. Dat staat centraal in de psychoanalytische theorie en is er altijd als probleem binnen het feminisme of in de positie van vrouwen. Daarom heeft de psychoanalyse een privilege in verband met die problematiek.

In zekere zin lost het lesbies feminisme het probleem op door de konfrontatie niet aan te gaan, waardoor het probleem van de relatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid blijft bestaan. Het lost belangrijke kwesties op met betrekking tot moeder-dochter-relaties, vrouw-vrouw-relaties, enzovoort, maar hét cruciale probleem blijft liggen, tenminste op het nivo van het sociale. Natuurlijk kan een lesbische relatie psychies gedeeltelijk heteroseksueel zijn, en andersom. Maar juist de kwestie van het verschil wordt door de psychoanalytische theorie centraal gesteld. Dat wil niet zeggen dat de psychoanalyse de enige theorie is of de belangrijkste. Het vraagstuk is veel groter. Lesbies feminisme zou niet bestaan als het vraagstuk niet veel groter was.

Vr: Onze laatste vraag: zou je zeggen dat je nog aan hetzelfde project werkt dat je zo'n twintig jaar geleden geformuleerd hebt? In het al genoemde interview met *m/f* stelde je dat het mogelijk is de lacaniaanse psychoanalyse op een heel idealistische manier te gebruiken. Dus een ideologietheorie blijft noodzakelijk. In dat interview ben je de enige die vasthoudt aan het belang van de relatie tussen wat je kapitalisme en patriarchaat zou kunnen noemen, of de noodzaak mogelijke verbindingen tussen de psychoanalyse en andere theorieën te onderzoeken.

JM: Dat vind ik nog steeds. Ik weet niet precies hoe, maar er moet een relatie zijn. We bevinden ons in bepaalde sociale en economische situaties en de psychische konstruktie houdt daar verband mee. Mensen als Jacqueline Rose zeggen dat de psychoanalyse geen hulpstuk kan zijn van een ideologietheorie. Ik ben het daar niet mee eens. Ik blijft stiekem denken dat ze daar wel bij kan helpen. In zekere zin werk ik nu aan zo'n theorie, hoewel ik er nog geen duidelijke formuleringen voor heb.

Mijn interesse in de psychoanalyse leidt me naar een deel van Freuds werk dat nu zeer uit de mode is, tenminste in 'linkse' psychoanalytische kringen. Het gaat om de tweede topologie, over de konstruktie van het ego.⁸ Een cruciaal punt, en ontbrekend in het werk van Lacan, is dat Freud pas over vrouwelijkheid ging schrijven nadat hij zijn compleet nieuwe theorie over het ego gelanceerd had. Deze is gedegradeerd tot de terechtheid door Lacan aangevallen ego-psychologie, maar bij Freud is er geen sprake van ego-psychologie. Niettemin is het een theorie over het ego. Die tweede theorie stelt dat mannelijkheid voor jongens en meisjes wordt gekonstrueerd met betrekking tot iets dat ik 'hetzelfde-zijn' (sameness) zal noemen. Hetzelfde, waarbij het verschilpunt in eerste instantie bij de moeder zou liggen, of bij degene die haar plaats inneemt. Jongens en meisjes zijn hetzelfde in relatie tot de moeder. Ego is hetzelfde, moeder is anders. Wanneer in het spiegelstadium of in het fort/daspeel de moeder weggaat, wordt het ego van het jongetje of het meisje gekonstrueerd om af te rekenen met de angst die het gevolg is van de afwezigheid van de moeder. Dat ego zegt: 'Ik ben hier, hetzelfde. Ik ben hetzelfde, zij is anders.' Wanneer het sekseverschil opgenomen moet worden blijft hetzelfde-zijn verbonden met mannelijkheid en wordt vrouwelijkheid het verschilpunt. Dus in het ego, in het ik, het punt van hetzelfde-zijn, zijn zowel jongens als meisjes 'mannelijk' als je het zo wilt noemen en wordt vrouwelijkheid zo absoluut afgewezen omdat deze het verschilpunt is.

Het verband met ideologie is dat ideologie te maken heeft met denken vanuit het gezichtspunt van 'hetzelfde' en met het beschrijven van vrouwelijkheid als een verschilpunt. De Beauvoir zei al dat vrouwen als 'ander' worden gekonstrueerd. Dan zeg ik: ja, maar dat is de definitie van vrouwelijkheid. Het is niet zo dat mannen denken: 'Vrouwen zijn vreemd, daarom zullen we ze "de ander" noemen.' Het is juist het vrouwelijke dat het andere moet worden of het andere het vrouwelijke. Elk begrip van een ideologie staat enorm dicht bij een ideologische positie, daarom klinkt wat ik zeg zo verwant met de positie van De Beauvoir. Op bepaalde punten is Freud ook besmet door precies de ideologische positie die hij tracht te beschrijven, elders weer niet. Daarom zou ik nog steeds graag

8. Topologie duidt op de differentiëring van het psychies apparaat in een aantal systemen die verschillende eigenschappen of functies hebben. De ordening der systemen maakt een ruimtelijke voorstelling, als van plaatsen, mogelijk. In de eerste topologie gaat het om het onderscheid tussen onbewust, voorbewust en bewust, in de tweede om de instanties ik, het en opper-ik. Zie verder: J. Laplanche en J.B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs 1967.

aspecten van de freudiaanse theorie gebruiken om iets te begrijpen van de ideologische constructie van vrouwelijkheid.

Vr: Dat veronderstelt de mogelijkheid van een algemene ideologietheorie en dat is natuurlijk zeer controversieel.

JM: In zekere zin geloof ik in de mogelijkheid van een algemene ideologietheorie. Het zou best kunnen dat de behoefte aan een algemene theorie een specifieke waan is die voortkomt uit ons eigen denkproces. We willen de veelvoudigheid of de verscheidenheid van de wereld in een algemeen schema zien. Op een ander historisch moment zou je ook in andere termen kunnen denken. Negentiende-eeuwse monolitische theorieën worden nu bestreden, algemene theorieën onhoudbaar verklaard. Wat in onze economische situatie weerhoudt ons er nu van in algemene theorieën te denken? Ik denk niet dat de waarheid in een algemene theorie kan liggen. Ik geloof alleen dat iets in onze specifieke geschiedenis ons nog steeds in algemene theorieën doet denken, terwijl het nu veel moderner is deze heersende opvatting over theorieën af te breken.

Vr: Bedoel je dat een afwijzing van algemene theorieën ook nogal moralisties kan zijn?

JM: En dat er ook een historische verklaring voor is. Niet dat het ene juist is en het andere onjuist. Verschillende manieren van denken komen alleen voort uit verschillende historische momenten.

Vertaling: Annemieke Duyvendak (Vrouwenvertaalkollektief De Bron)

Agnes Sommer

Het Bureau¹

Het Rooms-Katholieke Bureau voor Huwelijksaangelegenheden was een hulpverleningsinstantie die, voortgekomen uit de vooroorlogse Bureaux voor Huwelijksvoorlichting, in de jaren vijftig en zestig werd gemoderniseerd. Om de moderne huwelijksnood te lenigen moest het koppel priester/arts, die adviseerden over geboortenbeperking door middel van periodieke onthouding, plaatsmaken voor professionele krachten: psychiaters en psychiatries geschoolde sociaal werksters (psw's). Daarmee veranderde ook de betekenis van huwelijksmoeilijkheden.

Dit proces is onder verschillende aspecten te beschrijven, die samenhangen met professionalisering en ontzuiling², zoals de herdefiniëring van seksualiteit en echtgenotelijkheid³, de veranderde verhouding tussen hulpvragers en hulpgevers, het ingrijpen van een overheidsorgaan in de verhouding tussen mannen en vrouwen, of anders: de konstruktie van het moderne huwelijk. Het gaat mij echter om iets anders, namelijk om het Bureau als een apparaat dat specifieke konstrukties van vrouwelijkheid en mannelijkheid produceert, waarvan ik het proces af zou kunnen lezen uit het materiaal: cliënten-dossiers.

In dit onderzoek gaat het om teksten en hun betekenis, niet om konkrete mannen en vrouwen, hun ervaringen met het Bureau of hun sekse-identiteit. Het doel is na te gaan hoe de betekenis van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' in de (tekstuele) praktijk van het Bureau gekonstrueerd wordt: bijvoorbeeld wat door wie als typerend wordt beschouwd voor het vrouwelijke. Daarmee veronderstel ik niet een werkelijkheid die achter de uitspraken (en geschriften en andere praktijken) schuilgaat. Het is

1. Dit artikel is een bewerking van een gedeelte uit mijn skriptie *Het Bureau en de samenleving*. Het geheel is uitgegeven in de publikatiereeks 'Konteksten' en te bestellen bij het Instituut voor Preventieve en Sociale Psychiatrie, postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

2. Ik geef geen definities van deze complexen. Dat zou een ander soort onderzoek vergen.

3. Zie: A. Sommer, 'Huwelijksmoeilijkheden in de jaren vijftig en zestig', in: *Psychologie en Maatschappij* 22, 1983, nr. 1, pp. 13-33.

mijns inziens alleen de werkelijkheid ván de uitspraken (enzovoort) waarover gesproken kan worden in verband met vrouwelijkheid en mannelijkheid. Om de teksten gericht te kunnen analyseren worden lichamelijkeheid, seksualiteit en sekse gehanteerd als de centrale categorieën in de konstruktie van sekseverschillen. Niet vanuit de opvatting dat dit werkelijk bestaande zaken zijn die binnen het Bureau op een bepaalde manier geïnterpreteerd worden en waar ik mijn interpretatie tegenover zou stellen. Het gaat mij om het funktionieren van bepaalde begrippen met betrekking tot vrouwelijkheid en mannelijkheid, dat ik wil analyseren met behulp van een aantal onderling samenhangende concepten.⁴

Nu rijst onmiddellijk de vraag: over wiens vrouwelijkheid en mannelijkheid gaat het dan? Over die van de cliënten? Over de psw? Gaat het om subjekten of om subjektiviteit in verband met sekseverschillen? De vraag naar konstrukties van sekseverschillen leidt naar een reeks andere vragen die (deels) te maken hebben met de wijze waarop het materiaal geanalyseerd is. In dit artikel gaat het om de mogelijkheden en beperkingen van twee soorten lezingen van, in dit geval, dossiers (een bepaald type tekst): een min of meer psychoanalytische lezing en een vertooganalyse.⁵ De analyse(s) wordt toegespitst op de verhoudingen waaronder en de specifieke manier waarop het *case-work*⁶ sekseverschillen konstrueert.

In het volgende wordt beschreven hoe het case-work zich een plaats veroverd binnen het voorheen door priesters, artsen en zenuwartsen beheerde Bureau. Het sukses van het case-work en de verhouding psw-cliënt verdient een aparte bespreking. Deze voorgeschiedenis is nodig als introductie op de analyse van een dossier uit 1966, een jaar waarin de prominente positie van het case-work een feit is geworden. Het tweede deel van dit artikel gaat over de verschillende manieren waarop een tekst gelezen kan worden vanuit de vraag naar de konstruktie van sekseverschillen. De vertoog- en de psychoanalyse leveren verschillende en elkaar soms

4. Deze begrippen vormen het 'gereedschap' waarmee de konstruktie aannemelijk gemaakt kan worden. De samenhang is (voorlopig) het beste in termen van produktie te omschrijven: lichamelijkeheid als de grondstof, seksualiteit als de verhouding en sekse als het produkt. De analyse moet duidelijk maken of en hoe bepaalde begrippen deze funkties gaan vervullen.

5. De min of meer psychoanalytische lezing leunt sterk op interpretaties van Jacques Lacan door Juliet Mitchell, Jacqueline Rose en Jane Gallop: J. Mitchell, J. Rose, *Feminine sexuality. Jacques Lacan and the Ecole Freudienne*. Londen/Basingstoke 1982; J. Gallop, *Feminism and psychoanalysis. The daughter's seduction*. Londen/Basingstoke 1982. De vertooganalyse is geïnspireerd door Michel Foucault.

6. Het case-work is de in die tijd gebruikelijke benaming voor het individueel maatschappelijk werk dat op wetenschappelijk verantwoorde wijze aan de hand van konkrete gevallen nieuwe normen met betrekking tot het gezin moest ontwikkelen.

uitsluitende antwoorden (en vragen) op, zowel met betrekking tot structurering (wat ligt vast) als met betrekking tot verschuiving (wat beweegt) in tekst en seks.

Van pastorale zorg tot psychohygiëne

In de jaren vijftig trof men in de agenda van het parochieblaadje de spreekuren aan van het RK Bureau voor Huwelijksaangelegenheden: maandagavond van half acht tot half negen. Dit Bureau was sinds 1952 onderdeel van een RK Stichting, waaronder ook een Medisch Opvoedkundig Bureau (MOB) en een Afdeling Psychotherapie Volwassenen ressorteerden. Door deze Stichting werd een toenemend aantal terreinen overkoepeld en door een intern verwijzingsnetwerk gekoppeld. Een huwelijksaangelegenheid kon in principe moeiteloos overgaan in een opvoedkundig probleem of een psychiese stoornis en, belangrijker nog, binnen een rooms-katholieke instantie cirkuleren. Een dergelijk apparaat bestond al voor hervormden, die aanzienlijk verder waren in het ontwikkelen van de psychohygiëne. Waar de laatsten in de jaren vijftig huwelijksmoeilijkheden al door sociaal-werksters lieten oplossen, bleven de katholieken vasthouden aan de artsen en de periodieke onthouding. Zowel de bezetting als de problematiek waren typerend voor de RK Bureaux, een karakteristiek die moest verdwijnen met de invoering van het case-work. De Bureaux werden namelijk alleen gesubsidieerd als zij voldeden aan de richtlijnen van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid, die onder meer inhielden dat er psw's aangesteld moesten worden. Uit angst voor het verlies van de katholieke signatuur werd het case-work (de humanistische psychohygiëne) aanvankelijk op afstand gehouden en pas in 1959 doet de eerste psw haar intrede. Een kompromis werd gevonden in het moderne 'team'. Volgens de nieuwe opzet der Bureaux omvatte de zorg, overeenkomstig de samenstelling van het team, drie gebieden: het pastorale, het mediese en het psychohygiëniese.

In het jaarverslag van 1959/1960 konstateert de directeur een krachtige groei van de diensten voor Geestelijke Gezondheidszorg, maar ook dat het nog sneller zou kunnen als er niet een groot tekort aan vooral katholieke psychiaters bestond, bestemd voor de opleiding van psw's. Na 1960 werd het aandeel van de artsen in de zorg flink beperkt. De belangrijkste taken werden nu verricht door de psychiater en de sociaal-werkster, volgens een werkplan waarin verschillende fasen werden onderscheiden:

de intake, de onderzoeksfase en de behandelfase, elk met een eigen staf en planning. De professionalisering sloeg toe.

‘De functie van artsen, die voorheen de intake verzorgden is daardoor gewijzigd in een meer specifiek medische en sociaal medische activiteit in daarvoor tevoren geselecteerde gevallen’ (*Jaarverslag* 1959/60).

Daarmee ondergingen de dossiers ook een ingrijpende verandering. De artsen schreven in een onleesbaar handschrift korte aantekeningen onder voorgedrukte koppen: ‘Anamnese’, ‘Lich. onderzoek’, ‘Diagnose’ enzovoort, meer bedoeld als geheugensteun voor henzelf dan als verantwoording aan anderen. De psw vervaardigde lange getypte verslagen van de gesprekken met cliënten. In 1960 deed zij voor het eerst alle intakes, waarvan ze verslag deed aan de directeur en in de wekelijkse ‘staf’. In haar verslagen wilde ze de cliënten voorstellen aan degene die eventueel de behandeling overnam, en/of haar behandeling verantwoorden. Het was echter ook haar taak haar deskundigheid op het gebied van de ‘interactie’ over te dragen aan andere medewerkers van het Bureau. Een verslag is dus ook te lezen als een explicatie van de methodiek van het maatschappelijk werk; als een case-study.

Het Bureau maakte een snelle ontwikkeling door in de richting van een door de psw gestuurde professionalisering. In 1966 is een der psw’s zelfs Leidster van het Bureau geworden en introduceert een uit het buitenland geïmporteerde behandelingsmethodiek, die gebaseerd is op inzichten uit de psychoanalytische school van Melanie Klein en op gezinsbehandeling volgens Laing. Deze methodiek werd aangepast aan het object van de hulp.

‘Met veel vrucht werd ook gebruik gemaakt van de daar gevolgde methode om met twee stafleden de relatieproblematiek van het echtpaar te behandelen. (...) Een verdere stap om de genoemde methode uit te proberen was het invoeren van de zogenaamde vier-gesprekken van de bij de behandeling betrokken “paren”.’ (*Jaarverslag* 1965/66).

Het case-work

In het jaarverslag van 1960 werd door de directeur (zelf zenuwarts) het belang van meer zenuwartsen naar voren gebracht. Tegelijkertijd werd de psw gesteund in het doorvoeren van de principes van het case-work, waar de (zenuw)artsen bepaald niet om zaten te springen. Dat deze strijd om de wijze waarop, aan wie en waartoe hulp verleend werd, door het case-work werd gewonnen, is op zich een opmerkelijke zaak. Het case-work

werd namelijk vooral door vrouwen beoefend en het maatschappelijk werk was en is een professie die het in status af moet leggen tegen de psychiatrie. Hoe kon het case-work dan toch dominant worden? Misschien dat dat iets begrijpelijker wordt als we kijken naar het terrein⁷ waar het hier om gaat: de verbinding tussen persoonlijk en maatschappelijk. Kan het succes van het case-work geheel uit deze verbinding worden verklaard?⁸ Dat laat de vraag open waarom hier juist vrouwen opereerden. Niet omdat dit bij uitstek een terrein voor vrouwen zou zijn, maar misschien veeleer andersom. Het terrein kon alleen ontstaan omdat het ondersteund werd door een bepaald type vrouwelijkheid, gerepresenteerd door de psw (grofweg: een vrouw die ambities had en een beroep wilde, dus ongehuwd was en tot de middenklasse behoorde⁹).

Kon het case-work zo succesvol zijn omdat het specifieke betrekkingen tussen vrouwen deed ontstaan? De psw onderscheidde zich van de artsen en zenuwartsen (en geestelijke) doordat zij een andere terminologie hanteerde, maar ook door haar positie ten opzichte van cliënt en konkurrent (diezelfde artsen en zenuwartsen). Waar de arts in zijn verslagen in het geheel geen persoonlijk voornaamwoord gebruikt en de hulpvragers aanduidt met o, o, of patiënt (vrouw of man) schrijft de psw nadrukkelijk 'ik' en cle./cl. (zij/hij). Ze presenteert zich nadrukkelijk als vrouw ten opzichte van een andere vrouw (cle.). Niet alleen in de wederzijdse relatie, waar het case-work op uit is, maar expliciet in een bepaald soort verhouding tussen twee vrouwen. Een gemeenschappelijk vrouw-zijn (ten opzichte van de mannelijke staf), maar ook een hiërarchie: de ongehuwde vrouw, die dankzij haar professionaliteit de gehuwde een lesje leert – in vrouwelijkheid, of beter: in echtgenotelijkheid. Een pedagogiese verhouding tussen vrouwen, waaraan ook een aspect van goed dameswerk (liefdadigheid) kleeft, wellicht een klasse-aspekt.

Niet in de laatste plaats wordt het bedreigende verschijnsel van de ongehuwde vrouw hiermee (in katholieke banen) gekanaliseerd. In dit verband karakteriseert Ruygers, een belangrijk figuur in de RK geestelijke

7. Met 'terrein' wordt niet bedoeld op een aspekt van de werkelijkheid dat door een bepaalde maatschappelijke sektor wordt geclaimd. Het gaat juist om de gelijktijdige produktie van kennis en objekt.

8. J. Donzelot verklaart het succes van vertogen die op dit terrein werkzaam zijn uit deze verbinding. J. Donzelot, *The policing of families*. New York 1979 (oorspr.: *La police des familles*. Parijs 1977).

9. In de jaren vijftig werd in kringen van de r.k. GGZ druk gedebatteerd over het ongehuwd zijn van maatschappelijk werkers, met als inzet de vraag of deze status al dan niet als 'nood' opgevat moest worden.

gezondheidszorg, het ongehuwd zijn van vrouwen als 'nood', waarvoor verschillende ongewenste oplossingen bestaan, namelijk: a) het afdoen, b) de vlucht in werk, waarmee 'vermannelijking' of juist sentimentaliteit kan optreden, c) ongehuwd moederschap, d) de 'psychische, eventueel ook de erotische en zelfs de seksuele partner willen zijn van een man die met eenzaamheid kampt'.¹⁰ Deze 'nood' kan dus gerust gelezen worden als een bedreiging van 'de orde der dingen'.¹¹ De enig juiste oplossing ligt in het aanvaarden van het ongehuwd zijn als een roeping van God. De maatschappelijk werkster moet dus een sekse-neutraal, a-seksueel wezen zijn, daartoe geroepen door God. Een (ander) soort priester? Heeft ze de plaats van de geestelijke ingenomen binnen het Bureau?

Het Dossier

*'Een meer modern vrouwbeeld is in onze jaren tegen alle druk en reactie toch ontegenzeggelijk in de maak. Talrijke factoren hebben meegewerkt om een nieuw type van veel vrijere, meer ontplooiende, beter opvoedende, breder belangstelling tonende en maatschappelijk resp. (geheel of gedeeltelijk) beroepsmatig functionerende vrouwen te creëren.'*¹²

Het dossier van 1966: een map, een invulformulier, getypte verslagen (op rose, geel en lichtgroen papier). Op het formulier zijn gegevens van cliënten ingevuld, zoals geboortedatum en -plaats, huisarts, ziekenfonds, opleiding, godsdienst. In de dossiers die zijn afgesloten, bevindt zich ook een Uitboekformulier, waarop het verloop van de behandeling ingevuld wordt. Uit de terminologie, de omvang, de indeling en de precisie waarmee gerapporteerd wordt, blijkt dat het case-work een professie geworden is met een eigen taal, werkwijze en uitvoerders. De zenuwartsen hebben zich inmiddels tot case-workers laten omscholen. Hun verslagen onderscheiden zich niet van die der psw's. Het case-work domineert nu binnen het Bureau.

10. H. Ruygers, 'De ongehuwde maatschappelijk werkster en haar houding tegenover de huwelijksnood', in: *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, jrg. 10, nr. 14, 20-7-1956, pp. 217- 223.

11. Een definitie van een andere katholiek voorvechter van de psychohygiëne: 'geestesgezondheid is bijgevolg die innerlijke disponibiliteit van een mens om, in een levendig contact, zich te schikken naar de orde der dingen en der wezens'. A. Snoeck s.j., *Geesteshygiëne en Katholicisme*. Utrecht/Antwerpen 1952, p. 17.

12. C.B.J.B. Trimpos, in: F.J.J. Buytendijk e.a., *Vorming tot vrouw*. Utrecht/Antwerpen 1967.

Het dossier bevat een verslag van de verwijzende parochie-maatschappelijk werkster – de enkele keer dat naar het katholieke verwezen wordt is dit in bijvoeglijke zin. Het is ondergeschikt gemaakt aan het professionele. Daarna volgen verslagen van zestien gesprekken tussen cliënt en psw A en van zes gesprekken tussen cliënt en psw B. Beide psw's hebben een schriftelijke evaluatie van hun werkzaamheden en hun cliënt bijgevoegd. De in eerste instantie individuele behandeling is uitmond in 3-gesprekken (1 psw + beide cliënten, 2 keer) en 4-gesprekken (beide psw's + beide cliënten, 2 keer). Beide psw's hebben vanaf het begin op deze vorm aangestuurd.

Waarom en voor wie wordt zo uitgebreid verslag gedaan? Het dossier is allang geen herinnering meer en veel meer dan het voorstellen van cliënten aan de behandelaars. Voor een deel blijft de noodzaak om de nieuwe methodieken ingang te doen vinden op het Bureau; in bijna elk verslag van het 2-gesprek wordt het 4-gesprek aanbevolen. Het case-work weet zich snel te vernieuwen en blijft zowel cliënt als konkurrent (de zenuwarts) een stap voor. Daarnaast is het alles van een cliënt weten alleen van belang als dat weten ook doorgegeven kan worden, al is het maar aan het papier. Het is misschien inherent aan deze wens te weten zèlf, naast de externe, funktionele redenen, dat er uitgebreid verslag wordt gedaan.

Het Uitboekformulier

'Wat wordt als probleem gezien bij aanmelding

door man: Beleeft dat zijn vrouw hem voortdurend wil betrekken in het huish. werk. Vindt zijn vrouw erg slordig in huis. Zij wil hem geen man laten zijn.

door vrouw: veel ruzie. Kl. slaat veel, kle. heeft moeite met sex. Man drinkt soms teveel.

door behandelende stafleden: Kle. domineert vanuit controle behoefte en heeft sterke afh. wensen. Kl. beleeft dit vanuit zijn problemen als castrerend. En voelt zich gefrustreerd in eigen behoefte aan tederheid.'

De modernisering van het Bureau, dat nu stevig in handen van de psw is, begint bij de spelling: cliënten zijn in de plaats gekomen van cliënten en onmiddellijk onderscheiden als man en vrouw, twee partijen die door een flinke witregel uit elkaar gehouden worden. Het probleem bij de aanmelding blijkt precies daar te liggen: in het sekseverschil. Hoewel: het gaat

om een bedreigde mannelijkheid enerzijds en een bedreigende man anderzijds. Is mannelijkheid het probleem van het Bureau? De stafleden produceren een diagnose waarin de symmetrie hersteld wordt: castratieangst van kl. en een ambivalente dominantie van kle. Waarom is trouwens de k – van kastratie – van zijn poot ontdaan en tot een kleine, ronde c teruggebracht? Waarom juist in dit woord de oude spelling aangehouden? Wordt de kastratie gekastreerd? Terug naar wat als probleem wordt gezien. Niet alleen binnen dit Bureau blijkt het probleem van de stafleden populair. Op een door het Nationaal Centrum voor de Geestelijke Volksgezondheid georganiseerde studiedag deelt een psw in een lezing mee:

‘Bij een groot aantal gevallen gingen wij na, welk soort verhouding op ons bureau het veelvuldigst voorkwamen. Dit bleek te zijn: de vrouw is dominant-ontvangend – zij eist aandacht, begrip, steun, enz. Hierbij is de man submissief-gevend: wat slap, zich schikkend, zonder zichzelf te durven zijn.’¹³

Is dit de kastratie voor de psw, dat wil zeggen: beschouwt de psw dit als kastratie? Een omgekeerde komplementaire verhouding? Omgekeerd, want niet overeenkomstig het diepste wezen der sekseverschillen?

‘Of deze vorm door de cultuur is opgeroepen, dan wel in diepste wezen indruist tegen onze mannelijke en vrouwelijke gevoelens, is een vraag die het overdenken waard zou zijn.’¹⁴

Of is het kastratie door de psw: kastratie van de kastratie. De psw ontdekt een opvallend groot aantal gecasteerde mannen (en castrerende vrouwen). Ziet het case-work overal gecasteerde mannen, wenst ze die, maakt ze die?

De diagnose van de behandelende stafleden is van een ander soort dan in voorafgaande jaren gebruikelijk was: het gaat om behoeften, wensen, belevingen, frustraties, die mannelijk danwel vrouwelijk kunnen zijn. Hetzelfde maar anders? Het gaat niet meer om wat kle/kl is en zelfs niet over wat er gedaan wordt, maar om wat beleefd, gevoeld, gewild wordt. Hoe weet men dat? Door te zien. Op de twee pagina's van het Uitboek-formulier wordt nogal eens een beroep op het gezichtsvermogen gedaan: ‘waarop werd gefocussed’, ‘zie boven’, ‘iets meer oog hebben voor elkaar’, ‘iets inzicht’, ‘introspectie’. Bij nader inzien gaat het echter niet om zichtbare verschijnselen, maar juist om onzichtbare. Het probleem van het case-work, het scheppen van haar specifiek terrein, wordt opgelost door een omkering. De onzichtbaarheid van het terrein wordt ontkend door

13. L.I.E. Geelen-Voss e.a., *Huwelijk en relatieproblemen*. Utrecht/Antwerpen 1966, p. 19.

14. Idem

de nadruk op het zien. In het jaarverslag wordt het resultaat vermeld.

‘Meer en meer kwam de gerichtheid op de behandeling van de *relatie* in zicht. De uitdrukking: “Wat de ene partner met de andere doet” is een veelgebruikte term geworden.’

Betekent de opluchting om het in zicht komen van de relatie dat het case-work deze relatie gelokaliseerd heeft, namelijk in ‘wat de ene partner met de andere doet’? Alweer mis. Het gaat juist niet om wat er gedaan wordt, het huishoudelijk werk, slaan, drinken. De relatie bevindt zich in de cliënt, vormt een reactie op kle’s eigen behoeften. De kle is in een moeizame relatie met zichzelf verwikkeld. Er wordt dus iets onzichtbaars gedaan binnen in de cliënt. De psw kan dat gebeuren echter wél zien; zij heeft inzicht, dat wil zeggen kan naar binnen kijken, dank zij haar professionaliteit. Zij richt de blik van de cliënte ook naar binnen. Dat wat gedaan wordt, huish. werk enz., is niet wat gezien wordt, namelijk ‘controle-behoefte, afh. wensen, castratie, frustatie’. Sekseverschil bevindt zich ergens in het onzichtbare dat door de psw (in)gezien wordt: de relatie tussen dominante kle. en gecastreerde kl.

Hoewel de verschillen op steeds meer plaatsen en manieren worden gevonden (mannelijke en vrouwelijke behoeften, gevoelens, enzovoort), weet men blijkbaar toch niet precies hoe het verschil vormgegeven moet worden. Op dit gebied wordt een crisis signaleerd.

‘... de vraag naar de vorming van de vrouwelijke jeugd (roept) een veelheid van problemen op, die betrokken zijn op zowel de historische achtergronden van onze beschaving als op de crisis der zekerheden waardoor onze tijd is gekenmerkt en bovendien op de menselijke werkelijkheid, haar mogelijkheden, dus haar macht en onmacht om het persoonlijke en gemeenschappelijke ontwerp van het bestaan naar vorm en inhoud in een systeem van geestelijke waarden te verankeren.’¹⁵

We weten nauwelijks meer wat typisch vrouwelijk en typisch mannelijk is.¹⁶

Kortom, een herijking van vrouwelijkheid is een zaak waar niet te licht over gedacht moet worden. Een onvermijdelijke zaak, waar de GGZ een taak in heeft.

15. Buytendijk in: Buytendijk e.a., a.w., p. 7.

16. Trimbos, in: Buytendijk e.a., a.w., p. 39.

De gesprekken met mevrouw

‘Cle. zelf is slank, bijna mager – nog erg meisjesachtig figuur en gezicht – lange blonde haren, gedeeltelijk opgestoken – lijkt een tic te hebben (telkens met ogen knippen – niet gelijk – afwisselend links en rechts) is erg nerveus.

Ze maakt een heel kinderlijke indruk, niet dom, maar wel weinig ontwikkeld en heel weinig uitgegroeid. Ze praat open, zal vlug afhankelijk worden, lijkt suggestibel en geneigd impulsief te reageren al heeft ze door ervaring wel geleerd dit minder te doen dan vroeger. Ze voelt intuïtief sommige dingen wel goed aan, lijkt zeker relatie te kunnen leggen.’ (Intake)

Cle. (toch weer c in plaats van k) wordt hier voorgesteld aan de lezer, degene die de gesprekken moet voeren. In dit dossier wordt het uiterlijk – geen vrouw – tegenover ‘de indruk’ gezet, die weer een samenvatting is van de behandelingskriteria: ‘ontwikkelingsniveau’, ‘intelligentie’, ‘introspectie’, ‘integratievermogen’, ‘afweer’ (genoemd in Uitboekformulier). Deze lijken in hun nadruk op de ego-functies weer afgeleid van het streven van de geestelijke gezondheidszorg, dat door Trimbos, een der kopstukken van de RK GGZ, als volgt omschreven wordt:

‘...meer geluk, meer rijpheid, grotere individualiteit, een gezonder identiteitsbewustzijn, grotere ontplooiing van menselijke mogelijkheden en betere kansen voor zelfverwerkelijking, een grotere dispositie tot kiezen (bestrijding dus van determinismen) en in ’t algemeen gericht op een grotere mate van vrijheid en menselijke volwaardigheid.’¹⁷

De overeenkomst tussen de behandelingskriteria en het doel van de geestelijke gezondheidszorg leidt tot een paradox: hoe gezonder, hoe beter behandelbaar, of om behandelbaar te zijn moet men gezond zijn. Die gezondheid lijkt gemeten te kunnen worden aan de mate van volwassenheid – een steeds terugkerend begrip in zowel de dossiers als de publikaties van de GGZ.

Wat heeft dit alles met vrouwelijkheid te maken? Voor de RK GGZ alles: in 1967 werd een speciale bundel gewijd aan de *Vorming tot vrouw*, waarin enkele kopstukken (Buytendijk, Trimbos, De Waal) zich bogen over de gevolgen van ‘de veranderde samenleving’ voor de relaties tussen de seksen en in het bijzonder voor de vrouw. De GGZ wordt in deze

17. Idem, p. 29.

opstellen tot de plaats gemaakt waar een nieuwe vrouwelijkheid wordt gekonstrueerd (zie motto).

Hoe wordt die nieuwe vrouwelijkheid gemaakt? Terug naar het dossier: in het eerste citaat wordt voornamelijk de (nog) niet-vrouwelijkheid van cle. beschreven. Er is niets waaruit is op te maken wat een volwassen vrouwelijkheid zou zijn. Toch wordt er in het dossier naar sekseverschillen verwezen. Allereerst in verband met de vroegere verhouding tot de ouders, die door het case-work als de sleutel tot de relatie wordt gezien.

‘De vrouw van een van mijn cliënten projekteerde haar gevoelens van persoonlijke en sociale inferioriteit op haar man, die zijn agressie op zichzelf richtte en op deze manier zeer willig de projecties van zijn vrouw accepteerde. Hij van zijn kant herbeleefde in de ontrouw van zijn vrouw zijn eigen kinderlijke probleem van zijn boosheid op moeder en om haar “ontrouw” ten opzichte van hem en zijn jalouzie met vader.’¹⁸

In het dossier wordt deze problematiek als volgt verwoord:

‘Haar moeder was thuis in alles de baas, haar vader vindt ze toch wel slap. Cle.’s man zegt vaak dat zij hem net zo wil hebben als haar vader, altijd maar toegeven. Cle. vindt dat hij soms wel gelijk heeft, en toch zou ze het ook weer niet willen dat hij zoals haar vader is. Net zoals ze niet wil worden als haar moeder, zo’n baas.’

Niet alleen wordt hiermee een subjeet voorzien van continuïteit en een volledige geschiedenis, tegelijkertijd wordt het opengebroken en verdeeld in relaties die door de sekse bepaald worden. Waar is dan de plaats van die aan de relatie voorafgaande sekse? In het lichaam? In de seksualiteit?

‘In dit gesprek komt cle. ergens zelf met haar sex. relatie, die voor haar meestal niet prettig is: het doet pijn, ze heeft er niets aan. Soms is het wel fijn, dan gaat het tussen hen twee overdag ook beter. Of ook omgekeerd? Cle.: ja, ik weet het niet, het hangt met elkaar samen. Tot orgasme komt ze nooit, maar ze vindt het, als het goed gaat, zonder pijn, toch wel fijn. Het valt op dat cle. op een gegeven moment zegt: dat is toch ook allemaal niet prettig voor mijn man. De eerste coïtus, in intake als “verkrachting” gebracht, zegt cle. beleeft te hebben als: opwindend. Ze was altijd nieuwsgierig geweest, had er veel over gehoord. Ze had het ook een beetje gek gevonden, had naderhand gedacht: is dat nou alles. Vindt ze nog vaak.’

Is de seks ingelijfd bij de relatie, een bepaalde vorm van relatie geworden? De psw suggereert met haar vraag ‘of ook omgekeerd?’ iets dergelijks.

18. Intern discussiestuk van het Bureau, vermoedelijk uit 1965.

Cle. haalt oorzaak en gevolg door elkaar: 'het' gaat fijn, dus 'tussen hen overdag ook', moet volgens het case-work zijn: 'tussen hen overdag' gaat fijn, dus 'het' ook. 'Het' wordt zijn plaats gewezen; ook in het verslag staat dit citaat achter het gesprek – met een witregel ertussen. Dat is dus een aparte plaats, niet 'ergens in dit gesprek'. Door de plaats van de seksuele relatie ten opzichte van de rest van de besproken onderwerpen spreekt de psw zichzelf tegen.

De terminologie verwijst niet naar relatie: het gaat over pijn, orgasme, coïtus. Woorden die eerder aan de arts doen denken, aan fysiologische verschijnselen. Hoewel er blijkbaar (nog) geen relationele taal voor 'het' is, worden de woorden van de arts wél in de kontekst van subjektieve beleving gezet: ze heeft er niets aan, soms is het wel fijn, zonder pijn toch wel fijn, opwindend, is dat nou alles. De tekst volgt letterlijk de golfbeweging van de verhaalde sensatie. En wat te denken van het ritme van:

'Tot orgasme komt ze nooit
maar ze vindt het
als het goed gaat
zonder pijn
toch wel fijn.' ?

Over wiens seksualiteit gaat het hier, naast die van de tekst? Het is inderdaad opvallend dat cle. op een gegeven moment naar haar man verwijst, voor wie 'dat allemaal' ook niet prettig is. Maar betekent dat ook dat 'het' met mannelijkheid verbonden is? 'Het' lijkt nog het meest op een natuurkracht, die beide echtelieden overvalt. De psw ziet een mogelijkheid dit natuurgeweld te overmeesteren: 'het' zou ingevoegd moeten worden in de relatie. Uiteindelijk slaagt ze niet in deze opzet: in de erotiserende manier waarop ze schrijft laat ze zich er door meeslepen.

Eigenaardig; waar het over castratie gaat, heeft dat niets te maken met organen, lusten, lichamen, maar met gevoelens. Waar het over lichamen gaat, lijken die onderworpen aan een vreemde, zich buiten het lichaam bevindende macht van 'het'. Toch gaat het over de relatie van cle. tot 'het'. Wat cle. is wordt afgezet tegen 'het'. Seksualiteit is geen vrouwelijke seksualiteit, maar iets waardoor vrouwelijkheid gekonstrueerd wordt. Gaat het hier wel over vrouwelijkheid? Of gaat het over een subject zonder sekse? Hoe is dan de verhouding tussen psw en cle. te bezien?

'Ze had nu ontdekt hoe ze haar man aankon: als ze hem maar eenmaal op de bank, of op de grond had. Cle. beschrijft het uitvoerig, met voldoening, hoe ze hem gebeten, gekrabd had, etc.

Na deze, voor haar blijkbaar zeer bevredigende ervaringen, was ze heel rustig geworden. Ze zegt dat ze zelfs kon verdragen dat haar

man haar aanhaalde. Als ik haar op dit moment een sigaret aanbiedt, krijgt cle. een vuurrode kleur. Ze zegt: "goh, en u rookt zelf helemaal niet?" Als ik zeg dat ik me gerealiseerd had dat ik tot nu toe eigenlijk een slechte gastvrouw was, accepteert zij op een iets meer volwassen manier.'

Alweer zo'n prikkelende tekst, vol lust, voldoening, bevrediging. Bijzonder intrigerend is de onmiddellijke overgang van de beschrijving van cle's lust aan het mishandelen van haar man naar het – op dit moment – aanbieden van een sigaret door psw en de reactie daarop van cle. Waarom juist 'op dit moment', waarop cle. vervolgens vuurrood wordt? Kan de betrekking tussen vrouwen, die het case-work schept, ook erotische aspecten hebben? Verleidt de psw de cle? Wat voor soort verleiding zou dan gesymboliseerd worden door het aanbieden van een sigaret? Wordt cle verleid een vrouwelijke positie in te nemen of tot vrouwelijkheid verleid? Dit soort vragen wordt onmiddellijk afgestraft: ze is 'kinderlijk blij', 'ik' was een slechte gastvrouw, en 'ze' aksepteert op een meer volwassen manier. Instant sukses. Waarom biedt de psw niet vaker sigaretten aan om cle. snel tot volwassenheid te voeren? Het is duidelijk hoe de verhouding tussen psw en cle ook weer lag: psw is gastvrouw, althans, ze hoort het voorbeeld van een goede gastvrouw te zijn voor cle, die tot volwassenheid gebracht moet worden. Dit is de pedagogiese relatie tussen vrouwen, waarin de een de ander de juiste vrouwelijkheid bijbrengt. Is dit dan toch een soort moeder-dochter-verhouding? En is het de pedagogiek die de erotiek verdrijft? Is erotiek tussen moeders en dochters denkbaar? Binnen het case-work niet. Het gaat hier konsekvent over een kinderlijke cle, waarvan de vrouwelijkheid betwijfeld wordt. Hoogstens wordt vastgesteld dat ze geen jongen is.

'Cle. fantaseert nu, wat spelend door, hoe haar bestaan zou zijn verlopen als ze een jongen was geweest. Als ik het doorbreek met de opmerking: "Dan had u de kleine Piet niet gehad", lacht cle. heel ontspannen en zegt dan half vragend, dat het misschien maar beter is dat je niet altijd je zin krijgt.'

Kleine Piet is het bewijs dat cle. geen jongen is, ze is namelijk moeder. Is ze moeder zonder vrouw te zijn? En heeft dat te maken met de ondenkbare combinatie van moederschap en erotiek? De psw zou zichzelf dan tot de moeder van cle. maken, die tot de vrouwelijkheid van het a-seksuele moederschap wordt opgevoed.

Hoe is het dan met de vrouwelijkheid van de psw gesteld? Ze presenteert zich als gastvrouw en ze presenteert een sigaret. Neemt ze de positie van de moeder in of verleidt ze vanuit een andere plaats?

In het dossier wordt veel gebruik gemaakt van persoonlijke voor-naamwoorden, en vooral 'ik' is prominent aanwezig.

'Ik probeer te komen tot wat dit gedrag, deze houding, bij de ander oproept, maar daar gaat cle. nauwelijks in mee. Te bedreigend waarschijnlijk.'

De psw neemt de positie van de ander in, van een subjeet uit één stuk tegenover de door relaties doorsneden cle., die kind en moeder is, maar geen vrouw. De psw is dus niet de Moeder in de zin van degene in wie de opheffing van subjektiviteit, het opgaan mogelijk is (de falliese vrouw).¹⁹ De psw neemt niet deze positie in omdat ze probeert cle. tot volwassen vrouwelijkheid te brengen, dat wil zeggen, haar sekse te erkennen. Is ze dan de (gekastreerde) moeder die de dochter tot vrouwelijkheid brengt? Of neemt ze in de verleiding van cle. een mannelijke positie in onder het uitroepen dat ze een slechte gastvrouw is? De psw zou de positie van de moeder innemen voor zover ze de cle. wijst op de vrouwelijkheid die slechts te bereiken is door het aanvaarden van de sigaret. Voor zover ze aan die positie lust beleeft, zou ze een mannelijke positie innemen.

Het probleem waar ik hier op stuit, is hoe de verhouding psw-cle te omschrijven is. In de psychoanalytische terminologie zou de moeder-dochter verhouding een passende metafoer zijn, ware het niet dat daarbij vooral aan de (falliese) lust van de dochter gerefereerd wordt. De lust van de moeder aan de dochter is namelijk niet denkbaar in een psychoanalytische lezing.²⁰ De vrouwelijke lust en erotische betrekkingen tussen vrouwen vallen buiten het bereik van de psychoanalyse. Volgt daar dan uit dat de psw een mannelijke positie inneemt? Wie is dan die ander waarin de cle. mee moet gaan, in een bedreigende eenheid? Tóch de Almachtige Moeder?

De enige konklusie die hier uit getrokken kan worden, is dat iedere uitspraak weer een andere positie karakteriseert. De mogelijke posities beperken zich in deze lezing tot die binnen de oïdipale driehoek. Maar wat zeggen deze posities over de vrouwelijkheid van de psw? En wat heeft de professionaliteit (de relatiepedagogiek) te maken met deze posities?

19. 'In de lacaniaanse terminologie: de zwijgende gesprekspartner, de tweede persoon die nooit het eerste persoonlijk voornaamwoord aanneemt, is het subjeet dat geacht wordt te weten, het objekt van de overdracht, de falliese Moeder die heerst over leven, dood en identiteit.' J. Gallop, a.w., p. 115 (vert. van mij, A.S.).

20. Tenzij verwezen wordt naar de fallus waaraan beide zich moeten onderwerpen, maar dan is het weer lust aan de fallus en niet aan de dochter.

De gesprekken met de heer

Cl. wordt ons voorgesteld als 'een middelgrote, blonde jongen, netjes gekleed'. De psw heeft het idee 'dat er ook wel iets van zelfinzicht mogelijk is'. Evenals bij cle. wordt zijn relatie (met zijn vrouw dus) in verband gebracht met die binnen het ouderlijk gezin. Vervolgens komt zijn mannelijkheid aan de orde.

'Hij gebruikt dan verschillende keren de opmerking, dat hij man wil zijn in het gezin en zijn mannenrol moet kunnen vervullen. Hij zegt ook dat hij als man de baas in huis is, en dat pater R. zijn vrouw dat ook heeft duidelijk gemaakt. Wanneer hij thuiskomt, dan moet hij de krant kunnen gaan zitten lezen en dan moet zij hem niet onmiddellijk opjutten om wat voor haar te gaan doen. (...) Het lijkt naar mijn gevoel op het eerste gezicht dat het voor hem niet zozeer een kwestie is van te beroerd zijn om wat op te knappen, maar vooral zijn het feit dat zij hem geen kans geeft om zijn mannelijke rol te vervullen. Ze is mogelijk bang voor zijn eigen vrouwelijke tendenzen of wel hij voelt zich, of misschien is het hetzelfde, hij voelt zich zo verschrikkelijk insufficiënt om zijn mannelijke rol te kunnen vervullen.'

Allereerst wordt hier medegedeeld dat cl. geen man is, maar een jongen die man wil zijn. Niet ongebruikelijk binnen het Bureau. Hij is een jongen die door zijn vrouw er van weerhouden wordt man te zijn, dat wil zeggen zijn mannenrol te vervullen. Man-zijn is een rol, een aantal specifieke gedragingen, zoals de krant lezen. Maar gaat het hier ook over een mannelijk subjeekt? Er lijkt een tegenstelling gemaakt te worden tussen de warboel van vrouwelijke tendenzen en gevoelens van insufficiëntie enerzijds en de kloeke zekerheid van de mannelijke rol anderzijds. Is dat een tegenstelling tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid? De laatste zin laat een verwarring zien tussen subjektiviteit en sekse: het is niet meer uit te maken wie zich wat voelt en waarom.

Overigens is dat voelen typies iets waar pater R. het niet over heeft. De duidelijkheid van de pater over de mannelijke rol is voor het case-work niet interessant. Het case-work spreekt wel over het (zijn?) feit van het eerste gezicht, maar ondergraaft haar eigen uitspraken en alle zekerheden stelselmatig door slagen om de arm te houden: 'het lijkt', 'naar mijn gevoel', 'mogelijk', 'misschien'. Of moeten andersom de onzekerheidsformules verhullen dat het case-work zeker is van haar subjeekten: ik, zij en hij, en van de juistheid van haar doelen, inzichten en methodiek? De psw toont zich zeer overtuigd van haar eigen ik en van haar zaak:

‘Ik heb toen wel even, omdat ik dacht dat hij daarnaar hinkte, de psych. genoemd. Ik heb hem gezegd, dat als ik meende, dat het nodig was dat we er een psych. bij zouden trekken, dat het dan mijn verantwoordelijkheid was om de grenzen van mijn deskundigheid te kennen.’

Binnen het Bureau zijn de bevoegdheden en deskundigheden dus duidelijk verdeeld. De poot van de psych. is aanzienlijk gekort: zowel cl. als psych. wordt hun plaats gewezen. Betekent dit dat het vertoog, meer dan in voorgaande jaren een eenheid is?

Intermezzo: de samenleving en de seks

In voorgaande jaren was het opvallend dat de psw over het seksuele schreef in termen die van de arts en/of de priester afkomstig waren. In het dossier van 1960 werd gesproken van ‘coïtus’ of van ‘samenleving’. Het case-work had voor dit soort huwelijksaangelegenheden blijkbaar (nog) geen eigen begrippen ontwikkeld. ‘Samenleving’ vormde als het ware een breuk in het vertoog van het case-work, waardoor het katholieke weer kon binnendringen. Het heeft een heel andere betekenis dan ‘sex. relatie’. ‘Samenleving’ is tegenwoordig een aanduiding voor iets maatschappelijks: voor het maatschappelijke zelf. Het volgende citaat uit een dossier van 1960 laat zien dat ‘samenleving’ zowel ‘maatschappelijk’ als ‘persoonlijk’ is, of beter, dat dit (nog) geen tegenstelling is.

‘Toen ze besloten hadden te trouwen hadden ze geen geld om zich te installeren en haar woonruimte te verbouwen. Daarom wilden zij ’t eerste jaar geen kinderen: ze hadden dan ook geen samenleving! (...) Toen het jaar om was verlangde zij erg naar kinderen en vroeg om samenleving wat haar man niet wilde. Ze sprak er met een priester over die zei dat haar man hierin misschien niet normaal was en dat dat een aanleiding zou kunnen zijn voor een ongeldig verklaren van het huwelijk. Dat wilde mevrouw echter niet. Haar man stemde na lang aandringen toe in de samenleving, maar het lukte niet. Hij zei dat zij te nauw was. Ze kon hem ervan overtuigen dat hij naar de dokter ging die hem een hormoon prep. voorschreef, wat echter niet hielp. (...) 6 jaar geleden ontdekte zij dat haar man contact had met een jong meisje. Ze heeft het idee dat hij met haar samenleving heeft gehad. Deze kwestie is ten dele uitgepraat. Hij was ontrouw, zo hij zei, omdat zij er niet in toegestemd had dat zijn broer, die uit de missie was overgekomen, bij hen logeerde, en zij niet aardig was tegen P. (hun zoontje, A.S.)’

De samenleving weeft aldus een net tussen de priester, de arts, de broer, het meisje en het kind en heeft te maken met geld, woonruimte, familiebetrekkingen, de kerk, de opvoeding. Een ruimte tussen het persoonlijke en het openbare in. Misschien was er minder dan tegenwoordig een kloof tussen 'het persoonlijke' en 'het openbare' en kon het begrip samenleving ongestoord rondtollen in een ruimte die als een soort vergelijkende schaal van 'persoonlijk' overging in 'maatschappelijk'. (Overigens zonder dat er sprake was van een expliciete benoeming van het ingrijpen in en creëren van deze ruimte als politieke gebeurtenissen, maar misschien moesten 'persoonlijk' en 'openbaar' daarvoor eerst als oppositie gaan functioneren.)

De samenleving funktioneert als metafoor voor het sociale, tussen persoonlijk en openbaar in, en structureert de betrekkingen tussen personages. De samenleving is tegelijkertijd het terrein waarop de man heerst en waarin het mannelijke zich uit moet drukken. Toch gaat het citaat vooral over de vrouw: over wat zij doet. Zij handelt op het gebied dat door middel van die handelingen uitgezet wordt. Ze wordt beschreven, ingevuld, krijgt haar gezicht op dit terrein. Sterker nog, zonder die beschrijving van de vrouw (mevrouw) en haar woonruimte, priester, arts, kinderen, kan het niet eens bestaan. De samenleving is een terrein waarop vrouwelijkheid gekonstrueerd wordt. Maar het is geen vrouwelijk terrein en evenmin neutraal.

Wat is er in 1966 van het seksuele geworden, dat in 1960 maar niet in het vertoog van het case-work wilde passen? En van de mannelijkheid in relatie daarmee? Terug naar het dossier van 1966:

'In het voorgaande was de sexualiteit heel sterk naar voren gekomen en hij vindt het feit dat zij hem daarmee ook aan de lijn houdt en hem daarmee laat merken dat zij uitmaakt of er sexueel contact tussen hen is of niet, al een bewijs ervoor, dat ze eigenlijk niet goed wil. Ze weet hoezeer hij behoefte eraan heeft en ze wil hem daarin niet tegemoet treden. Hij ziet wel dat sexualiteit uiteindelijk niet iets is wat buiten de rest van hun verhouding staat en het is opvallend, dat deze primitieve jongen zo duidelijk sexualiteit toch wel ingebed ziet in het geheel van hun relatie.'

Sexualiteit is niet hetzelfde als samenleving. Het heeft in het geheel geen betrekking op iets maatschappelijks. Evenals in de gesprekken met mevrouw stelt het case-work sexualiteit het liefst voor als een deel van haar terrein: de relatie. Maar de relatie is niet de samenleving: zij bevindt zich in de cliënt. Je zou kunnen zeggen dat het hier gaat om de konstruktie

van het persoonlijke: sexualiteit als een relatieconflict. Het verschil tussen samenleving en sexualiteit heeft mogelijk te maken met een breuk tussen het openbare en het persoonlijke, een tegenoverstelling van 'openbaar' en 'privé', die binnen het Bureau samenhangt met de terugtocht van het katholieke. Sexualiteit zou het gebied van 'het persoonlijke' duidelijk markeren en moet daarom aan de relatie toegevoegd worden zodra het naar voren komt.

Ook in dit citaat wordt weer herhaaldelijk de verzekering gegeven dat sexualiteit niet iets is wat buiten de relatie staat en toch wel ingebeeld is in het geheel. Misschien zou het case-work zich toch liever ontdoen van die sexualiteit, die ook iets met primitiviteit te maken heeft? Wat sexualiteit precies is, wat er ingebeeld moet worden, wordt aan de verbeelding overgelaten. Net als in 1960 is sexualiteit te lezen als datgene aan de hand waarvan het verschil gekonstrueerd wordt. Sexualiteit is niets anders dan een term om over sekseverschillen te kunnen spreken.

De heer weer

Anders dan in 1960 is deze sexualiteit niet van 'hem': hij is ervoor afhankelijk van haar. Maar het is ook niet haar sexualiteit. Het seksuele contact bevindt zich tussen hen: in de relatie. De relatie is het gebied van het subjeet, is de laatste dan ook vrouwelijk of mannelijk? Hoewel in bovenstaand citaat wel steeds sprake is van hij en zij, blijkt die hij toch geen man te zijn, maar een primitieve jongen. Eentje die zich nog ontwikkelen kan, dus. Tot een beschaafde, volwassen man? Door de psw?

Ook in andere dossiers zijn de niet-mannen vaak jongens: 'een jongen met mogelijkheden, dacht ik' of 'toch wel een mooie jongen'. Dat roept de vraag op naar de verhouding tussen psw en cl.

'Op de een of andere manier komt mej. A (de psw van cle, A.S.) weer ter sprake en ik probeer hem uit te leggen dat wij geen van tweeën aan een van hun kanten gaan staan en probeer hem zelf te laten zeggen waarom. Hij ziet dit zelf ook wel in en ik heb de indruk dat hij er wat meer vertrouwen in heeft, wat deze vrouwen bekostoven dan tevoren. Ik noem het viergesprek en vroeg hem of hij meende dat mej. A dan een front zou maken tegenover hem.'

Evenals in de gesprekken met cle. presenteert de psw zich nadrukkelijk als vrouw. Bij het vier-gesprek zijn zelfs twee mejuffrouwen betrokken, waarvan er één een front kan maken. Het vier-gesprek is een typerend begrip voor het case-work, een technische term, waarin het front (van psw's

tegenover cliënten) juist zou moeten verdwijnen. Daarentegen wordt het door de psw benadrukt en uitdrukkelijk aan vrouw-zijn verbonden: in het bekokstoven van deze vrouwen. De professionaliteit van de psw blijkt wel degelijk een dosis vrouwelijkheid te bevatten. Is het case-work nu uitgegroeid tot een samenzwering van vrouwen tegenover mannen? Of is een gezamenlijke vrouwelijkheid van psw en cle. veranderd in een gezamenlijke vrouwelijkheid van psw's tegenover een niet-vrouwelijkheid van cliënten? Mevrouw wordt door de psw tot vrouwelijkheid opgevoed, maar hoe zit het met de jongen?

'In dit gesprek heb ik vooral aandacht besteed aan waardering en respect voor hem en geprobeerd om iets van zijn onzekerheid aan te voelen en hem het gevoel te geven dat ik begreep wat hij bedoelde en probeerde om hem werkelijk het gevoel te geven dat hij bij mij geaccepteerd was.'

Dat is wel iets anders dan de pedagogiek van de vrouwelijkheid – is het de vrouwelijkheid van de pedagogiek? Wat moet al deze waardering, respect, begrip en acceptatie teweeg brengen? Is de psw de ideale vrouw van het case-work die door het steeds maar geven van gevoel mannelijkheid oproept, of is zij de ideale moeder voor haar jongen? In de opvatting van het case-work zal het niet veel uitmaken: de relatie tot de moeder wordt tenslotte voortgezet in die met de vrouw. Vrouw en moeder zijn dezelfde, vallen samen. Maar moet het gegeven gevoel een nieuwe mannelijkheid creëren of juist castreren?

'Hij is primitief-kinderlijk – maar kan toch leuk voor de dag komen', is het slotwoord van de evaluatie. Moeder is bepaald trots.

Als het case-work vooral een pedagogiese relatie tussen twee vrouwelijke personages schept, wat is dan de positie van cl.? Is het alleen mogelijk een dergelijke verhouding, waarin de leermeesteres vrouwelijk is voor te stellen als de leerling niet een man is, dus een vrouw of een jongen (zoon) of een ander soort niet-man? Voor zover ze voor behandeling door de psw in aanmerking komen, zijn de cl.'s geen echte mannen. (Andere) mannen worden (in andere dossiers uit 1966) beoordeeld als 'geen geval voor ons', door de psychiater behandeld, of ze onttrekken zich aan bemoeienis.

Het gaat hier om een cl. maar misschien maakt het niet uit of er een cl. of een cle. behandeld wordt en is het altijd een vrouwelijke positie die door de behandelde ingenomen moet worden. Toch is er op een ander nivo wél verschil: de verhouding psw-cl. is geen pedagogiese. Er wordt door de psw geen voorbeeld gegeven, noch aangespoord tot een bepaald gedrag. Wat mannelijkheid is komen we van haar niet te weten.

Daartegenover is wel duidelijk wie de nieuwe vrouw is, waarvan Trimbos het produktieproces signaleert: de psw, een konstruktie waarin moeder en vrouw samenvallen en in juffrouw geprofessionaliseerd worden.

Een dubbele lezing

Ik heb de konstruktie van sekseverschillen binnen het Bureau onderzocht aan de hand van teksten: artikelen, dossiers, jaarverslagen. Het woord spreekt dus een belangrijke rol, of eigenlijk de retoriek, evenals de indeling en de uitvoering van de tekst.

De begrippen 'konstrukties' en 'sekseverschillen' kunnen op verschillende manieren begrepen en gebruikt worden. Dat ik zowel de vertoog- als de psychoanalyse op de vraag (en deze tekst) heb losgelaten is niet toevallig. Ten eerste maken beide het mogelijk de tekst te onderzoeken op een bepaalde structurering en produktiviteit van betekenis, de tekst te beschouwen als een deel van een/het vertoog. Beide analyses laten ook verschillende subjektposities zien, bijvoorbeeld op welke manier het case-work de positie van de psw ten opzichte van de cle. structureert. Tenslotte laten beide analyses sekseverschillen zien als konstrukten, als een manier waarop vrouwelijkheid en mannelijkheid als betekeniscomplexen geproduceerd worden.

Dat de vraagstelling beide lezingen mogelijk maakt, wil echter niet zeggen dat vertoog- en psychoanalyse hetzelfde doen of elkaar aanvullen. De vertooganalyse heeft een ander soort problematiek dan de psychoanalyse, dat wil zeggen dat de hierboven genoemde begrippen, subjektpositie, sekseverschil(len), vertoog, lezing, enzovoort, in de ene analyse iets heel anders betekenen dan in de andere. Een poging die verschillende manieren waarop objekt, dynamiek en structurering gedacht worden in één te laten opgaan, betekent onvermijdelijk een reductie van beide.²¹ Toch is niet twee keer hetzelfde dossier gelezen, maar worden de verschillende invalshoeken afwisselend gebruikt om het ene of het andere aspekt te belichten. In concreto: de vertooganalyse om te laten zien hoe het case-work werkt en welke konstrukties van vrouwelijkheid zij mogelijk maakt; de psychoanalyse om het over de systematiek van de tweedeling vrouwelijk/manne-lijk en de organisatie van lust te kunnen hebben.

21. Zie: A. Sommer, M. Dornekater, 'De Algemene Theorie van Vrouwelijkheid nader bezien', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16, 1983, jrg. 4, nr. 4, pp. 544-562.

Het vertoog

Waarom het case-work een vertoog genoemd? In de vertooganalyse ligt de nadruk op de betrekkingen tussen mogelijke uitspraken en praktijken die te zamen een terrein of objekt kreëren, een eigen onderscheid tussen waar en onwaar, de begrenzing met betrekking tot andere terreinen, de posities die op dat terrein mogelijk zijn.²² In het geval van het case-work gaat het om het specifieke terrein van 'de relatie', de positie van de psw ten opzichte van de artsen, psychiaters en cliënten. Het funktioneren van professionaliteit en de manier waarop vrouwelijkheid daarop ingezet wordt, laat zich in termen van het vertoog en de subjektposities daarbinnen goed aflezen.

Subjektposities worden in deze lezing opgevat als konstrukten, dat wil zeggen dat het vertoog een plaats kreëert vanwaaruit bepaalde uitspraken en handelingen mogelijk zijn en andere onmogelijk, ongeacht degene die de positie inneemt. Het gaat mij dus niet om de persoon van de psw, maar om het soort uitspraken dat ze doet of om het soort teksten dat ze produceert. Omdat het vertoog geen eenheid is kan het subje(k)onstrukt dat ook nooit zijn; er is sprake van konstante verschuiving, wisseling, strijd. Posities zijn dan ook altijd tijdelijk en plaatselijk. (Soms stelt de psw zich op als mede-vrouw, soms als de personifikatie van het Bureau, bijvoorbeeld.) De begrippen 'vertoog' en 'konstrukt' geven zowel een structurering als een beweeglijkheid aan.

Met betrekking tot de vraag naar de konstruktie van sekseverschillen laat de vertooganalyse zien dat verschillende vrouwelijkheidskonstrukties kunnen bestaan én dat deze allermint een eenheid vormen. De psw is bijvoorbeeld zeker van de sekse van de cliënt, maar 'de relatie', bestaande uit vrouwelijke en mannelijke gevoelens, loopt dwars door dit subje(k)t heen. Wat waarom vrouwelijk of mannelijk is, blijft een raadsel, het zijn min of meer toevallige termen.

Daarmee is ook de beperking van deze analyse gegeven: bepaalde vormen van systematiek en verandering kunnen er in beschreven worden: uit welke elementen mannelijkheid en vrouwelijkheid bestaan, hoe deze samenhangen met andere elementen in het case-work en welke verschuivingen in dit alles plaatsvinden. Andere vragen kunnen niet in dit kader opgelost of zelfs maar gesteld worden. Namelijk die naar de systematiek

22. Het begrip 'vertoog' duidt op een zekere kontinuïteit, in de zin van regels waaraan het onderworpen is. Het staat tegenover 'gebeurtenis'. Overigens is het geen positief begrip: een omschrijving geven van wat het zou zijn is onmogelijk.

van de tweedeling tussen vrouwelijk en mannelijk. Waarom is het sekseverschil in ieder vertoog aanwezig? En waarom gaat het altijd om mannelijk en vrouwelijk en niet om dertien of dertig geslachten?²³ Ook de manipulaties met de sigaret laten zich moeilijk in een vertooganalyse verklaren. Deze kwesties leiden naar de psychoanalyse en daarmee naar de structurering van subjektiviteit.

De term 'subjektiviteit' gebruik ik om de posities die de psychoanalyse benoemt, te onderscheiden van de subjektposities van de vertooganalyse (die geen naam hebben, dus lege plaatsen zijn). In de psychoanalyse blijft één plaats altijd open, aangeduid door de fallus, terwijl in de vertooganalyse eigenlijk alle plaatsen open zijn. Dat laatste maakt betekenis en subjekt tot een historische toevaligheid.

In beide analyses structureert het vertoog de verhoudingen als posities, maar in de psychoanalyse draaien die om één lege plaats, en is de structurering daarmee een oedipale en geseksueerd. De geschiedenis van betekenis en subjekt kan daarmee niet gedacht worden.

De psychoanalyse en het sekseverschil

De psychoanalyse (of eigenlijk een psychoanalyse)²⁴ is bij uitstek een theorie die zich met het sekseverschil (geseksueerde subjektiviteit) in relatie tot het vertoog bezighoudt. Dat het hier om het vertoog en niet om het specifieke vertoog van het case-work gaat en om subjektiviteit in plaats van subjektkonstrukten laat al zien dat deze concepten anders functioneren dan in de vertooganalyse.

De psychoanalyse gaat uit van de noodzaak van het sekseverschil voor het bestaan van het vertoog en formuleert die in termen van mannelijke en vrouwelijke posities ten opzichte van het niet hebben van de fallus.²⁵ De structurering en verschuiving die deze theorie laat zien is die van de (geseksueerde) subjektiviteit. De vraag is dan hoe deze structure-

23. De vraag naar oorzaken kan al helemaal niet in dit soort werkwijze, zeker niet de vraag: waarom het vertoog?

24. Zie noot 5

25. Deze schrikwekkende metafoor dient om het gemis aan te duiden, de lege plaats. Het is een manier om het nooit vast kunnen leggen van betekenis en subjekt aan te duiden. "Fallus" staat tegenover de ontoereikendheid van iedere term om de referent te belichamen, en is zelf symbolies voor die ontoereikendheid door zijn noodzakelijke afhankelijkheid van "penis", de noodzakelijke implicatie van "penis" in iedere definitie van "fallus". J. Gallop, a.w., p. 98.

ring 'werkt' met betrekking tot het onderzochte vertoog. Op welke wijze wordt subjektiviteit gestructureerd in dit vertoog en zijn die posities als mannelijk en vrouwelijk te benoemen? En wat is het verband van deze structurering met de konstruktie van vrouwelijkheid? Met andere woorden: is er een relatie tussen subjekt en subjektiviteit, tussen vrouwelijkheid en vrouwelijke positie?

De psw schrijft over gevoelens en relaties zonder lichamen, maar doet dat in een stijl die fysieke en erotische konnotaties oproept. In deze strijdigheid schuilt nu precies het verschil tussen subjekt en subjektiviteit, de ene en de andere lezing. Als ik let op de subjektkonstruktie levert dat 'vrouwen' en 'mannen' op. Als ik de verschrijvingen en dubbelzinnigheden in termen van de structurering van lust lees, leidt dat tot vragen naar de geseksueerde posities die ingenomen worden. De psychoanalyse benoemt die posities en maakt het mogelijk om over bijvoorbeeld het gedoe met de sigaret, de seksualiteit in de tekst te kunnen schrijven, zaken die de vertooganalyse ontgaan. De tekst krijgt aldus een andere betekenis: waar 'vrouw' staat betekent dat niet noodzakelijk dat er sprake is van een vrouwelijke positie. Zo lijken de konklusies van de twee analyses elkaar tegen te spreken: een psw kan een (meervoudig) vrouwelijk subjekt zijn volgens de vertooganalyse, en een mannelijke positie innemen volgens de psychoanalytische lezing. Ook binnen de psychoanalytische lezing is die tegenspraak mogelijk²⁶ en dat voert naar het volgende probleem. Wat betekenen die posities als ze ongeacht de sekse van het subjekt ingenomen kunnen worden? De psychoanalyse benoemt bepaalde posities in termen van sekse; de psw zou bijvoorbeeld een mannelijke en/of moederlijke positie innemen ten opzichte van de cliënt. Dat de psw een vrouw is lijkt er niet toe te doen, of in ieder geval doet de psychoanalyse geen uitspraak over de relatie tussen geseksueerde posities en subjecten, het sekseverschil en de sekse.

Er zijn op vele plaatsen sekseverschillen aan te treffen, maar er is geen konstante aan te ontdekken. Op dit nivo lijkt de psychoanalyse weinig meer mede te delen dan dat dat zo is. Zodra de vraag gesteld wordt hoe die verschillen samenhangen met 'het' verschil, verdwijnt de ene beweeglijkheid (die van de sekse) om plaats te maken voor een andere: die van de subjektiviteit. Anders gezegd: vrouwelijkheid en mannelijkheid hebben geen vaste referent, verwijzen niet naar een inhoudelijke bepaling (het biologiese verschil, fysiologische kenmerken of wat dan ook). De betekenis van vrouwelijk en mannelijk verandert voortdurend en wordt steeds op-

26. Binnen de vertooganalyse niet omdat die zich niet met subjektiviteit bezighoudt.

nieuw geproduceerd. Tegelijkertijd wijst de psychoanalyse er op dat mannelijke en vrouwelijke posities op een bepaalde manier gestructureerd worden en dat het verschil noodzakelijk steeds weer gegenereerd wordt. Zodra het over die posities gaat rijst echter de vraag waar die dan naar verwijzen. Naar de sekse van het subjeet dat ze inneemt? Maar dat was toch ook een konstrukt, nergens vast te leggen?²⁷ Of verdwijnen sekseverschillen zodra het over subjektiviteit gaat en kun je niet beide tegelijkertijd zien?

De metaforen die voor de verschillende posities van subjektiviteit gebruikt worden (vader, moeder, zoon, dochter) verwijzen wel en niet naar sekse. Die ambivalentie of zelfs paradox is op twee nivo's zichtbaar. Ten eerste: iedereen kan, zoals de psw, beurtelings een mannelijke en een moederlijke positie innemen. Wat heeft de sekse van de psw dan nog met de sekse van de positie te maken? Ten tweede en volgend uit het eerste: in hoeverre heeft moederlijk iets met vrouwelijk te maken? De oedipale driehoek, de vaste structuur die de psychoanalyse invoert om posities te benoemen, blijkt tot een gevangenis te worden. Het ondergraven van sekse als vaste categorie op het ene nivo gebeurt paradoxaal genoeg door op het andere nivo eindeloos aan vaders, moeders en oedipoezen te refereren. Met andere woorden: de psychoanalyse reproduceert onophoudelijk de termen die ze bestrijdt.

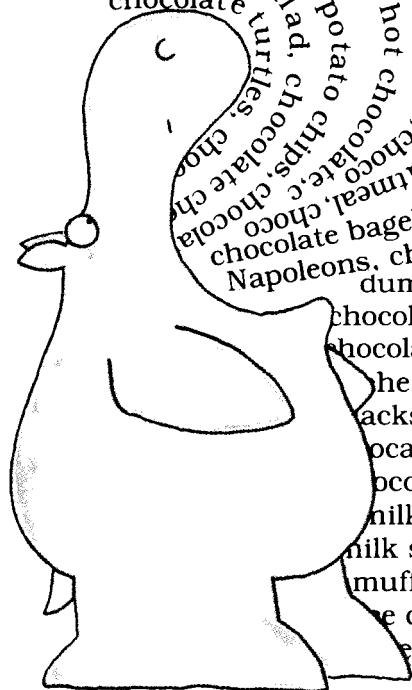
Daarmee ben ik bij de inzet van dit onderzoek aangekomen. Niet voor niets gebruik ik de term konstrukties van sekseverschillen. Het ging mij er om de logika met betrekking tot sekse zichtbaar te maken, als strategie om deze te doorbreken. Daar kijk ik inmiddels wat anders tegen aan. Het is als met de bekende zuster Droste: de analyse van de analyse produceert steeds weer de termen van de eerste analyse. De kruistocht tegen konstrukties van sekseverschillen roept dezelfde termen op, zij het in een andere konstellatie. Het mag zo zijn dat die kontekst (vrouwenstudies bijvoorbeeld) de betekenis van het concept verandert, dat maakt nog niet dat het sekseverschil daarmee van gelijke orde wordt als zeg maar het onderscheid tussen ochtendmensen en avondmensen.

27. Blijft over dat het een term is en niets anders waarop het hele bouwwerk van sekse – en van de psychoanalyse – steunt; het vaste punt is een illusie, een fantasma. Dat precies laat de psychoanalyse zien, maar daarmee is ze genoodzaakt in een cirkel te blijven ronddraaien.

Secondly, what is meant by "chocolate"? It could mean simply **chocolate**, or perhaps **chocolate**. Then there's **CHOCOLATE**, **CHOCOLATE**, **Chocolate**, *Chocolates*, and **carob**.

Or we may find among these chocolate-likers those who have no interest in confectionery per se, choosing instead to concentrate on chocolate cream pies, or brownies, or chocolate chip cookies, or chocolate soufflés, or chocolate fondue, or chocolate fudge, or chocolate sherbet, chocolate crêpes,

chocolate nutballs, chocolate crunch, chocolate cheesecake, chocolate éclairs, chocolate waffles, chocolate mousse, chocolate croissants, chocolate yogurt, chocolate ice cream, chocolate molé, chocolate salads, chocolate torts, chocolate chips, chocolate turtles, chocolate potato chips, chocolate oatmeal, chocolate pizza, chocolate malts, chocolate bagels, chocolate sundaes, chocolate cake, Napoleons, chocolate trifle, chocolate omelets,

dumplings, chocolate biscuits, chocolate flan, chocolate Danish, hot fudge sundaes, chocolate crumpets, chocolate fritters, chocolate pie, chocolate pinwheels, chocolate eggplant, chocolate cream puffs, chocolate tortes, chocolate meringues, chocolate custard, chocolate frappes, chocolate parfaits, chocolate milk, chocolate pudding, chocolate spaghetti, chocolate shakes, chocolate sodas, chocolate pastry, chocolate muffins, chocolate doughnuts, chocolate pies, chocolate cream, chocolate chili, chocolate bananas, chocolate pretzels, Crème de Cacao, to name a few.

Saskia Grotenhuis, Agnes Sommer
Bestaat chocola?

‘Algemene theorieën zijn uit, specifieke analyses zijn in’, zo zou je de verschillende bijdragen aan de discussie over de vraag of er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk is, kunnen samenvatten. Deze vraag, die door Rosalind Coward is opgeworpen, wordt eigenlijk alleen door haarzelf positief beantwoord.¹ De reacties in de verschillende nummers van dit tijdschrift twijfelen allemaal aan de mogelijkheid of zelfs wenselijkheid van een dergelijke algemene theorie. Waarom dan toch zoveel aandacht voor een onmogelijke vraag waarop het antwoord zo snel te geven lijkt? Waarom moeten zoveel ingewikkelde theorieën en discussies in stelling worden gebracht om deze vraag te beantwoorden?

We willen hier de betekenis die deze discussie ons inziens voor de discussies binnen vrouwenstudies had, en heeft, uiteenzetten. In de discussies over de mogelijkheid en wenselijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid zijn twee soorten problemen te onderscheiden, die nauw met elkaar samenhangen. De kwestie van de algemene theorie zelf; welke konsekventies het verlaten van (het perspectief op) een algemene theorie heeft voor vrouwenstudies; en de verschillende alternatieven die in plaats van een algemene theorie worden aangereikt.

In het eerste deel van deze reactie zullen we ingaan op de betekenis en inzet van de discussie en de verschillende alternatieven voor een algemene theorie. In het tweede deel wordt door middel van stellingen die geformuleerd zijn aan de hand van de reacties van Lily Clerkx en Jette Westerbeek en van Veit-Michael Bader op Cowards schets van een mogelijke Algemene Theorie van Vrouwelijkheid² onze zienswijze toegelicht.

1 Rosalind Coward, ‘Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk?’, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 16, jrg. 4, nr. 4, 1983.

2. Lily Clerkx, Jette Westerbeek, ‘Terug naar de geleefde werkelijkheid. Een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen’ en Veit-Michael Bader, ‘Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en “vertooganalyses”. Kritiese kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat’, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 20, jrg. 5, nr. 4, 1984.

De betekenis en inzet van de discussie

Vanaf het begin van de ontwikkeling van vrouwenstudies staat de vraag naar het 'hoe en waarom' van de ongelijke positie van vrouwen ten opzichte van die van mannen centraal. Het was de taak van vrouwenstudies de kollektief beleefde en verwoorde onderdrukking van vrouwen in analyses en theorieën begrijpelijk te maken en te verklaren. Dat deze verklaringen gebaseerd zouden moeten zijn op analyses van maatschappelijke verhoudingen en niet aan de biologie ontleend, leek zonder meer duidelijk; dat was immers het uitgangspunt van de tweede feministiese golf. Behalve op de historiciteit ofwel maatschappelijke bepaaldheid van seksentegenstellingen werd echter ook een sterk beroep gedaan op de algemeenheid en universaliteit van seksentegenstellingen. Vrouwenonderdrukking was nu ook weer niet zo histories bepaald dat het als een twintigste-eeuws verschijnsel van westerse geïndustrialiseerde maatschappijen gezien kon worden. Desondanks kwam de nadruk steeds meer te liggen op onderzoek naar de specifieke positie van vrouwen.

In de 'hoe en waarom'-vraag kwam het aksent steeds meer op het eerste deel van de vraag te liggen. Zo werd in marxisties-feministiese debatten de 'waarom'-vraag problematies gevonden omdat daarin al te gemakkelijk de 'oorsprongsvraag', de vraag naar de uiteindelijke, alles verklarende oorzaak van sekseongelijkheid, gelezen zou kunnen worden. Daarentegen werd het belangrijker geacht het funktioneren van seksentegenstellingen in een bepaalde maatschappelijke kontekst te analyseren. Hiermee verdween de vraag naar algemene verklaringen van sekseongelijkheid echter niet. Integendeel, in diezelfde debatten werd het niet kunnen beantwoorden van die vraag reden voor het afwijzen van een bepaalde theorie of verklaring. In het huishoudelijke arbeidebat bijvoorbeeld werd het marxisme gekritiseerd omdat het geen antwoord wist te geven op de vraag waarom het juist vrouwen zijn die huishoudelijke arbeid verrichten. Maar ook algemener geldt dat vrouwenstudies niet om de 'waarom'-vraag heen kon, wilde ze niet vervallen in de zogenaamde 'vrouwen en ... (arbeid, wonen, seksualiteit, onderwijs enz.)'-beschrijvingen. Anders gezegd, de inzet van vrouwenstudies is niet alleen het toevoegen van de positie van vrouwen aan een bepaalde discipline of problematiek maar (ook) de vraag naar inhoud, vormgeving en betekenis van het sekseverschil en de seksentegenstellingen zelf. In die zin zijn de 'hoe en waarom'-vraag ook nooit helemaal van elkaar losgekoppeld, maar strijden universaliteit en specificiteit met elkaar om de eerste plaats.

Dit dilemma tussen specificiteit en kontinuïteit, tussen diversiteit en

het konstante, tussen een sociaal-ekonomies, kultureel en politiek bepaalde, specifieke positie van vrouwen en mannen en een universele onderdrukking van vrouwen is een centraal probleem voor vrouwenstudies. Zo zijn antropologische uitzonderingen in het begin vooral ingezet als argument ten gunste van de maatschappelijke bepaaldheid – en daarmee als mogelijkheid voor de veranderbaarheid – van seksentegengstellingen, maar werden deze ‘uitzonderingen’ veelal weer snel in twijfel getrokken. Het feit dat vrouwen in sommige maatschappijen het meeste werk deden, de belangrijke beslissingen namen ofwel ‘mannelijke posities’ konden innemen, leek onvoldoende om een matriarchaat als tegenhanger van het patriarchaat aan te wijzen. De vraag naar de histories-kultureel dan wel universeel bepaalde positie van vrouwen ofwel onderdrukking van vrouwen bleek niet zo eenvoudig te beantwoorden. Eveneens is het moeilijk niet terug te vallen op het argument van de biologische bepaaldheid van de seksenverhoudingen. Nogal eens wordt de biologie, hoewel meestal impliciet, als uiteindelijk argument voor de gemeenschappelijkheid van vrouwen gebruikt om, ondanks alle verschillen tussen vrouwen, toch over vrouwen als categorie, als eenheid, te kunnen spreken. Het is echter gemakkelijker dit te konstaten dan er een oplossing voor te vinden, dat wil zeggen op een niet biologische manier een antwoord te vinden op de vraag naar de betekenis van lichamelijke verschillen.

Dit dilemma van algemene versus specifieke verklaringen werd met name duidelijk op de Zomeruniversiteit van 1981. In de lezingen van Joyce Outshoorn en Mieke Aerts³ werd het streven naar een algemene theorie, die tot dan toe vooral in een verbinding van het marxisme met het feminisme werd gezocht, expliciet afgewezen. Alternatieven zouden in het ontwikkelen van deeltheorieën moeten liggen (Outshoorn) of in het ontwikkelen van nieuwe vragen en problematieken (Aerts). Hiermee werd de vraag naar de mogelijkheid van een algemene theorie aan de orde gesteld en ook hier was het antwoord op die vraag negatief.

Soortgelijke discussies vonden plaats over algemene analyseschema's als 'productie-reproductie', 'privé-openbaar' en dergelijke. Het artikel van Michelle Rosaldo, 'Gebruik en misbruik van de antropologie' in het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*⁴ geeft een kritiek op deze tweedeling

3. Joyce Outshoorn, 'Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', en Mieke Aerts, 'Het raam van de studeerkamer', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 7, jrg. 2, nr. 3, 1981.

4. Michelle Rosaldo, 'Gebruik en misbruik van de antropologie. Reflekties op het feminisme en de resultaten van cultuurvergelijkend onderzoek', in: *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1982). Nijmegen 1982, pp. 171-208.

als zou die te schematies zijn, en houdt een pleidooi voor het verlaten van een universeel begrip van vrouwenonderdrukking als vooraf gegeven uitgangspunt voor onderzoek. Ook in de discussie in nummer 20 van dit tijdschrift over de status van het begrip vrouwenonderdrukking speelt de kwestie van een algemene theorie een belangrijke rol. Hetzelfde geldt voor discussies over specifieke thema's. De discussies over seksualiteit, met name van de afgelopen twee jaar, hebben ook betrekking op het probleem van het al dan niet bestaan van de universaliteit van vrouwenonderdrukking. Dit komt aan de orde in vragen als het wel of niet bestaan van een 'eigen' vrouwelijke seksualiteit, maar ook in visies waarin seksualiteit (met name heteroseksualiteit) als het onderdrukkingsmechanisme van vrouwen bij uitstek wordt aangewezen. Discussies over de oppositie van seksualiteit als geweld tegenover seksualiteit als lust en plezier laten echter zien dat van een eenduidige positie van vrouwen op een bepaald terrein geen sprake is.⁵

Waarom wel of geen algemene theorie?

Op de vraag naar de mogelijkheid van een algemene theorie worden drie antwoorden gegeven. Er is het bevestigende antwoord van Coward, waarin de psychoanalyse funktioneert als fundament voor een algemene theorie van vrouwelijkheid. Ten tweede is er een ontkennend antwoord, waarin de oplossing gezocht wordt in het formuleren van deeltheorieën ofwel het onderzoeken van specifieke terreinen of aspecten die de positie van vrouwen bepalen. Dit is in de artikelen van Outshoorn, van Clerkx en Westerbeek en van Veit-Michael Bader te lezen.⁶ En ten derde is er eveneens een afwijzing van algemene theorieën waarin de problematiek van het specifieke versus het universele in de positie van vrouwen als zodanig ter discussie wordt gesteld, waar de vraag naar de betekenis en de konstruktie van vrouwen/de vrouw zelf centraal staat.

We gaan hier niet nog eens in op het antwoord van Coward. De argumenten voor het hoe en waarom van een algemene theorie van vrouwelijkheid zijn in haar artikel te lezen. Het gaat ons hier vooral om de twee verschillende manieren waarop de bezwaren tegen een algemene

5. Zie bijvoorbeeld Carole S. Vance (red.), *Pleasure and danger. Exploring female sexuality*. Boston 1984 (Verslag van de controversiële Scholar and Feminist Conference IX 'Towards a Politics of Sexuality', gehouden op Barnard College, New York, 1982).

6. Hierbij denken we eveneens aan 'De handel in vrouwen' van Gayle Rubin en het artikel van Michelle Rosaldo (zie noot 4).

theorie worden geformuleerd. Hoewel de bezwaren tegen een algemene theorie, die wij als tweede positie in het debat hebben onderscheiden, in heel verschillende termen en konteksten geformuleerd zijn, kan het gemeenschappelijke bezwaar als volgt worden samengevat: het zou onmogelijk zijn een theorie te ontwikkelen waarin zowel de inhoud, vormgeving en betekenis van het sekseverschil in het algemeen als ook de specifieke betekenis ervan op uiteenlopende terreinen, historische perioden, maatschappelijke groepen en verschillende kulturen worden geanalyseerd en verklaard. Zo worden pogingen om een algemene theorie te vestigen op noties als 'het patriarchaat' afgewezen omdat ze de te verklaren ongelijkheidsverhouding reeds als uitgangspunt van de theorie nemen. Aan het idee van een algemene theorie zouden zoveel bezwaren kleven, dat men het onvermijdelijk acht dit project maar te verlaten.

Dat dit type afscheid van de algemene theorie echter niet van harte gebeurt, blijkt uit formuleringen die 'een algemene theorie *voorlopig* nog niet mogelijk' achten en begrippen als 'vrouwenonderdrukking' en 'gestructureerde sociale ongelijkheid' definiëren als 'voortheoretische noties'.⁷ De 'deeltheorieën' of onderzoek naar allerlei konkrete aspecten van het leven van vrouwen die van belang zijn voor hun ongelijke positie, functioneren dan als 'oplossing' voor het verlaten van (de mogelijkheid van) een algemene theorie. Zoals Tjitske Akkerman, in haar analyse van het sex-gender-systeem van Gayle Rubin zegt, blijft het probleem van deeltheorieën de (impliciete) verwijzing naar een algemene theorie. De vraag blijft: van welk geheel is het deel een deel?⁸

De 'oplossing' suggereert eveneens dat de verschillende delen uiteindelijk in een gezamenlijke theorie opgaan, dat analyses van allerlei verschillende terreinen ons de analyse van het terrein als zodanig zullen opleveren (afgezien van het feit dat op elk terrein nog verschillende analyses mogelijk zijn). Deze suggestie dat (deel)theorieën bij elkaar kunnen worden opgeteld, is echter problematisch; een analyse van arbeid en van seksualiteit leveren gezamenlijk niet één theorie op die de positie van vrouwen verklaart.

Deze oplossing heeft op het program van het ontwikkelen van een algemene theorie voor dat de nadruk ligt op het doen van onderzoek. Niet wachten tot het antwoord op de vele theoretische vragen en problemen gevonden is, maar gewoon aan het werk gaan, zo luidt het devies. Het

7 L. Clercx, J. Westerbeek, a.w., 'Trees Mom, 'Vrouwenstudies tussen engagement en pseudo-neutraliteit', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 20, jrg. 5, nr. 4, 1984.

8. Tjitske Akkerman, 'Een algemene theorie van de helft van de wereld? Vraagtekens bij "De handel in vrouwen"', elders in dit tijdschrift.

nadeel van deze positie is echter dat alle onopgeloste problemen in elk onderzoek weer terug zullen komen, de feiten spreken immers niet voor zich. De 'geleefde werkelijkheid', 'vrouwenonderdrukking' en dergelijke zijn de pragmatiese oplossingen om met onderzoek aan de slag te kunnen en tevens de termen waarmee de problemen onder tafel verdwijnen. En juist daartegen verzetten we ons.

'De werkelijkheid' is evenzeer een produkt of konstruktie als de maatschappelijke ongelijkheidsverhouding tussen de seksen en krijgt pas inhoud en betekenis door de vragen die eraan gesteld worden. Hoewel het afwijzen van een eenduidige werkelijkheid in deze discussie zo langzamerhand evenzeer gemeengoed is geworden als het afwijzen van de algemene theorie, is het alternatief al net zo problematies. Het benadrukken van de meerduidigheid van de werkelijkheid, van de vele verschillende betekenissen die deze kan omvatten, lost niets op wanneer de oppositie tussen werkelijkheid en theorie, conceptualisering en representaties gehandhaafd blijft. Dit houdt immers het idee van de werkelijkheid als fundament van (ware?) kennis en daarmee als toetssteen van de theorie in stand. Het gaat ons niet om het bekende schijnprobleem of de theorie voorafgaat aan de empirie of andersom, maar om de gedachte dat de conceptualisering zelf onderdeel zijn van het (empiries) onderzoek en dat ze niet voorafgaan aan het doen van onderzoek.

De antwoorden van Coward aan de ene kant en van Outshoorn, Clerkx, Westerbeek en Bader aan de andere kant op de vraag naar de mogelijkheid van een algemene theorie leveren elkaars spiegelbeeld op. Ze benadrukken elk twee verschillende aksenten in het debat, namelijk de vraag naar de overeenkomsten dan wel naar de verschillen tussen vrouwen. En beide zijn ons inziens even legitiem. Het is dan ook nog maar de vraag of een keuze voor de verschillen wel per definitie een andere keuze in de kwestie van de algemene theorie oplevert dan een keuze voor de overeenkomsten. In de meeste gevallen wordt namelijk het ene gedaan zonder het andere te laten, dat wil zeggen de nadruk op de universaliteit ontkent niet het bestaan van de verschillen tussen vrouwen en de nadruk op de specificiteit ontkent niet het bestaan van de konstanten in de positie van vrouwen. Integendeel: de nadruk op de specificiteit van de positie van vrouwen blijkt de konstanten als uitgangspunt voor het bestuderen van de verschillen te nemen, waarmee deze in feite buiten de discussie worden geplaatst. Daarom vinden we het antwoord van Coward interessanter dan dat van de deeltheorieën. Bij Coward wordt de problematiek van universaliteit en specificiteit als zodanig aan de orde gesteld, terwijl de oplossing van de

deelttheorieën en de nadruk op het onderzoeken van specifieke terreinen of aspecten die de positie van vrouwen bepalen, dit dilemma onder tafel laat verdwijnen.

Liever dan een antwoord te geven op de vraag naar de mogelijkheid of onmogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid, willen we ingaan op de problematiek waarnaar de vraag verwijst. In het afwijzen van de mogelijkheid van een algemene theorie ten gunste van deelttheorieën of het benadrukken van de verschillen tussen vrouwen, wordt een belangrijke of zelfs noodzakelijke vraag overgeslagen: namelijk de vraag naar de betekenis, produktie of konstruktie van categorieën als vrouwen, mannen, ongelijkheid, onderdrukking, enzovoort. Door dergelijke categorieën als uitgangspunt te nemen wordt een kollektiviteit en een gemeenschappelijkheid verondersteld, terwijl die juist ondervraagd en verklaard zou moeten worden. De vraag 'wat zijn vrouwen' is dan niet een ontkenning van het bestaan van vrouwen, maar probeert het probleem van de universaliteit en de specificiteit van vrouwen als categorie centraal te stellen; niet om zoiets als een 'konstruktietheorie' te kunnen ontwikkelen, in die zin gaat het ook niet om een louter theoretische vraag. Ons inziens is de vraag naar de verschillen en overeenkomsten die de positie van vrouwen als vrouwen bepalen, van belang voor vrouwenstudies in het algemeen en speelt ze een rol in elk vrouwenstudies-onderzoek. Het gaat ons dus evenzeer om het doen van specifiek onderzoek zoals Clerkx, Westerbeek en Bader bepleiten. Dat betekent voor ons echter onderzoek dat vragen stelt ten aanzien van de betekenis van het sekseverschil, de voorwaarden waardoor het mogelijk is te spreken over 'vrouwen' en 'mannen', over ongelijkheid en onderdrukking als maatschappelijke verhoudingen. Vragen die een politieke relevantie hebben, juist omdat een feministisch engagement niet van een vastgelegde betekenis van het sekseverschil zou moeten uitgaan, omdat er geen voorafgegeven waarheid over welke ongelijkheidsverhouding dan ook bestaat, noch in de theorie noch in de empirie. Het enige dat wij dan ook met de 'konstruktievraag' hebben willen doen, is het expliciet maken van deze problematiek en daarmee iedere verwijzing naar de 'reëel bestaande vrouw/en' onmogelijk maken. Meer hebben Sommer noch ik/Grotenhuis noch ik ooit beweerd.

Zeven stellingen⁹

1. De discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van Vrouwelijheid is slechts specifiek en beperkt, terwijl men pretendeert dat de vraag voor alle terreinen van vrouwenstudies van belang is. Door abstrakt theoreties jargon, ondoorzichtigheid van de problematiek en gekompliceerde schrijfstijl worden veel vrouwen uitgesloten. (C/W pp. 462, 463) Bovendien is men intolerant ten opzichte van andere posities in de discussie.

Clerkx/Westerbeek hebben in feite twee strijdige grieven: de discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid zou opgeblazen zijn omdat, onder het mom van algemeen belang, slechts een specifieke discussie wordt gevoerd. Bovendien worden er onder dezelfde pretentie geïnteresseerde vrouwen uitgesloten. Maar als het om een specifieke discussie zou gaan, waarom zou er dan sprake van uitsluiting zijn? Of gaat het helemaal niet om vragen die slechts gelden 'binnen een bepaalde theoretiese stroming' (p. 462)? De mogelijkheid van algemene theorieën wordt immers op allerlei terreinen en binnen allerlei kaders besproken. De alternatieven voor de Grote Theorie (lezingen ZUV) die worden opgeworpen, variëren van andere min of meer grote theorieën (Rubin, Chodorow) tot een stelsel van deeltheorieën, waarbinnen Foucault en Althusser broederlijk naast genoemde auteuzes mogen figureren¹⁰.

Is dan de discussie belangrijk, maar de door ons aangevoerde argumenten niet? Clerkx/Westerbeek gaan allereerst in op de uitsluiting die door middel van jargon en stijl bewerkstelligd zou worden. Hoewel dat met sommige artikelen het geval kan zijn, vinden we dit een problematies argument. Dames als Rubin en Irigaray en de door Clerkx/Westerbeek opgevoerde Freud en Marx roepen blijkbaar niet dergelijke bezwaren op, terwijl hun werk toch ook niet gespeend is van jargon en specifieke stijl.

Dat de discussie verder reikt dan het belang voor enkele theoretiese stromingen, namelijk het gedachtengoed van Althusser, Foucault en Lacan, blijkt wel uit bovengenoemde bijdragen, waarvan onmogelijk beweerd kan worden dat ze uit één theoretiese koker afkomstig zijn. Hoewel in Cowards poging een algemene theorie te ontwikkelen genoemde franse heren een belangrijk theoreties referentiekader vormen, is daarmee niet gezegd dat de vraag zelf alleen binnen die kaders van belang is. Evenmin

9. De stellingen zijn ontleend aan de reacties van Clerkx/Westerbeek en Bader. De verwijzingen naar de reacties van Clerkx/Westerbeek en Bader staan in de tekst zelf (C/W, p. , of B p.).

10. Nel Drayer, Renée Römken, 'De afstand tussen bed en buro. Tussen beminning en bezinning', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 13, jrg. 4, nr. 1, 1983.

is het de bedoeling geweest met de publikatie van Cowards lezing het nieuwe programma voor vrouwenstudies te poneren. Onze positie verschilt dan ook niet van die van de meeste deelnemers aan de discussie: ook wat ons betreft is er geen algemene theorie van vrouwelijkheid in de maak die 'voor het gehele terrein van vrouwenstudies geldt' (pp. 462-463). Het doordenken van de konsekwenties van het afscheid van de grote theorie betekent voor ons veranderende vraagstellingen – niet het uitschrijven van een nieuwe theorie.

2. Er wordt beweerd dat kausaliteit afgeschaft moet worden. Het is echter onzin dat iedere kausaliteit tot reductie zou leiden. (C/W p. 465)

Denken zonder kausaliteit lijkt ons inderdaad onmogelijk. De vraag is echter over welke kausale verbanden het gaat en hoe die gedacht worden. C/W stellen dat een oplossing voor monokausaliteit en determinisme gevonden kan worden in multikausaliteit: biologiese, economiese en culturele factoren zouden te zamen de uitkomst verklaren. Deeltheorieën dus, die gezamenlijk het veld van de 'sociale werkelijkheid' onder elkaar verdelen. Maar wat doen Clerkx/Westerbeek dan met de geheel verschillende uitkomsten van kausale verbanden die bijvoorbeeld de economie en de biologie leveren?

In dergelijke konstellaties van deeltheorieën blijkt altijd één uiteindelijke, 'in laatste instantie' determinerende faktor te zijn. Clerkx/Westerbeek breken hun eigen argument met betrekking tot de verklarende mechanismen in het biologiese bijvoorbeeld onmiddellijk weer af: het biologiese criterium van het baren van kinderen zou tot universele verschillen tussen mannen en vrouwen leiden, maar dit criterium blijkt toch niet de arbeidsverdeling te verklaren. Het is zelfs geen konstante faktor. Exit biologie? En betekent de opmerking dat theoretiese noties van konstrukties van vrouwelijkheid voortvloeien uit een betere beheersing van de voortplanting, dat de konstrukties nu toch de toekomst hebben.

3. Het afwijzen van een algemene theorie van vrouwelijkheid is op zich terecht, maar zou niet in termen van 'konstrukties' en/of 'vertogen' moeten gebeuren, omdat daarmee een moderne vorm van idealisme wordt ingevoerd. (C/W p. 466, B p. 483)

Vrouwenstudies zijn meer gebaat bij het bestuderen van verhoudingen tussen groepen (reëel bestaande) mensen dan bij het bestuderen van konstrukties van vrouwelijkheid of zelfs 'het vrouwelijke'. (C/W p. 469, B p. 487)

Uit de kritieken van Bader en Clerkx/Westerbeek rijst een beeld op van (dé)konstruktie als een strategie die een aantal vragen opzij schuift.

Zij wijzen er nadrukkelijk op dat vanuit het gezichtspunt van de 'geleefde werkelijkheid' (C/W) en de politiek (B) er een problematische verhouding bestaat tussen konstrukties en werkelijkheid en tussen theorie en politiek. Met andere woorden: zij baseren zich op een epistemologies realisme, waartegenover het symboliese of konstrukties opgevat worden als beelden, denksystemen, ideeën, theorieën.

Aldus wordt een scheiding aangebracht tussen werkelijkheid en niet-werkelijkheid (beelden, ideeën, theorie) die alras tot een oppositie wordt waarin men een materialisties of een idealisties standpunt kan innemen. Dat gaat zo: de werkelijkheid bepaalt de niet-werkelijkheid, dus ook de theorie. Zij bevindt zich buiten de theorie en rechtvaardigt ook de theorie, als empirie (het bewijs van de juistheid van de theorie ligt buiten haar, in de werkelijkheid) en als oorsprong. De vraag naar determinaties wordt aldus opgelost door een beroep op de werkelijkheid. Vanuit dit gezichtspunt is ieder ander standpunt idealisties, want er zijn maar twee mogelijkheden: de werkelijkheid bepaalt de niet-werkelijkheid of andersom.

Het probleem van hun eigen redenering met betrekking tot determinaties is dat deze niet ontkomt aan het al beschreven dilemma van specifiek histories versus algemeen, ofwel deeltheorieën die toch weer naar een algemene theorie verwijzen. Zij maken dat dilemma echter niet expliciet, maar bevelen deeltheorieën aan, ondertussen de algemene theorie nog even opschortend.

Clerkx en Westerbeek komen uit op een multikausaliteit van biologie, economie en cultuur. Zij vinden een algemene theorie niet zo nodig. Hun bescheiden program van velerlei sociaal-histories onderzoek mondt echter toch uit in een (algemene) theorie van sociale ongelijkheid.

Bader heeft een complexe redenering nodig om te zeggen dat biologiese determinatie natuurlijk bestaat, maar buiten haakjes geplaatst moet worden in, alweer, een theorie van sociale ongelijkheid (die overigens voor een verklaring van seksentegenstellingen toch weer teruggrijpt op dezelfde biologiese determinaties).

Geen algemene theorie van vrouwelijkheid dus, maar een algemene theorie van sociale ongelijkheid en onderzoek naar determinaties in de positie van vrouwen. Daar is op zich niets tegen. Het bezwaar tegen de kritiek is echter dat uitgaande van het realisme van 'de werkelijkheid' of 'de politiek' er niet anders gedacht kan worden dan in opposities die tot essenties leiden. Het denken in termen van werkelijkheid versus niet-werkelijkheid leidt tot theorie versus empirie, subjekt versus objekt, enzovoort. Daarbij moet aan een van beide polen een oorsprong worden toegedicht: de een bepaalt altijd de ander. Pogingen om daaraan te ontkomen

worden onmiddellijk weer ingedeeld in de categorie 'idealisme' en dus politiek gevaar. Het gelijkstellen van noties als 'konstrukties', 'het symboliese' of 'het vertoog' met ideeën maakt er idealisme van, terwijl het er juist om gaat niet in die oppositie terecht te komen.

4. Het vervangen van de begrippen 'vrouwen' en 'vrouwenonderdrukking' door 'konstrukties van vrouwelijkheid' en zelfs 'het vrouwelijke' is op zijn minst nutteloos en op zijn ergst politiek gevaarlijk en theoreties slecht. (C/W p. 468. B p. 474)

Het impliceert dat het bestaan van subjecten wordt ontkend. (C/W p. 466)

Deze verwijten lijken vooral gebaseerd te zijn op de door deze critici gemaakte koppeling tussen het stellen van dergelijke vragen en het idee dat daarmee gezegd wordt dat vrouwen en vrouwenonderdrukking niet meer (kunnen) bestaan. Deze zouden tot louter 'voorstellingen', 'symbolen', 'vertogen' gereduceerd worden. Vrouwen zouden niet meer als reëel bestaande subjecten en vrouwenonderdrukking niet meer als reële maatschappelijke ongelijkheidsverhouding gedacht kunnen worden, ofwel gewoon niet meer bestaan.

Het lijkt ons niet zinnig de vraag of vrouwen/onderdrukking nu wel of niet bestaan te beantwoorden. In sommige discussies is het wel nuttig om het over vrouwenonderdrukking te hebben, in andere niet, zoals Clerkx/Westerbeek zelf ook al zeggen. Het lijkt ons weinig zinvol om overal altijd vrouwenonderdrukking te konstateren. Dat wil niet zeggen dat het terrein van de maatschappelijke ongelijkheid wordt verlaten; vrouwenstudies gaan tenslotte over die maatschappelijke ongelijkheid. Maar ook dat is een te algemene konstatering. Het gaat om de vraag welke ongelijkheid, om hoe en wanneer die konstituerend is in de constructie van de categorie vrouw en wanneer er sprake is van een voor vrouwen specifieke ongelijkheid. Hetzelfde geldt met betrekking tot het bestaan van subjecten, dat we van harte kunnen onderschrijven. Het is alleen de vraag wat zo'n uitspraak zegt. Het is niet interessant te konstateren dat ze bestaan, wel om de vraag te stellen hoe ze bestaan, wat subject-zijn precies betekent in verschillende konteksten of situaties. Een subject is in een juridies geschil iets anders dan in een roman of een romance. Het gaat om de specifieke wijze waarop subjecten bestaan, niet om een algemene konstatering.

De vraag of vrouwen wel bestaan is in feite niet meer dan een provocerende verwijzing naar de vraag: wat maakt dat wij over vrouwen als groep, kollektiviteit, categorie (kunnen) spreken; naar welke beteke-

nissen verwijst het begrip; welke zijn de mechanismen en sociale omstandigheden waardoor vrouwen, de vrouw als eenheid verschijnt.

5. Een konsekwentie van deze vorm van idealisme is dat er geen plaats is voor het materiële en de ervaring. Vragen naar de beleving van subjektiviteit worden overbodig. Dit leidt tot pessimisme dat afbreuk doet aan de strijd van de vrouwenbeweging. (C/W pp. 466, 468, B pp. 487, 488)

Beleving is als zodanig niet te betrappen, los van praktijken en verwoordingen die zoiets als beleving konstrueren. Beleving komt niet spontaan uit een subjekt opzetten, noch vloeit ze automatisch voort uit bijvoorbeeld onderdrukking. Zelfs zoiets als de herkenning van gemeenschappelijke onderdrukking moet eerst mogelijk gemaakt worden – door een feministiese beweging bijvoorbeeld, die deze ervaring organiseert. Met pessimisme dat afbreuk doet aan de strijd van de vrouwenbeweging, heeft dit dus niets te maken. Het is juist aan feministiese bewegingen om de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen steeds opnieuw en op verschillende fronten als ervaringsfeiten te konstrueren en te bestrijden.

Dat er zowel gekonstrueerd als bestreden wordt duidt op een dilemma in de feministiese beweging. Het is steeds de vraag of, hoe en wanneer het produktief is om je te organiseren op basis van het vrouw-zijn. Bijvoorbeeld: waarom (niet) vrouwen voor de vrede en (wel) vrouwen tegen seksueel geweld?

6. Deze ontwikkeling binnen vrouwenstudies leidt tot haar ondergang door de (noodzakelijke?) breuk met de doelstellingen van de vrouwenbeweging. (B p. 473)

Om te beginnen wordt in deze stelling al een oneigenlijke tegenstelling tussen vrouwenstudies en de vrouwenbeweging geponeerd. Strijd over doelstellingen, strategieën en middelen vindt net zo goed binnen vrouwenstudies plaats als tussen zeg maar anti-porno-groeperingen en dames s/m-klubs. De praktijk van de feministiese beweging laat zelf al zien, dat er niet een eenheid maar een veelheid van strategieën is, die zowel een beroep doen op de gelijkheid van vrouwen en mannen als op het verschillend zijn. Met deze konstatering wordt het al een stuk moeilijker te spreken over de identiteit van doelstellingen en helemaal van de ‘positieve bijdrage’ die de studies zouden moeten leveren aan de beweging.

Nadat hij eerst een tegenstelling tussen politiek en theorie heeft gekreëerd, zal Bader deze praktijken voor ons weer in elkaar schuiven door de politiek als uitgangspunt te nemen. De aldus gesmede eenheid is ook door hem echter alleen in stand te houden door middel van veel

algemeenheden. Bader meent ons echter de opdracht te moeten geven deze 'politiek gevaarlijke' discussie op te geven voor een 'nuchtere analyse van de feitelijke, aantoonbare verschillen in beschikkingsmacht over de belangrijke maatschappelijke hulpbronnen en levenskansen; verschillen tussen "vrouwen" wat betreft klassepositie, vermogen, inkomen, beroep, opleidingsnivo, positie in organisaties, samenlevingsvormen, kinderaantal, enzovoort.' (p. 485) Anders is het volgens hem onmogelijk 'te strijden voor analyse van de mede hierdoor nadrukkelijk bepaalde verschillen tussen vrouwen in ervaringen, feitelijke cultuur, leefwereld, sociobiografieën, enzovoort.'

Het maakt ons nieuwsgierig naar een dergelijke analyse van zijn hand, maar we vragen ons af wat zo'n analyse meer oplevert dan het determinatiemodel al voorschrijft: er wordt immers al als bekend verondersteld dat klassepositie enzovoort ervaringen van verschillende vrouwen nadrukkelijk bepaalt? Wat wij mogen doen, komt neer op het tellen van verschillen en deze herleiden tot klaarliggende konstanten. De vraag wat 'vrouwen' dan betekent doet er niet meer toe; het zouden ook rooms-katholieken of roodharigen kunnen zijn. In die vraag is Bader ook eigenlijk niet geïnteresseerd. Vrouwen functioneren als gegeven categorie in zijn algemene theorie van sociale ongelijkheid.

Vrouwenstudies wordt dan gereduceerd tot een studie van de manier waarop een reeds bekende oppositie of ongelijkheidsverhouding maatschappelijk vorm krijgt. Hoewel erkend wordt dat deze op steeds andere manieren vorm gegeven wordt, is de essentie van de verhouding zelf, een ongelijkheid tussen twee al bekende maatschappelijke groepen, vastgelegd.

Een hiermee samenhangend bezwaar is dat voorbij wordt gegaan aan de vraag of en hoe allerlei vormen van maatschappelijke ongelijkheid gekoppeld (moeten) worden aan het vrouw-zijn. De aanbevolen empiriese studies gaan al uit van een relatie tussen 'vrouwen en ... vul maar in: stadsvernieuwing, wiskunde, enzovoort'. De mogelijkheid dat het benadrukken van sekseverschil op allerlei terreinen niet altijd productief is of zelfs niet altijd een rol speelt, wordt uitgesloten.

Tenslotte lijkt ons de proeve van een ATV volgens het model dat uitgaat van 'de verschillen in beschikkingsmacht over verschillende, telkens doorslaggevendende hulpbronnen tussen sociaal als seksen gedefinieerde groepen' (B p. 486) een flinke stap terug in deze discussie. Bader zegt wel dat het om sociaal gedefinieerde groepen gaat, maar alras blijkt dat de 'machts asymmetrie tussen mannen en vrouwen' in een omgekeerd ontwikkelingsperspektief gewoon teruggedeneerd wordt naar fysiologische verschillen.

Zo zijn ook de verschillende waardeningen van het mannelijke en het vrouwelijke een weerspiegeling van de genoemde machtsstrategieën. Hiermee is als we het goed begrijpen, de sociale definitie van sekse dus toch het resultaat van een bestaande, vooraf gegeven machtsasymmetrie tussen biologies verschillende mannen en vrouwen.

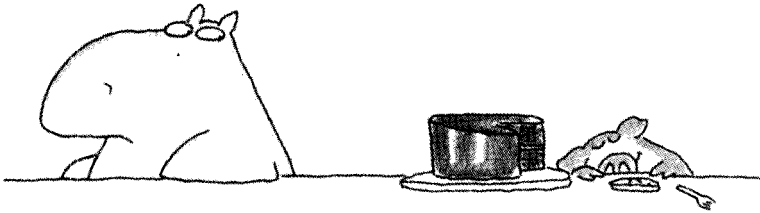
7. *'Vrouwenonderdrukking' zou niet echt bestaan, of alleen "politiek" en niet "theoreties". Daarmee wordt een breuk tussen wetenschap en politiek geformuleerd die vrouwenstudies des te kwetsbaarder maakt voor politieke aanvallen.'* (B p. 475, noot 7)

Wederom wordt het onderscheid tussen wetenschap en politiek door Bader verabsoluteerd. Er zijn echter veel soorten politiek, ook wetenschappelijke, en er zijn veel theorieën, ook politieke. Dat wil niet zeggen dat ze allemaal aan elkaar gelijk zijn, zoals Clerkx en Westerbeek ons in de mond leggen. Binnen de wetenschap functioneren theorieën anders dan binnen andere bedrijven en dat levert weer geen eenduidige konklusie op met betrekking tot 'vrouwenonderdrukking'. Wij zouden de samenhang van politiek en wetenschap niet willen aanbrengen middels het uitgangspunt 'vrouwenonderdrukking'. Dat betekent noch een absolute scheiding tussen politiek en theorie, noch een compleet samenvallen. Het maken van een onderscheid tussen wetenschap en politiek impliceert nog geen scheiding tussen beide.

Vrouwenonderdrukking funktioneert binnen wetenschappelijke praktijken al niet eenduidig: voor sommigen bestaat het niet, voor anderen is het iets dat gemeten kan worden, en voor weer anderen wordt het als 'voorwetenschappelijk uitgangspunt' veilig gesteld voor ondervraging. De samenhangen tussen verschillende politieke en wetenschappelijke praktijken worden dan ook wat ingewikkelder dan het idealisme-verwijt doet vermoeden. Er is namelijk niet één wetenschap en één politiek, maar allerlei discussies over wat waar hoort en wie dat uitmaakt. Door via 'vrouwenonderdrukking' de politiek aan de theorie te koppelen doet Bader alsof 'de beweging' een eenheid is met één standpunt dat door vrouwenstudies kan en moet worden overgenomen, en suggereert hij een logiese opeenvolging waarbij 'de' politiek aan 'de' theorie voorafgaat.

INTELLECT AND CHOCOLATE

Much serious thought has been devoted to the subject of chocolate: What does chocolate *mean*? Is the pursuit of chocolate a right or a privilege? Does the notion of chocolate preclude the concept of free will?

Yet even these most provocative lines of inquiry seemed to blur when the Rational Skepticists first posed that profound and unsettling question,

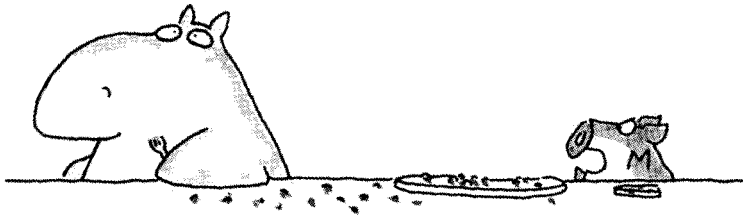

This had everyone stumped (and not a little depressed) for quite some time.

Then the Empiricists came along and pointed out that of course what we *mean* by “knowing” is “that which we learn through our senses.” For example, we *know* that chocolate exists because we can *taste* it.*

Some irksome individual—a Negativist—noted the resulting paradox: By the time the existence of chocolate is thus (that is, by tasting) confirmed, the chocolate no longer exists.

It was the Capitalists who first realized that it does not really matter whether chocolate truly exists or not, as long as people buy it.

*This still leaves open the deeper question of whether or not there exists a Supreme Bean.

Verslagen

Marie-Louise den Bandt*

Van VBEO naar STEO.

Over het stimuleren van
emancipatie-onderzoek op landelijk
nivo

Van VBEO...

In de jaren zestig begon de nederlandse regering met het ontwikkelen van wetenschapsbeleid. Als belangrijkste doelstellingen hiervoor werden genoemd: 'het verbeteren van de kwaliteit en efficiëntie van wetenschappelijk onderzoek' en 'het verbinden van wetenschappelijk onderzoek aan prioriteiten van de samenleving'. Om deze doelstellingen landelijk te kunnen verwezenlijken, zijn door de overheid onder andere (onafhankelijke) adviesorganen ingesteld, om de planning en coördinatie van het wetenschappelijk onderzoek op een aantal gebieden ter hand te nemen. Het kan daarbij gaan om als permanent bedoelde organen, zoals de voor een aantal beleidsterreinen ingestelde 'Sectorraden', of om als tijdelijk bedoelde organen, die voor een bepaalde periode onderzoeksinspanningen op een (maatschappelijk) terrein moeten bundelen en stimuleren (via een nationaal onderzoeksprogramma, een stuurgroep e.d.).

Het zal duidelijk zijn, dat dit soort organen niet zijn bedoeld om diepgaande, inhoudelijke, wetenschappelijke discussies te voeren. Ze zijn bedoeld om het reservoir aan wetenschappelijke kennis op het betreffende terrein te inventariseren, na te gaan welke wetenschap-

pelijke ontwikkelingen zich voordoen en aan welke kennis op korte en langere termijn behoefte bestaat. Vervolgens moet worden nagegaan hoe het verkrijgen van die kennis het beste kan worden bevorderd.

De emancipatie van vrouwen werd door de regering in 1974 officieel als beleidsterrein erkend. Het heeft echter nog vijf jaar geduurd eer hieraan in het kader van het wetenschapsbeleid konsekwenties werden verbonden. Zoals gewoonlijk als het om 'vrouwenzaken' gaat, was hiervoor druk van buiten af nodig. In juni 1979 kwam het dan toch tot instelling van de Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatie-Onderzoek (VBEO). Dit was een onafhankelijk overleg- en adviesorgaan van – de naam zegt het al – tijdelijke aard. In de instellingsbeschikking werden als hoofdtaken genoemd: inventarisatie van verricht en lopend emancipatie-onderzoek; het in kaart brengen van het -onderzoekspotentieel; het opzetten van een -onderzoeksprogramma plus financieringsplan (na inventarisatie van -onderzoeksbehoeften); en het ontwerpen van een voorstel voor een meer definitieve structuur om betere voorwaarden te scheppen voor emancipatie-onderzoek. De VBEO moest dus vooral voorbereidend, terreinverkenkend werk doen en de basis leggen voor een college dat langer aan het werk zou kunnen gaan. De VBEO moest haar adviezen uitbrengen aan de bewindspersoon belast met de coördinatie van het emancipatiebeleid (eerst de staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, later de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) en de minister van Onderwijs en Wetenschappen en voor Wetenschapsbeleid.

De VBEO werd op tripartite basis samengesteld, dat wil zeggen uit emancipatie-onderzoeks-, emancipatievelds- en ambtelijke kringen, en telde 16 leden en een (onafhankelijke) voorzitter. De VBEO werd ondersteund door een kleine staf.

De VBEO moest adviseren over een onderzoeksterrein waarvan het onderwerp, het emancipatieproces in de meest brede zin, enorm ingewikkeld en veelomvattend is. De VBEO heeft gewerkt vanuit de visie dat het onjuist zou zijn haar advies en met name de onderzoeksprogrammering uitsluitend te baseren op reeds bestaande nota's. Zij wilde zich vooral baseren op actuele vragen komend uit het emancipatieveld/de vrouwenbeweging, de ontwikkelingen in emancipatiebeleid en ontwikkelingen in en rond emancipatie-onderzoek/vrouwenstudies.¹ Zij heeft, met het oog hierop, via inventariserend onderzoek en enkele publikaties, getracht potentiële gebruik(st)ers van emancipatie-onderzoek en de onderzoekswereld bij haar werk te betrekken.²

De inventarisatie van het tussen 1975 en 1981 verrichte emancipatie-onderzoek laat zien dat het aantal uitgevoerde emancipatie-onderzoeken weliswaar jaarlijks was gestegen, maar dat deze stijging vooral werd veroorzaakt door een sterke toename van het aantal doktoraal-skripties; onderzoek op proefschrift-nivo was nauwelijks te vinden. Het overgrote deel van het geregistreerde onderzoek werd uitgevoerd door vrouwen, binnen universitair verband en binnen de sociale wetenschappen. Er bleek weinig expliciet beleidsgericht onderzoek voorhanden.

Deze inventarisatie kreeg op enkele terreinen een nadere inhoudelijke uitwerking in een viertal trendrapporten die onder auspiciën van de VBEO werden geschreven.³ Voor de inventarisatie van *behoeften* aan onderzoek werd een aantal 'sleutelpersonen' op emancipatiegebied gekonsulteed. Op grond van deze gesprekken werd het *Werkboek emancipatie-onderzoek* samengesteld, dat breed werd verspreid, vooral onder onderzoeksters, met de vraag aanvullingen en commentaar te leveren.

Het *Werkboek*, de commentaren hierop, de inventarisatie verrichte onderzoek, de trendrapporten en belangrijke (onderzoeks)litera-

tuur, vormden de basis voor de door de VBEO op te stellen onderzoeksprogrammering.

Hierna volgde nog een *Knelpunten-nota*, waarin belemmeringen voor het doen van emancipatie-onderzoek op universiteiten en hogescholen werden geïnventariseerd. De bestaande knelpunten zijn voor een deel niet uniek voor emancipatie-onderzoek. Zo hangen veel door medewerkers vrouwenstudies/emancipatie-onderzoeksters ervaren problemen samen met het feit dat zij als vrouwen werkzaam zijn binnen een 'mannenbolwerk'. Een deel van de knelpunten is echter wél specifiek, bijvoorbeeld weerstanden die emancipatie-onderzoek/vrouwenstudies oproepen. Stafleden die zich hiermee bezighouden, werken daardoor nogal eens in een isolement en kunnen vaak op tegenwerking rekenen wanneer zij onderzoek willen doen. De veelal tijdelijke aard van de aanstelling van wetenschappelijke medewerkers voor vrouwenstudies en/of emancipatie-onderzoek bemoeilijkt de kumulatie van de kennis. Bovendien is er zo'n overweldigende belangstelling voor onderwijs en skriptiebegeleiding op dit gebied, dat de weinige stafleden die hiervoor zijn aangesteld, enorm overbelast zijn. Deze onderwijslast brengt het eigen onderzoek in het nauw. De gesignaleerde knelpunten resulteerden onder andere in een aantal aanbevelingen aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen en aan de besturen van universiteiten en hogescholen.

...naar STEO

Aangezien de VBEO was samengesteld uit mensen met nogal uiteenlopende opvattingen en achtergronden, is er vaak langdurig en heftig gediscussieerd over welke structuur en maatregelen het meest geschikt zouden zijn om emancipatie-onderzoek/vrouwenstudies te stimuleren. Over een paar principiële punten was iedereen het echter steeds eens: 1 het doel van emancipatie-onderzoek moet zijn:

kumulatie van kennis ten behoeve van de bevordering van het emancipatieproces; 2. emancipatie-onderzoek/vrouwenstudies moeten in de wetenschap nieuwe impulsen geven en corrigerend werken op de gangbare wetenschapsbeoefening, die veelal een te eenzijdig beeld heeft opgeleverd van de maatschappelijke werkelijkheid; 3. de kondities waaronder emancipatie-onderzoek van de grond moet komen zijn over het algemeen slecht te noemen; 4. emancipatie-onderzoek en vrouwenstudies moeten daarom in de komende jaren zeer actief worden gestimuleerd.

Onder leiding van haar (inmiddels helaas overleden) voorzitter Mary Zeldenrust-Noordanus⁴ is de VBEO echter toch tot een onverdeeld *Eindadvies* gekomen. Met andere woorden: men is het tenslotte eens geworden.

Bij de voorstellen voor een 'meer permanente structuur' heeft de VBEO zich op het standpunt gesteld dat uiteindelijke integratie van emancipatie-onderzoek in bestaande onderzoek(sfinancierings)kanalen, wenselijk is. Dit zal de nodige problemen opleveren en zeker op de korte termijn veel tijd, energie en overredingskracht vergen. De VBEO heeft de bewindslieden daarom geadviseerd om voor zes jaar een onafhankelijk adviesorgaan in te stellen, dat diverse taken van de VBEO zou moeten overnemen en zich intensief zou moeten gaan bezighouden met het beïnvloeden van de reguliere onderzoekskanalen en van de overheid ten gunste van emancipatie-onderzoek (in de wandeling de 'horzelfunctie' genoemd). Dit adviesorgaan zou moeten bestaan uit emancipatie-onderzoeksters en deskundigen uit het emancipatieveld.

Verder adviseerde de VBEO om, eveneens voor zes jaar, een 'Stimuleringsfonds emancipatie-onderzoek' in het leven te roepen, dat ongeveer twee miljoen gulden per jaar zou moeten omvatten.⁵ Hieruit zouden dan vier stimuleringsinstrumenten moeten worden bekostigd: 1. trendrapporten: kritiese inventari-

saties vanuit de emancipatie-/vrouwenstudies-optiek van de stand van zaken op een bepaald onderzoeksterrein; 2. subsidies voor kleinschalig onderzoek: bedoeld als bijdrage in de kosten van bijvoorbeeld doktoraalskripties;⁶ 3. opzetsubsidies: bedoeld om vrouwen die een waardevol onderzoeksidee hebben in de gelegenheid te stellen dit idee uit te werken tot een goed gedocumenteerd onderzoeksvoorstel, dat een sterke concurrentiepositie kan innemen in de strijd om onderzoekssubsidies in de diverse geldstromen; 4. subsidies voor moeilijk plaatsbaar onderzoek: bedoeld om onderzoek te laten uitvoeren dat binnen de reguliere onderzoekskanalen nergens plaatsbaar is gebleken (niet door gebrek aan kwaliteit, maar bijvoorbeeld doordat het interdisciplinair van opzet is, door de onderwerpkeuze, enzovoort).

Het *Eindadvies* van de VBEO omvat ook de haar opgedragen onderzoeksprogrammering. De VBEO heeft emancipatie-onderzoek nooit als doel op zich gezien, maar als een onmisbaar middel om het emancipatieproces te bevorderen. De VBEO was overigens nadrukkelijk van mening dat niet alleen beleidsgericht en ander direkt toepasbaar onderzoek nodig is, maar dat er ook ruimte moet zijn voor meer fundamenteel (bijv. histories) onderzoek. Onder 'onderzoeksprogrammering' wordt meestal verstaan, een strak en vrij beperkt schema van onderzoeksonderwerpen, dat binnen een bepaald aantal jaren kan worden afgewerkt. In deze zin opgevat achtte de VBEO programmering van emancipatie-onderzoek vrijwel onmogelijk en in ieder geval onwenselijk. Een te strakke programmering zou, naar de mening van de VBEO, op dit wetenschapsgebied in opkomst prematuur zijn en de gewenste kumulatie van kennis eerder tegenhouden dan bevorderen. Deze overweging houdt ook verband met de snelle en gevarieerde ontwikkelingen in de vrouwenbeweging. De VBEO koos daarom voor een uitge-

breide – dus onorthodoxe – onderzoeksprogrammering. Deze bestaat uit een binnen dertien deelprogramma's (of onderzoeksvelden) gesystematiseerde verzameling onderzoeksthema's. Deze thema's zijn meestal zodanig geformuleerd, dat ze vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines kunnen worden aangepakt. De VBEO zag haar programmering als meetlat, wegwijzer en stimulans, met andere woorden als een instrument, niet als een voorschrift.

In juni 1984 heeft de regering haar standpunt over een 'stimuleringsbeleid emancipatie-onderzoek' bepaald. De aanbevelingen uit het *Eindadvies* van de VBEO bleken in grote lijnen overgenomen. Er zou een Stimuleringsgroep Emancipatie-onderzoek (STEO) worden ingesteld, tevens zou in 1985 een f 775.000,- per jaar omvattende 'stimuleringsfonds emancipatie-onderzoek' ter beschikking komen, beide voor zes jaar. De omvang van de STEO en het bedrag van het Stimuleringsfonds zijn aanzienlijk geringer dan de VBEO had geadviseerd. Dit beperkt uiteraard de mogelijkheden om een adequaat programma van stimuleringsactiviteiten te ontwikkelen. De STEO zal bestaan uit zes leden, een onafhankelijke voorzitter en enkele ambtenaren in een adviserende functie. Het bureau dat de STEO zal ondersteunen is nauwelijks groter dan dat van de VBEO. De STEO moet onder andere bestedingsplannen opstellen voor het stimuleringsfonds, waarbij dit verdeeld moet worden over de vier door de VBEO voorgestelde stimuleringsinstrumenten. Het zal duidelijk zijn dat het jaarlijks voorhanden bedrag nauwelijks de mogelijkheid biedt wat grootschaliger moeilijk plaatsbaar onderzoek (het vierde stimuleringsinstrument) te financieren. Inmiddels is door de Tweede Kamer vrijwel 'kamerbreed' een motie aangenomen, om alsnog meer geld voor fonds en STEO ter beschikking te krijgen. Het besluit dat er een opvolging en

een fonds zouden komen, betekende voor de VBEO (ondanks teleurstelling over de omvang) een opluchting. Er kwam daarmee een einde aan een lange tijd van onzekerheid hierover.

De STEO moet in het begin van haar bestaan intensief overleggen hoe de gekompliceerde taken die haar zijn opgedragen het best kunnen worden aangepakt. Voor onderzoeksters moet immers snel duidelijk worden, hoe zij aanvragen voor de diverse soorten subsidies uit het Stimuleringsfonds kunnen indienen en hoe de beoordelings- en toekenningsprocedures zullen gaan verlopen. Hierover zal zo spoedig mogelijk een brochure worden samengesteld, die breed zal worden verspreid. Toezending daarvan kan *schriftelijk* worden aangevraagd bij het bureau van de STEO (adres: zie noot 3).

De STEO wacht geen eenvoudige opgave. Veel zal afhangen van de medewerking en het enthousiasme van onderzoeksters om op plannen van de STEO in te springen en om mogelijkheden die de STEO kan scheppen optimaal te benutten.

Noten

* De auteur was sekretaris van de VBEO en is sekretaris van de STEO. Dit artikel is echter op persoonlijke titel geschreven.

1 De VBEO gebruikte als werkdefinitie van emancipatie-onderzoek de omschrijving die de Emancipatie Commissie in 1979 opstelde: 'Onderzoek naar de individuele en maatschappelijke veranderingsprocessen waardoor vrouwen zich uit haar ondergeschikte positie losmaken, respectievelijk naar de factoren waardoor deze processen ontstaan of worden gestimuleerd, dan wel worden tegengehouden of afgeremd'. De VBEO heeft deze definitie steeds ruim opgevat en 'vrouwenstudiesonderzoek' in brede zin eronder begrepen. In dit artikel is dit eveneens gedaan.

2 Deel I van het *Eindadvies* van de VBEO over de toekomstige structuur en stimuleringsinstrumenten werd in augustus 1982 aan de bewindslieden aangeboden, deel II, de onderzoeksprogrammering, in

maart 1983. Het complete *Eindadvies* werd in mei 1983 breed verspreid. Deze publikatie is evenals het *Werkboek* en de *Knelpuntennota* niet meer voorradig, maar wel te leen bij IAV en IDC, Keizersgracht 10, Amsterdam en bij de universiteitsbibliotheken.

3. Zie voor een bespreking van het trendrapport *Beeld in beweging* van Annechien Vink en Els Launspach door Marianne Beelaerts: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 17, jrg. 5, nr. 1, pp. 116-118; van het trendrapport *Moederschap* van Mirre Bots en Carla Verheyen door Lily Clerx en Elly Singer: idem, jrg. 5, nr. 3, pp. 395-397; van het trendrapport *Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijke arbeid* door Liesbeth Bervoets: idem, pp. 397-400; van het trendrapport *Vrouwen en politieke macht* van Monique H. Leijenaar en Sawitri Saharso door Judith Vega: idem 20, jrg. 5, nr. 4, pp. 521-524. De trendrapporten zijn te bestellen bij het Distributiecentrum Overheidspublikaties. Inlichtingen hierover zijn te verkrijgen bij het bureau van de STEO, Lutherse Burgwal 10, 2512 CB 's-Gravenhage.

4. Zie voor een herdenkingsartikel over Mary Zeldenrust: *Opzij* 12, 1984, nr. 3, p. 63.

5. De SLOV stelde in haar aan de bewindslieden gezonden commentaar op het *Eindadvies* van de VBEO, dat 2 miljoen te weinig was voor een stimuleringsfonds en eerder aan 4 miljoen per jaar moest worden gedacht.

6. Door een bijdrage in de kosten van doktoraalskripties bijvoorbeeld voor de aanschaf van literatuur die niet in instituutsbibliotheken voorhanden is, voor kosten verbonden aan (langdurige) interviews en dergelijke, hoopte de VBEO het aantal kwalitatief goede onderzoeks-skripties te verhogen en het aanpakken van nieuwe onderwerpen te bevorderen. Dit zou drempelverlagend moeten werken voor toelating tot de onderzoekersopleiding in de zogenaamde 'Tweede Fase'. De plannen rond de onderzoekersopleiding zijn inmiddels veranderd en het is nog onduidelijk hoe de toelatingsprocedures voor 'onderzoekers in opleiding' eruit zullen zien. Het is dus eveneens onduidelijk hoe het instrument 'skriptie-subsidie' in de praktijk zal kunnen werken.

Grietje Dresen

'Een naeket brudegom die wil ene naecte bruyt'. Vrouwen en de Moderne Devotie

Op 27, 28 en 29 september 1984 werd in Nijmegen het internationaal kongres *Geert Grote en de Moderne Devotie* gehouden, ter herdenking van de sterfdag van Geert Grote 600 jaar geleden. Tijdens het kongres werd in zes parallel lopende werkgroepen aandacht besteed aan de mystiek, theologie en filosofie bij de moderne devoten; aan institutionele en materiële aspecten en het dagelijks leven in de broederen zusterhuizen; aan invloed en doorwerking van de Moderne Devotie; en, in een aparte werkgroep, aan de vrouwen in de Moderne Devotie. In dit verslag ga ik alleen in op de lezingen uit deze laatste groep.

Dat op een kongres over de Moderne Devotie aandacht wordt besteed aan de vele vrouwen die deel uitmaakten van deze beweging, lijkt vanzelfsprekend maar is dat niet zonder meer. De meeste studies over deze beweging gaan namelijk vooral in op de mannenhuizen en -kloosters, en handelen de vrouwenhuizen in een enkele paragraaf af, en dat terwijl de 'zusters van het gemene leven' de broeders in getale verre overtroffen.

Deze zusters waren vrouwen die ongebonden bij elkaar woonden in één huis, geïnspireerd door de idealen van Geert Grote en de Moderne Devotie. Centraal in deze beweging stonden een hernieuwde innerlijkheid, ont-hechting, en leven in gemeenschap van goederen. Het eerste dat Geert Grote na zijn bekering gedaan had, was zijn groot ouderlijk huis ter beschikking stellen aan arme vrouwen die een religieus leven wilden leiden. De eerste jaren waren voor deze vrouwen nog geen regels vastgelegd; later werden voor hen en voor de andere zusters die in huizen bij elkaar gingen wonen, de statuten per huis vastgelegd. Deze zusters waren echter vrij het huis weer te verlaten. De zusters in de kloosters van Win-

desheim, die later werden opgericht, namen wel regels aan en legden dus de eeuwige geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid af.

De vraag waarom door de Moderne Devotie zoveel vrouwen werden aangetrokken is een intrigerende, maar moeilijk histories 'hard' te beantwoorden vraag. Op deze vraag werd eigenlijk alleen zijdelings ingegaan door A. Weiler in zijn lezing 'De intrede in vrouwenhuizen en kloosters van rijke weduwen en arme meisjes'. Volgens Weiler maakten vooral de *materiële* en *sociale* omstandigheden van vrouwen de intrede in de betreffende huizen en kloosters aantrekkelijk. Dit lichtte hij toe aan de hand van de levensbeschrijvingen van devote zusters, die in verschillende huizen door medezusters zijn opgetekend (met een stichtelijke bedoeling; de *vitae* werden aan tafel voorgelezen). Uit deze *vitae* komt naar voren dat rijke weduwen soms hun toevlucht namen tot het zusterklooster om aan een tweede huwelijk te ontkomen. Voor arme vrouwen bood het leven in een zusterhuis een redelijk beschermde en verzekerde vorm van bestaan (arme vrouwen konden eigenlijk alleen in de huizen van de zusters van het gemene leven terecht; in de kloosters werd meestal een *dos*, een soort inkoopsom gevraagd). De motieven tot intrede die uit de *vitae* naar voren komen, geven natuurlijk altijd een gekleurde kijk op de werkelijkheid. Vandaar dat Weiler deze motieven ook vanuit een andere kant probeerde te belichten: vanuit nijmeegse en groningense gerechtsformulieren over vermogensbepalingen bij huwelijken en de erfrechtelijke regelingen voor weduwen.

Ondanks de bezwaren die kleven aan het gebruik van stichtelijk materiaal als historische bron, werd ook door twee andere inleiders in de werkgroep een dankbaar gebruik gemaakt van de levensbeschrijvingen van de devote zusters (uit het klooster te Diepenveen en uit het

Mr. Geertshuis, het ouderlijk huis van Geert Grote te Deventer).

L. Breure poogde in zijn lezing 'Het devote sterven als menselijke ervaring' aan de hand van de *vitae* een rekonstruktie te maken van de stervenservaringen van de zusters. Hierbij ging hij er van uit dat in de voorstellingen tijdens het *sterven*, belangrijke zaken in het *leven* van de zusters, in gekondenseerde vorm weerspiegeld worden. Hun leven vormde overigens één grote voorbereiding op de dood: het overdenken van het leven ná de dood moest, onder het motto 'eeuwig is zo lang', de inspiratie vormen voor de rigoureuze onthechting, verootmoediging en praktische *caritas* die in de Moderne Devotie werd gepredikt, in veronderstelde navolging van hun grote voorbeeld, Christus. Voor de zusters betekende de dood 'de grote bruiloft'. Breure benadrukte dat men de ogenschijnlijke klichees in de *vitae* niet al te snel als zodanig moet afdoen; door deze klichees als keten van tekens in kaart te brengen valt wellicht een rekonstruktie te maken van de wijze waarop de alledaagse gebeurtenissen betekenis kregen voor de devoten. Met betrekking tot de doodsbeleving had Breure de meest voorkomende woorden in de *vitae* geturfd.

Onder zijn toehoorders ontstond al ras enige twijfel, zowel over de indeling van de tabellen als over de betekenis van dergelijke kwantitatieve scores. Ik werd zelf het meest gefraspeerd door het feit dat het sterfbed dat mij het meest betekenisvol leek na lezing van de twee bundels *vitae* waaruit ook Breure putte, niet werd genoemd. Het gaat hier om de dood van Eefce Neghels, die 'opt leste gien verstand of memorie en hadde'. Deze zuster nu begon zich, juist op het moment dat de geestelijke vader van het huis bij haar bed kwam en haar aankeek, helemaal uit te kleden. Op de verschrikte vraag van een medezuster wat zij aan het doen was (tussen de zusters en hun leidsmannen placht een zéér

grote schroom te bestaan), antwoordde de de-mente, in vervoering verkerende zuster: 'Een naeket brudegom die wil ene naecte bruyt hebben'. Zouden in deze uitspraak géén (bij volle verstand wellicht wat meer gecensureerde) voorstellingen uit het dagelijks leven terugkeren? In ieder geval is het feit dat Breure dit sterfbed niet ter sprake bracht, terwijl het mij vanuit het oogpunt van zijn vraagstelling juist zeer interessant leek, veelzeggend voor het subjectieve karakter van de materiaalkeuze en -verwerking binnen het type geschiedschrijving dat men mentaliteitsgeschiedenis noemt.

Ook in de lezing van M. Caron, 'Het beeld van Christus in de vrouwenkloosters en bij de Zusters van het gemene leven', vormden de vitae van de zusters een belangrijk uitgangspunt. Caron toonde aan dat het beeld van Christus zoals dat uit de vitae impliciet naar voren komt – dat van de zachtmoedige, lijdzame Christus, het zogenaamde Thomas a Kempis-type – in de kunst al lang vóór de Moderne Devotie ontstaat. Het uiterlijk van deze smartelijke Christusfiguur gaat terug op de zogenaamde Lentulusbrief, de gefingeerde beschrijving van een tijdgenoot van Christus, keizer Lentulus. Deze brief verscheen in de elfde eeuw en had al spoedig invloed op de afbeeldingen van Christus. Typerend voor de devote zusters, zo meende Caron, is hoogstens dat zij de voorstelling van Jezus met grotere intensiteit lijken te beleven. Ik vond het jammer dat Caron deze veronderstelling niet toelichtte door vergelijkende voorbeelden te geven uit de vitae van mannelijke devoten. Met name van de plastiese voorstellingen van Jezus' *wonden*, die mijzelf zo opvielen bij lezing van de vrouwenlevens (uitdrukkingen als 'zich nestelen in de wonden van de heer', 'spinnen in de wonden van de Heer' zijn heel gebruikelijk), had ik graag de mannelijke pendant gehoord.

Evenals voornoemde sprekers, maakte ook P. Bange gebruik van stichtelijke teksten. In

haar lezing over de huwelijksopvattingen van Geert Grote verwees zij naar zijn preken, en vooral naar het traktaat dat hij schreef naar aanleiding van het voornemen van een al wat oudere, geletterde vriend van hem, die wilde huwen. Grote raadt zijn vriend deze stap met klem af. Want, zo stelt hij, het is niet goed om een huwelijk aan te gaan als dat de overgang betekent van een meer volmaakte naar een minder volmaakte staat. En omdat er maar *weinig goede vrouwen voor handen zijn* (de meeste goede vrouwen blijven ook celibatair) en het huwelijk de gebondenheid aan materiële zaken met zich meebrengt, zou het huwelijk voor zijn vriend – een man van studie – niet goed zijn. Bange benadrukte de vrouw-vijandigheid van het betreffende traktaat en inderdaad: Grote is zéér vindingrijk in het beschrijven van de ondeugden der vrouwen. Bange bracht deze vrouwenhaat in verband met het religieuze mensbeeld van Grote, waaronder zij verstaat het ideaal van een leven in dienst van het 'hogere' – waarbij de vrouw dan (de verleiding tot) het 'lagere' representeert. De vrouw kon aan dit 'lagere' wel ontstijgen, op voorwaarde dat zij zelf religieuze werd. Maar 'de vrouw als vrouw' zo betoogde Bange, wordt zo ontkend.

De meest boeiende lezing vond ik die van Florence Koorn, 'Ongebonden vrouwen; overeenkomsten en verschillen tussen begijnen en zusters des gemenen levens'. De overeenkomsten waren aanvankelijk vooral het ongebonden (in de zin van: niet aan een kloosterregel gebonden) religieuze leven, het armoede- en kuisheidsideaal en de argwaan die deze vrouwen kregen te verduren van de kant van de kerkelijke overheid. Zowel begijnen als zusters gingen op den duur soms over tot de derde orde van St. Franciscus (een lekenorde, waarin men zich verplichtte tot bepaalde religieuze praktijken als vasten, getijden lezen, enz.). De zusters raakten in het algemeen echter meer afgescheiden van de wereld dan de

begijnen. Koorn veronderstelde nu op grond van haar archiefonderzoek dat zowel de overgang tot de derde orde als het meer besloten leven van de zusters vaak tot stand kwamen onder aandrang van hun biechtvaders, die met elkaar in contact stonden. In de oorkonden waarin de strakkere organisatie en de overgang tot de derde orde van de zusters werden vastgelegd, kwam Koorn namelijk veel *dezelfde* namen van priesters tegen. Dit interessante gegeven was voor haar aanleiding om te spreken over de 'managers' van de Moderne Devotie: managers die de overgang tot de derde orde bespoedigden, om kritiek van de officiële kerk te pareren, om het mogelijk te maken openlijk kuisheidsgeloften af te leggen, maar wellicht ook om de voor christen-mannen notoir 'onberekenbare' geest van vrouwen te beteugelen.

Terugkijkend op het geheel van de vijf lezingen vind ik het jammer dat de keuze van de thema's en (het gebruik van) de bronnen niet explicieter ter sprake is gebracht, te meer daar drie van de vijf inleiders putten uit hetzelfde materiaal. Zoals al in het begin gezegd, kwam de vraag wat zoveel vrouwen in een 'strengere' beweging als de Moderne Devotie mogelijkwijze heeft aangetrokken, slechts in één lezing zijdelings aan de orde. Deze vraag lijkt mij vooral van belang in verband met de vraag naar de *wisselwerking* tussen de verschillende (materiële en 'spirituele') motieven van vrouwen tot intrede, en de mannelijke *'disciplineren'* daarvan.

Marianne Grunell

Over de cursus onderzoeksvoorstellen en onderzoeksfinanciering

Van 19 tot 21 september 1984 vond op initiatief van de ZWO Werkgemeenschap Vrouwen Emancipatie-Onderzoek (WVEO) een cursus plaats over onderzoeksvoorstellen. 'Subsidie-loog' Hajee van Houten en zijn andragogies team, bestaande uit Sjef Schuurman en Tineke Sybrandy (UvA), namen in samenwerking met Yvonne van de Mosselaar (bedrijfskunde, TH Delft) de feitelijke uitvoering voor hun rekening.

De eerste aankondiging van de cursus, waarin gesproken werd over 'het schrijven van een onderzoeksvoorstel', maar ook over 'strategische vragen' als: 'Hoe verkrijg ik inzicht in de populaire topics in Den Haag?', gaf al aan dat de cursus verschillende kanten op kon. Het programma zelf werd pas ter plekke uitgedeeld. De cursusleiding had tot het laatste moment gewerkt om een programma te bieden dat toegesneden was op de deelnemende groep. De aankondiging had twee groepen vrouwen getrokken: enkele beleidsvrouwen, die de ins en outs van onderzoekslobby's in de vingers wilden krijgen en de (potentiële) schrijfsters van een onderzoeksvoorstel. En dat wrikte, in een programma waarin teveel verschillende onderwerpen in te kort bestek werden behandeld. Aan de orde kwamen machtsverhoudingen rond vrouwenstudies en -onderzoeksvoorstellen, de organisatiestructuur van vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek, de houding (en de aard) van subsidiegevers tegenover emancipatie-onderzoek, en overwegingen bij de beoordeling van (vrouwenstudies)onderzoek. De cursusleiding kondigde een cynies programma aan, gericht op bewustwording van (eigen) keuzes.

De inleidende bijeenkomst had als thema 'macht in de vakgroep' en werd verzorgd door Yvonne van de Mosselaar. Waarschijnlijk ver-

onderstelde zij dat iedere potentiële onderzoekster haar onderzoeksvoorstel door een vakgroep moet loodsen, wat voor de deelnemers meestal niet het geval bleek. Maar daarvan uitgaande – een gangbare situatie voor eerste en tweede geldstroomonderzoek, al vormt juist vrouwenstudies daarin feitelijk nogal eens een uitzondering – is het geen gekke oefening je eigen handelen en dat van je voor- en tegenstanders nog eens in een machtsperspectief te beschrijven.

In een ander, schriftelijk onderdeel van de cursus, ‘diagnostic screening’, kwamen eveneens zogenoemde ‘externe – in feite oneigenlijke – factoren’, ditmaal in de derde geldstroom aan de orde. Helaas gebeurde dat nogal in sjablonen: beoordelaars, hier ten onrechte per definitie ambtenaren, schijnen uitsluitend laf, lui, konformisties en karrièristies te zijn. Voorbeelden uit ‘diagnostic screening’ van meer reële suksesbepalende factoren zijn (politieke) prioriteiten, intellectuele modes, erkende maatschappelijke problemen en geoordeelde financiële ruimte. Ook relevante persoonlijke kontakten en succesvolle eerdere onderzoeksinspanningen en publikaties worden genoemd als niet onbelangrijk bij toekenning van onderzoeksvoorstellen.

De bespreking hiervan in het kader van machtsverhoudingen in een vakgroep, geef ik hier weer in de vorm van een paar tips en discussiepunten.

– Vat kritiek (in de vakgroep) op je onderzoeksvoorstel op als uitdaging: door kritiek te pareren kom je te weten of je je voorstel kunt verdedigen. Begin met goed te luisteren, schiet zo min mogelijk in de verdediging, bepaal de aard van de kritiek ... ook uit emotionele weerstand kan juiste wetenschappelijke kritiek voortkomen. Leer de waarden van je (relatieve) tegenstanders kennen, bepaal waar de eventuele fundamentele verschillen liggen. Leer ‘het spel’ te beheersen ... ‘valse kritiek mag vals worden teruggekaatst’. Ben je een

eenling in een (vak)-groep, pas dan op dat de rest zich niet als ‘één man’ tegen je keert. Probeer informeel openingen te maken, ‘Maak eens een babbel over je (methode van) onderzoek met deze of gene’. Betrek opinieleiders in de discussie: ‘Goh, professor, in de jaren vijftig heeft u in dat onderzoek onder jongeren toch ook met een klein sample kwalitatief interpreterend gewerkt. Wat vond u toen het voordeel van die methode?’

– Kies je voor een milde vorm van blufpoker in het moeras van een vakgroep, voeg dan status van buiten toe aan het onderzoeksvoorstel, bijvoorbeeld bij de keuze van een kopromotor. Hetzelfde effect wordt bereikt door het onderzoek (deels) uit een bron met hogere status gefinancierd te krijgen. In dezelfde categorie ligt het advies: ken en vooral citeer het voor jouw onderwerp min of meer relevante werk van je beoordelaars.

– Licht een bescheiden opstelling je meer, probeer dan een vertrouwde mentor te vinden die voldoende in je gelooft om ‘een schuiver’ van jouw kant op te willen vangen.

– Meer vragenderwijs kwamen de problemen aan de orde die sommigen ondervonden in vrouwenstudieskring. Wat te doen met de druk van bijvoorbeeld het plaatselijk vrouwenoverleg dat je onderzoeksvragen niet relevant blijkt te vinden, maar dat in het verleden wel voor je plaats heeft geknokt? Hoe om te gaan met onderlinge concurrentie binnen de vrouwenstudiesgroep? Moet die concurrentie in dezelfde termen worden geanalyseerd als de machtsverhoudingen in een vakgroep? Of zijn deze verhoudingen van een kwalitatief ander karakter? Kent uitsluitend een vakgroep (en WUBse werkgroep) min of meer formele hiërarchische lijnen, hoe doorslaggevend zijn dan de informele hiërarchische verhoudingen in vak- en vrouwenstudiesgroep? Zijn individuele en kollektieve belangen in vrouwenstudies/emancipatie-onderzoek te verzoenen? Zeker, luidde een bezwerende formule: de be-

langen van ieder individu worden door het kollektief gedragen.

Met 'diagnostic screening' is geprobeerd de beoordelingscriteria voor een onderzoeksvoorstel te expliciteren, zodat de sterke en zwakke punten van een voorstel op voorhand kunnen worden gekonstateerd en 'gediagnostiseerd'. Maar liefst 45 beslissingscriteria onderverdeeld in 9 categorieën, zoals doel- en probleemstelling, opzet en analysemethode, rapportage en werkplan, passeren de revue. De enquête is zo opgezet dat beoordelaars/geënuquêteerden de zwaarte van iedere eis kunnen aangeven en toelichten. De resultaten worden in de nieuwe enquêteformulieren verwerkt. Hierdoor en door het grote aantal criteria is de enquête op zich al informatief en instruktief. En als we even heenbijten door het soms dikdoenerige taalgebruik, is de enquête goed te gebruiken bij het nalopen van een eigen onderzoeksvoorstel.

Tijdens de cursus werd een aantal meegebrachte onderzoeksvoorstellen op deze wijze 'gescoord'. Ook werden de beoordelingscriteria besproken van de VBEO, meestal voor derde geldstroomonderzoek, en van de WVEO in de tweede geldstroom.¹ Mieke Verloo, oud-medewerkster van de VBEO, wees er tijdens de cursus op dat er met het expliciteren van criteria ook een bepaalde onderzoekskultuur, een eigen identiteit, wordt geschapen. Vanuit haar huidige ervaringen als bestuurslid van de WVEO stelde ze dat bij de beoordeling van voorstellen een bepaald wetenschappelijk discussieklimaat een rol speelt dat niet in de criteria is te vatten: het maakt daar juist de (veranderende) inhoud van uit. Een feministies onderzoeksvoorstel, dat nu binnen de WVEO hoge ogen gooit, zou dat, volgens haar, enige jaren terug niet hebben gedaan. Zo noemde ze het ook opvallend dat er in de beoordelingskommissie van de WVEO, ondanks de verschillende achtergronden van de leden, grote overeenstemming be-

staat over de vraag of een onderzoeksvoorstel op het terrein van de WVEO ligt en of het voorstel kwaliteit heeft. Onderlinge verschillen treden pas aan het licht bij de beoordeling van het wetenschappelijk en vooral het maatschappelijk belang.

Het meest tastbare resultaat dat de cursus opleverde, bestaat uit een gids met honderd subsidiegevers (derde geldstroom). In navolging van de bronnen (gidsen en almanakken) waaruit is geput, wordt bij ieder fonds het onderzoeksterrein dat voor subsidie in aanmerking komt, genoemd en een omschrijving van het werk of de aard van de betreffende instantie gegeven. De gids is handig omdat de cursusgevers een eerste selectie met betrekking tot vrouwenstudies hebben gemaakt en een trefwoordenlijst hebben toegevoegd. Zinnig is verder de afspraak die tijdens de cursus werd gemaakt, om in SLOV/CVEO-SISWO/VBEO-samenwerkingsverband na te gaan hoe de procedures er bij de verschillende fondsen uitzien en na te trekken wat hun feitelijk belang is voor vrouwenstudies-onderzoek.

De cursus werd afgesloten met het onderdeel 'Stratman', een afkorting voor 'strategic management'. In termen van de cursus is het een 'exploratief simulatie-spel, bedoeld voor het verkennen en verbeteren van beleidsopties. (...) In de verkorte versie bestaat het spel uit drie rondes, waarna de resultaten met een computer worden uitgesimuleerd en tot (vier) samenhangende beleidsscenario's verwerkt.' (Stratman, p. 1.). De scenario's beogen de grootste doelmatigheid (het verstandigste scenario), de snelste successen (meest spektakulair), het hoogste totaaleffect (meest winstgevend); en de beste haalbaarheid (het veiligste scenario).

Een voorbeeld. Tijdens de cursus stelden we ons – niet verrassend – ten doel om meer subsidie voor vrouwenstudies te verkrijgen. Volgens vroegen we ons af welke factoren (de

zogenoemde doelvariabelen) voor dat doel van belang zijn en voor de realisering ervan verbeterd zouden moeten worden. Zo vonden we het nodig om onze kennis over subsidietoekenning in de verschillende geldstromen te vergroten, evenals onze kennis van de onderlinge verhoudingen tussen relevante werkgemeenschappen en stichtingen binnen ZWO en hun interne verhoudingen te verdiepen. Ook leek het ons noodzakelijk de pressie op subsidiegever(s) te verhogen en het gezag van onze eigen klubs te vergroten. Tenslotte wilden we onze onderzoeksvoorstellen inhoudelijk verbeteren en de subsidieaanvragen nauwer laten aansluiten bij mogelijke financiers.

Na deze operationalisering van ons doel wisten we de volgende maatregelen te bedenken: stel subsidiekonsulent in; laat voorstellen door andere werkgemeenschappen of stichtingen adopteren; streef naar netwerk-uitbreiding via persoonlijke kontakten; richt een interdisciplinaire beoordelingskommissie op; voer een gerichte lobby voor onderzoek met een feministisch perspectief; versterk de internationale samenwerkingsverbanden.

Aan de derde ronde – de meest strategiese, het wegen van de verschillende maatregelen ten opzichte van de doelen en het bepalen van hun uitvoerbaarheid en effectiviteit, en hun onderlinge invloed – hebben we ons die avond niet meer gewaagd. De volgende ochtend lagen er vier door het team van Van Houten 'uitgespeelde' scenario's, die skepties danwel bewonderend werden doorgenomen: skepties, omdat de cursusgevers hun eigen waardering op de bedachte doelvariabelen en maatregelen hadden losgelaten – de informatie die je uit de computer krijgt, heb je er zelf ingestopt; bewondering voor de duidelijke resultaten waartoe een lange moeizame discussie toch kan leiden.

Het spel is nog eenmaal gespeeld, ditmaal met het doel de ondersteuningsstructuur voor vrouwenstudiesonderzoek te verbeteren. Ook

de tweede keer moesten we wegens tijdgebrek de laatste diskussieronde laten schieten. Jammer, vind ik. Misschien dat in SLOV/WVEO-verband het laatste 'spel' nog eens kan worden uitgespeeld, en dan in het juiste gezelschap. Nu dacht de meerderheid van de deelnemers na over een onderwerp, waarvoor ze niet naar konferentie-oord Woudschoten waren gekomen. Eén van de manko's van een cursus, waarin te veel vanuit verschillende nivo's en gezichtspunten voor verschillende interesses werd aangeboden.

Zelfs zonder 'Stratman' moet het niet moeilijk zijn de volgende keren éénduidige cursussen aan te bieden. Van Houten en zijn team hadden daartoe voldoende verschillende instrumenten in handen. Met wat meer rust en zelfvertrouwen in de presentatie zou het goede initiatief van de WVEO méér bevredigende resultaten kunnen opleveren.

Noot

1. Zie voor een bespreking van die criteria *Over geldpotten gesproken... Emancipatie-onderzoek/vrouwenstudies, onderzoeksvoorstellen en -financiering*. Marie-Louise den Bandt, Marianne Grunell, Mies Grijs e.a. Den Haag/Utrecht (VBEO/SLOV) 1984, pp. 44-57

Anske Heerkens, Barbara Henkes
'Machtsstrategieën in discussie'.

Kritiek op het tweede Internationale en Interdisciplinaire Vrouwencongres.

Male strategies in a women's world congress? Vrouwenmacht verdeeld naar draagkracht?

Twee spandoeken, gedragen door een groep van zo'n twintig vrouwen, sierden in de ochtend van 17 april 1984 de trappen van de Martinihal in Groningen. De vrouwen vormden een krities ontvangstcomité voor de deelnem(st)ers aan het Tweede Internationale en

Interdisciplinaire Vrouwenkongres: vrouwen en mannen, die zich vijf dagen lang zouden buigen over het thema 'strategies for empowerment' ofwel 'het ontwikkelen van strategieën die de positie van vrouwen in persoonlijk, maatschappelijk en beroepsmatig opzicht kunnen versterken'.

Dubbelstrategie

De kritiek betrof de opzet van het kongres. Door een selectief uitnodigingsbeleid voor bijdragen in combinatie met een formalistische vormgeving die hoge inschrijvingskosten met zich meebracht, werd een actieve inbreng voor een grote groep vrouwen onmogelijk gemaakt. Zodoende was in feite al bij voorbaat een standpunt ingenomen over de manier waarop vrouwen meer macht zouden kunnen verkrijgen. De kongresorganisatie had gekozen voor een éézijdige strategie: het versterken van de positie van vrouwen binnen gevestigde, witte, westerse structuren.

De protesterende vrouwen pleitten in hun pamfletten, die zij aan de arriverende deelnemers overhandigden juist voor een 'dubbelstrategie'. Deze zou erop gericht moeten zijn om *'samenwerkingsverbanden te creëren tussen vrouwen die zich op een "gevestigde" positie bevinden, en die vrouwen die – hetzij noodgedwongen, hetzij vanuit een bewuste keuze – daar buiten om een tegenkultuur, een vrouwenmacht ontwikkelen'*. Dit streven had volgens de demonstrantes ook in de organisatie en financiering van het kongres tot uitdrukking moeten komen. Een poging om deze mening tijdens de opening van het kongres ook mondeling naar voren te brengen werd op sein van voorzitter Christine Clason onmogelijk gemaakt: lichten werden gedoofd en de mikrofoon werd uitgezet. Een nieuwe ontwikkeling in de 'strategies for empowerment'?

Het was niet de eerste keer dat kritiek van vrouwen op de opzet van dit wereldwijde gebeuren werd gesmoord. In augustus 1983

schreef de duitse hoogleraar Helga Grubitzsch een brief aan het organiserend comité. Ze tekende daarin bezwaar aan tegen enerzijds de inhoudelijke invulling van het kongres, waarbij een te sterke nadruk op resultaten van onderzoek kwam te liggen in plaats van op het onderzoeksproces zelf, en anderzijds tegen de hoge toegangsprijs, waardoor een groot aantal goed gekwalificeerde onderzoeksters zouden worden buitengesloten. Op haar pleidooi om niet te vervreemden van de vrouwenbeweging door een te sterke aanpassing aan academische vormen, werd niet gereageerd.

Onafhankelijk van dit duitse initiatief namen enkele maanden later vrouwen uit het groningse Interfakultair Vrouwenoverleg – een trefpunt voor studerende, baanloze en andere belangstellende vrouwen die zich bezighouden met vrouwenstudies – contact op met de kongresorganisatie. Kort daarop gevolgd door de SLOV. Beide vrouwenoverleggen drongen er in hun brieven op aan om het kongres ook toegankelijk te maken voor minder draagkrachtige vrouwen – waaronder studerende en baanloze akademici – omdat de bijdrage van deze vrouwen onmisbaar zou zijn bij de discussies rond de vragen die het kongresthema impliceerde. Mede omdat ook deze groep in de toekomst een belangrijke bijdrage zou kunnen blijven leveren bij het opzetten en uitwerken van vrouwennetwerken.

In haar antwoord stelde de kongresorganisatie dat, hoewel het kongres 'uitdrukkelijk' géén kongres voor studenten was, het toch openstond voor hen die het inschrijfgeld niet konden opbrengen, en dat voor een beperkt aantal nederlandse studenten die in de eindfase van hun studie zaten, een tegemoetkoming in de kosten werd gezocht. Wat de organisatie betreft was daarmee de kous af.

Echter niet voor de vrouwen, die meenden dat deelname aan een dergelijk internationaal samenzijn voor een brede groep vrouwen van belang zou zijn. Daarbij beriepen ze zich op

de oorspronkelijke aankondiging van het kongres, waarin werd gesteld dat het programma bedoeld was 'to those who have long been associated with the women's movement as well as to newcomers, to academics and practioners and to men and women alike'.

Wereldpolitiek

Het protest bij de aanvang van het kongres ging niet alleen uit van het Interfakultair Vrouwenoverleg, maar werd mede gesteund door vrouwen uit de Derde Wereld-beweging en uit de zwarte vrouwenbeweging. Immers, wat voor nederlandse vrouwen geldt, gaat des te meer op voor zwarte nederlandse vrouwen en vrouwen uit de 'ontwikkelingslanden': de plaats van samenkomst en de toegangsprijs bellette hen te komen. Slechts 40 van de 500 deelnem(st)ers kwamen uit een derde wereldland. Zo had de opzet van het kongres ook konsekwenties voor de machtsverhoudingen tussen deelnem(st)ers uit westerse landen en overige werelddelen. Hierdoor alleen al kwamen wereldpolitieke zaken het kongres binnen, ondanks het vaste voornemen van de organisatie deze buiten te sluiten.

Christine Clason benadrukte dit streven in een interview in *Opzij*: 'De wereldpolitiek wordt buiten de deur gehouden. Er is maar één politieke kwestie aan de orde: de positie van vrouwen verbeteren.'¹ Het getuigt helaas van een opmerkelijke naïviteit om te denken dat vrouwenmacht op internationaal nivo versterkt kan worden, zonder dat daar wereldpolitieke kwesties bij aan de orde komen. Dat bleek al tijdens de opening toen een aantal deelnemsters vraagtekens plaatsten bij de aanwezigheid van een delegatie zwarte en witte vrouwen uit Zuid-Afrika.

De onmogelijkheid om de internationale politiek buiten het kongresgebeuren te houden werd eens te meer duidelijk toen een aantal deelnemsters actie wilden ondernemen voor de vrijlating van een groep algerijnse vrouwen

die sinds december 1983 gevangen zat. Deze vrouwen hadden zich ingezet voor het recht op zelfstandigheid, dat in Algerije bedreigd wordt door de 'code familial'. De organisatie blokkeerde dit initiatief, wat een groot aantal kongresgangsters er overigens niet van weerhield om een protesttelegram op persoonlijke titel te ondertekenen.

Feministische perspectieven

Op de door de organisatie voorgestane strategie voor 'empowerment' werd door zowel vrouwen buiten het kongres als door vrouwen die deelnamen, kritiek geleverd. Spontane bijeenkomsten van de aanwezige zwarte vrouwen getuigen daarvan, evenals de doorlopende studiegroep 'feministische perspectieven' die buiten het officiële kongresprogramma om werd ingesteld.

Deze groep benadrukte dat bij het streven naar versterking van vrouwenmacht, de maatschappijkritiese uitgangspunten van de vrouwenbeweging niet mochten ontbreken. Voor de organisatie van een volgend kongres deed zij enkele suggesties: het moet in ieder geval meer toegankelijk – dus goedkoper – worden, zeker voor vrouwen uit de Derde Wereld. Om de overmacht van engelstalige vrouwen te verkleinen zullen tolken nodig zijn. En naast vrouwen in 'gevestigde structuren' moeten meer vrouwen die 'buiten structuren om' macht ontwikkelen, erbij betrokken worden. Waarmee het pleidooi voor de 'dubbel-strategie' van de protesterende vrouwen bij de aanvang van het kongres werd ondersteund.

Noot

1. *Opzij*, jrg. 12, nr. 4, april 1984, p. 37

Recensies

Liesbeth Bervoets

Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat opgetekend in een crisiscentrum.

Bram van Stolk/Cas Wouters. Met een voorwoord van Norbert Elias. Utrecht (Van Loghum Slaterus) 1983, 232 pp., f 34,50

Vrouwen in tweestrijd is een onderzoek naar mishandelde vrouwen in een opvangtehuis. Het presenteert een aantal observaties van (intieme) verhoudingen tussen mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse, die doen denken aan het werk van L. Rubin. Vrouwen zijn teleurgesteld in hun verwachtingen ten aanzien van mannen, hechten meer dan mannen aan relationele zaken en ontnemen hun identiteit aan de rol van moeder en echtgenoot. Zij zoeken daarvoor in eerste instantie bevestiging bij andere vrouwen. Mannen ontnemen hun identiteit voor een belangrijk deel aan het kostwinnerschap en aan fysieke kracht. Hun belangrijkste relaties zijn met andere mannen en gebaseerd op gezamenlijke activiteiten.

Waar Rubin, volgens Van Stolk en Wouters blijft steken in losse generalisaties, willen zij hun empiries materiaal presenteren door middel van een samenhangend theoretisch kader, ontleend aan de figuratiesociologie van N. Elias. De bedoeling van het boek is vooral een bewijs te leveren van de praktische toepasbaarheid van de figuratiesociologie, in dit ge-

val op de machtsongelijkheid tussen de seksen. Ze worden hierin ondersteund door een voorwoord van de hand van de grote meester zelf.

De aanleiding tot het onderzoek was de vraag van de stafleden van het opvangtehuis waarom vrouwen, die zich vrijwillig aanmelden, weer zo snel verdwijnen. De onderzoekers voegden daar een bredere vraag aan toe, namelijk waarom en in hoeverre generaties vrouwen zich anders gedroegen en in hoeverre de problemen die zij in het tehuis aantroffen representatief waren voor ontwikkelingen in de samenleving. Deze vragen hebben tot doel het persoonlijk levenslot van vrouwen begrijpelijk te maken vanuit maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij wordt uitgegaan van de volgende premissen:

- de persoonlijkheidsstructuur van mensen wordt beïnvloed door de ontwikkeling van de staat;
- individuele problemen worden opgevat als problemen van menselijke verhoudingen.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van participerende observatie, interviews met betrokken vrouwen en mannen, het bijwonen van stafbesprekingen, groepsgesprekken, gegevens uit opnameformulieren, schriftromans en manieren- en adviesboeken over seks en huwelijk.

Van Stolk en Wouters beginnen met de konstatering dat er machtsongelijkheid bestaat tussen mannen en vrouwen, die door vrouwen als steeds minder vanzelfsprekend wordt gezien. Voor mishandelde vrouwen heeft dit volgens auteurs veelal 'tweestrijd' tot gevolg. Bij aankomst in het tehuis verkeren vrouwen meestal in een radicale stemming en vertellen elkaar en zichzelf dat zij goed hebben gehandeld door hun echtgenoot, soms met achterlating van de kinderen, te hebben verlaten. Na verloop van tijd, bij sommigen zelfs al na enkele uren, slaat de stemming om en vertrekken de vrouwen naar huis om na een periode van aanpassing weer weg te lopen. Deze 'twee-

strijd' tussen het opkomen voor een grotere gelijkheid en het aanvaarden van ongelijkheid trachten Van Stolk en Wouters te verklaren.

De machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen wordt gezien als een machtsstrijd tussen twee groepen, waarop een aantal mechanismen, die Elias samen met J.C. Scotson beschrijft in het essay *Gevestigden en buitenstaanders*, van toepassing zouden zijn. In de relatie tussen de seksen zijn vrouwen, volgens de auteurs, als buitenstaanders uitgesloten van vele sociale posities, die gemonopoliseerd zijn door de andere groep. Tegelijkertijd zijn vrouwen en mannen wederzijds afhankelijk als in geen andere relatie van gevestigden en buitenstaanders, omdat zij 'biologies voor elkaar bestemd zijn'. Via het poneren van de stelling dat machtsstrijd in een eerste fase leidt tot een eenvoudige omkering van de machtsverhoudingen en dat het nastreven van gelijkheid binnen één generatie niet realistisch is, wordt de konklusie bereikt dat greep krijgen op de fluktuierende machtsbalans het meest nastrevenswaardig is.

Een dergelijke ontwikkeling zou verlopen via het 'drie-generatiemodel'. In de eerste generatie zijn de traditionele patronen nog diep verankerd in de persoonlijkheidsstructuur van mannen en vrouwen, terwijl de ongelijkheid tussen groepen afneemt. Vrouwen zijn in dit stadium nog verzoend met een figuratie-ideaal dat gebaseerd is op mannelijke superioriteit, door Van Stolk en Wouters aangeduid met de term 'harmonieuze ongelijkheid'. Bij de tweede generatie zal vooral de innerlijke strijd van vrouwen afnemen. Een gelukkige partnerkeuze (gebaseerd op gelijkheid) is daar zowel de voorwaarde voor als het gevolg van. De derde generatie zou een grotere kans hebben om problemen met het zelfbeeld en keuze voor grotere gelijkheid met elkaar in harmonie te brengen.

De verklaring voor het feit dat vrouwen het 'niet langer pikken' is tweërlei. De

(povere) bestaanszekerheid die door de voorzieningen van de verzorgingsstaat is ontstaan, versterkt de onderhandelingspositie van vrouwen uit de arbeidersklasse ten opzichte van hun vriend of echtgenoot, omdat de economische gevolgen van verlaten voor hen minder zwaar zullen zijn. Opvattingen over de wenselijkheid van gelijkere verhoudingen tussen de seksen, die aanvankelijk vooral tot het gedachtengoed van de middenklassen hoorden en expliciet verwoord werden door de vrouwenbeweging, druppelen door naar lagere sociaal-economische groepen. De verzorgingsstaat schept in deze opvatting de sociaal-economische voorwaarden waaronder vrouwen zich uit hun afhankelijke positie kunnen bevrijden en tevens afstand kunnen nemen van de opvattingen die in de oude situatie domineerden. Of anders gezegd, de verzorgingsstaat is de materiële voorwaarde voor het veranderen van de persoonlijkheidsstructuren van mannen en vrouwen, op basis waarvan een gelijkheidsrelatie tussen beiden te realiseren is.

Het lijkt erop of voorzieningen van de verzorgingsstaat hier dezelfde functie krijgen voor vrouwen uit lagere sociaal-economische klassen, als de economische onafhankelijkheid door loonarbeid van vrouwen uit de middenklasse in traditionele emancipatieopvattingen. Macht, opgevat als een kenmerk van menselijke verhoudingen, is in deze traditie een eenduidig begrip. Machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse worden herleid tot een ongelijkheid in sociaal-economische positie van beide partners. De macht van mannen om het vrouwbeeld te bepalen in situaties van 'harmonieuze ongelijkheid' is van hun positie als kostwinner afgeleid. Opvattingen over seksenverhoudingen worden dan ook begrepen als weerspiegelingen van de sociaal-economische verhoudingen tussen de seksen. Vervolgens wordt er een ontwikkeling geponeerd waarin overheersing op basis van economische machtsbronnen auto-

maties en onontkoombaar overgaat in een 'onderhandelingshuishouding'. De verzorgingsstaat is voor dit moois niet alleen de voorwaarde, maar is er tevens op maatschappelijk nivo de uitdrukking van.

Hoewel Elias waarschuwt dat aan het driegeratiemodel geen kracht van wet mag worden toegekend, worden uiterst gekompleeerde samenhangen, zoals die tussen staat en persoonlijkheidsstructuur, maatschappelijke beweging en menselijke verhoudingen, gereduceerd tot een eenduidig en overzichtelijk vooruitgangsmoedel. Dit laatste verklaart waarschijnlijk, samen met de genuanceerde en beeldende rekonstruktie van de leefwereld van mannen en vrouwen, de aantrekkingskracht van dit kader, zowel in kringen van vrouwenstudies als daarbuiten. De simplificeringen waartoe dit verklaringsmoedel aanleiding geven, komen het scherpst naar voren waar de auteurs het lezen van beeldromans opvoeren om de nog niet voltooide psychiese en seksuele emancipatie van de betrokken vrouwen aan te tonen. De romantiese verhalen zouden moedel staan voor de ideale voorstellingen die vrouwen hebben van seksenverhoudingen. Dat de relatie tussen fictie en zelfbeeld heel wat gevarieerder en minder eenduidig is dan wordt gesuggereerd, hebben recente publikaties op het gebied van massakultuur en pornografie aanmerkelijk weten te maken.

In het onderzoeksverslag ontbreekt een direkte inhoudelijke uiteenzetting met andere onderzoeks- en hulpverleningspraktijken, met name welke in 'Blijf van mijn lijf'-huizen traditie zijn geworden. In plaats daarvan verantwoordt de auteurs zich op het minst interessante punt: hun seks. Zij vermelden dat een vergelijking tussen eigen interpretaties en die van vrouwelijke stafleden geen verschillen opleverde. Als een onderzoek dat gaat over geweld, daar geen analyse van geeft ('hoewel we ruim aandacht besteden aan vrouwenmishandeling is dit boek toch niet te beschouwen als

een studie daarover', p. 22) en zich in konklusies en beleidsaanbevelingen impliciet afzet tegen bovengenoemde onderzoeks- en hulpverleningstraditie, stoort dat des te meer. Sterker nog: in dit onderzoek wordt het probleem van vrouwenmishandeling gebagataliseerd en gereduceerd tot dat van 'harmonieuze ongelijkheid'.

Martina Heinrichs, Thea van der Kley, Desirée Verwey

Theories of Women's Studies.

Gloria Bowles en Renate Duelli Klein (red.), Londen (Routledge & Kegan Paul) 1983. 277 blz. f 32,80.

'We believe that autonomous Women's Studies Programs, in constant interaction with the community, hold the potential for contributing to changes in the present power relationships in society at large.' (p. 13) Deze uitspraak kan beschouwd worden als het credo dat aan het hele boek *Theories of Women's Studies* ten grondslag ligt. Deze amerikaans-engelse bundel bevat opstellen welke in diverse bijeenkomsten sinds 1979 zijn gepresenteerd en bediscussieerd. De auteurs werken allen op het raakvlak van vrouwenbeweging en feministies onderwijs en onderzoek; degenen die in de nederlandse situatie de band tussen beide terreinen met lede ogen zien verzwakken, kunnen aan dit boek hun hart ophalen. Na ruim tien jaar vrouwenstudies in theorie en praktijk stuit men volgens de inleiders op de grenzen van de groei; de balans wordt opgemaakt, de blik verschuift in wetenschapstheoretiese richting, de vraag 'voor wie' en 'waarom' wordt echter niet vergeten.

De veertien theoretiese bijdragen betreffen onderwerpen als het autonomie/integratiedebat; de kwestie interdisciplinariteit/transdisci-

plinariteit, met in het kielzog daarvan kritiek op de traditionele disciplines en de bestaande wetenschappelijke kaders; de methodendiskussie, in het kader waarvan het artikel van Maria Mies 'Methodische Postulaten zur Frauenforschung' in vertaling is opgenomen; de erfenis van de vrouwenbeweging en een poging een scheiding der geesten te voorkomen.

De samenstellers menen dat het boek als geheel een verslag vormt van een cruciaal debat dat de ontwikkeling van vrouwenstudies in de jaren tachtig zal bepalen. Dit debat betreft de vraag of vrouwenstudies een zelfstandige discipline vormen, of dat feministische wetenschap overeenkomstig het integrationistische model, geïncorporeerd zal worden in de bestaande disciplines. Integratie zou de feministische kennisproductie, zowel qua inhoud als wat betreft het gehanteerde 'frame of references' wezenlijk inperken, hoewel men ruimte wil laten voor het feit dat plaats en situatie waar men vrouwenstudies poogt op te zetten, in hoge mate de strategie kunnen bepalen. De gelijke-rechtenbenadering, die ten grondslag ligt aan dit integratiestreven, aksepteert het androcentrisme als norm waarbinnen vrouwen moeten passen. Dit androcentrisme vormt echter het waardensysteem van de dominante cultuur. Autonome vrouwenstudies daarentegen hebben, aldus de inleiders Bowles en Duelli Klein, de potentie de aard van alle kennis fundamenteel te veranderen door de optiek te verschuiven van androcentrisme naar een referentiekader waarin de verschillende ideeën, ervaringen, behoeften en interessen van vrouwen geldig zijn omwille van zichzelf en de basis vormen voor onderwijs en onderzoek.

Waar men in Nederland veelal nog op de drempel staat van interdisciplinaire samenwerkingsverbanden en theoretische integratie, heeft men op dit terrein in Amerika reeds veel ervaring opgedaan. Interdisciplinariteit blijkt,

zowel inhoudelijk als formeel veel problemen op te leveren (gewezen wordt op de financiële en beleidsmatige afhankelijkheid van zulke programma's). Dit versterkt, volgens Gloria Bowles in haar inleiding, '*Is Women's Studies an academic discipline?*' het inzicht dat vrouwenstudies zich dienen te ontwikkelen tot een eigenstandige discipline en dan niet kruisdisciplinair, multidisciplinair of interdisciplinair, maar transdisciplinair, dat wil zeggen boven de disciplines uitgaand.

Het artikel van Sandra Coyner, dat ingaat op de konsekventies van het ontwikkelen van vrouwenstudies als zelfstandige discipline, is naast de inleiding, en een methodiese bijdrage van Shulamit Reinharz, een van de interessantste bijdragen uit dit boek. Coyner laat zien dat ook gevestigde disciplines gekenmerkt worden door intern concurrerende theorieën en niet voldoen aan de eis van een eenduidige methodologie, zoals men van vrouwenstudies zou kunnen zeggen. Zij noemt als nadeel van interdisciplinariteit dat het wordt gekenmerkt door toegepast (praktijkvragen) en probleemgericht werken. Dat laat vrouwenstudies weinig ruimte voor eigen theorievorming en voor het nastreven van een andere wijze van zien. Interdisciplinariteit is vruchtbaar geweest als startfase, maar men zou nu moeten streven naar een gemeenschappelijke taal en moeten overgaan tot het stellen van gemeenschappelijke kernvragen. Dat de gehanteerde taal duidelijk en leesbaar moet zijn, vormt dan ook een konstant pleidooi in bijna iedere bijdrage.

De loyaliteit ten opzichte van de vrouwenbeweging blijkt uit verschillende bijdragen. Zo is Taly Rutenberg in '*Learning Women's Studies*' van mening dat de belangen van vrouwenstudies niet strikt akademies zijn en dat haar legitimiteit afhangt van de akseptatie van zowel de feministische gemeenschap als de universitaire maatstaven. Ook Toby Epstein Jayaratne stelt in '*The value of quantitative methodology for feminist research*' onomwon-

den voor feministiese theorieën te beoordelen overeenkomstig hun mogelijkheid vrouwenlevens te verbeteren. De traditionele disciplines wordt verweten dat zij onderwijs tot een vervreemdende ervaring maken, vrouwenstudies daarentegen omvatten volgens Rutenberg het politiseren van het persoonlijke in een samenwerkingsverband ('teamteaching') en dat levert een 'fulfilling learning experience' op: 'Feminist scholarship is collective both in form and content'.

Door alle auteurs in de bundel wordt het cognitieve wetenschappelijke klimaat, dat persoonlijke of emotionele ervaringen buitensluit, gekritiseerd. Tegenover het hiërarchiese, competitieve en individualistische klimaat van de universiteiten worden de waarden benadrukt van koöperatie, kollektiviteit en sociale betrokkenheid. In de kritiek op de waardevrije en objectieve wetenschap, drager en belichaming van waarden waar men zich tegen verzet, wordt vaak teruggegrepen op de positivisediskussie. Steun wordt gezocht bij de theorie van Thomas Kuhn over de paradigma-wisselingen die in de wetenschap plaats vinden.¹

De bijdrage van Shulamit Reinharz, 'Experiential analysis, a contribution to feminist research', kan beschouwd worden als een eerste daadwerkelijke poging, het nieuwe, vaak geclaimde, paradigma zichtbaar te maken. Het woord 'experiential', dat zij gebruikt, verwijst zowel naar het existentialisme als naar de eigen ervaring. Zij vertrekt vanuit de wetenschaps-theoretiese notie dat theorievorming sociaal bepaald en bepalend is. Als analytisch instrument hanteert zij het onderscheid tussen 'communal' en 'agentic' waarden.² Gepresenteerd wordt een uitgewerkt 'alternatief of feministies' (communal) model van onderzoek als tegenhanger van 'konventioneel of patriarchaal' (agentic) onderzoek. Waar het konventionele onderzoek om controle van de omgeving vraagt, wordt hier openheid van en interactie

met de omgeving gesteld; waar in de traditionele setting kennis van de persoon van de onderzoeker als irrelevant wordt bestempeld, wordt hier relevantie geclaimd. De experimentele analyse streeft drie doelen na: groei en begrip betreffende het probleem, de betrokken personen en de gehanteerde methode. Dit artikel van Reinharz levert een interessante suggestie, welke in een onderzoeksstage zou kunnen worden uitgeprobeerd.

Liz Stanley en Sue Wise vinden, in 'Back into the personal' or: our attempt to construct 'feminist research', dat het akademies feminisme het uitgangspunt, 'the personal is politics' trouw moet blijven. Zij zoeken aansluiting bij theoretiese kaders die onderzoek van de dagelijkse leefwereld mogelijk maken, zoals de etnomethodologie en het symbolies inter-aktionisme.

Marcia Westcott beschrijft in 'Women's studies as a strategy for change: between criticism and vision', de kondities waaronder vrouwen op een universiteit moeten werken en ziet vrouwenstudies dan ook als een strategie tot verandering.

Het feit dat men de eigen ervaring en leefwereld serieus neemt, resulteerde in de laatste bijdrage aan de bundel, die van Mary Evans. Onder de titel 'In praise of theory, the case for Women's Studies' brengt zij de kritiek van de vrouwenbeweging op het akademies feminisme (de vrouwenbeweging wordt uitgebuit en/of ontradikaliseerd) in kaart. Evans probeert de konsekwenties van die kritiek voor vrouwenstudies te doordenken.

Vermeldenswaard is nog de veertig pagina's tellende geannoteerde bibliografie van door de samenstellers belangrijk geachte vrouwenstudies teksten.

Wij vinden het belangrijk dat in deze bundel getracht wordt de waarden van de vrouwenbeweging naar vrouwenstudies toe te doordenken en te problematiseren. Dit blijkt uit de

holistische benadering die de auteurs voorstaan, waardoor de wens om de grenzen van de disciplines te overschrijden vrij konsekwent naar de wetenschap toe doorgetrokken is. De schrijfsters zijn niet huiverig om woorden en begrippen te gebruiken zonder ze eerst zo minitiekus te differentiëren dat alle woede en leven eruit is. Ook gaan zij uit van een politieke grondkonsensus ('some of us are hostile to theorie') zodat er in woord en daad met de akademiese normen van individualisme, sepratisme, hiërarchisering gebroken wordt. Doordat het boek zelf het resultaat is van een groepsdiskussie, is het geschikt voor het werken met groepen, hoewel het eigenlijk gelezen zou moeten worden door eenieder die meent dat vrouwenstudies 'passionate scholarship' zou moeten zijn.

Noten

1. Th. Kuhn, *The structure of scientific revolutions*. Chicago 1970.
2. Zie: P. Bakan, *The duality of existence*. Chicago (Rand McNally) 1966. Het onderscheid tussen 'communal' en 'agentic' waarden werd in 1974 op het Tegenkultuurkongres in Nijmegen geïntroduceerd door Anneke Rooselaar, maar is daarna goeddeels uit de methodendiskussie verdwenen.

Wilma Vollebergh

Sekse als organisatieprincipe.

Veranderende normen in de asymmetrische machtsrelatie tussen vrouwen en mannen.

Joan Meyer. Dissertatie, Hilversum z.j., 297 blz. f 27,50

Enige tijd geleden verscheen van Joan Meyer, samenstelster van de eerste *Sociale atlas voor de vrouw*, de dissertatie *Sekse als organisatieprincipe*, een onderzoek naar de veranderende

normen in de machtsverhouding tussen vrouwen en mannen.

De eerste vier hoofdstukken zijn gewijd aan theorie. Meyer wil de relatie tussen vrouwen en mannen beschrijven vanuit 'het machtspectief'. Hierbij stelt zij zich op een interaktionisties standpunt. Dat betekent dat nagegaan wordt hoe mannen vrouwen én hoe vrouwen mannen beïnvloeden, belooft zij. Ze wil daarbij niet naar verklaringen zoeken, maar een beschrijving geven van de structurele aspecten in deze relatie vanuit het perspectief van vrouwen (p. 24). Hiervoor baseert zij zich op de 'theorie' van L. Lukes.¹ Volgens hem is er sprake van machtsuitoefening in een verhouding tussen twee groepen als het 'werkelijke' belang van één groep, in dit geval vrouwen, wordt geschaad. Het hierbij vooronderstelde belangenconflict kan 'latent' blijven; het hoeft zich niet in openlijk verzet of onvrede bij de benadeelden te manifesteren.

Het grote probleem van deze visie is volgens Meyer het vaststellen van dit 'werkelijke' belang. Volgens Lukes moeten de betrokkenen dit zelf doen onder 'kondities van relatieve autonomie', zegt zij. Dat betekent volgens Meyer, dat je als onderzoekster kunt volstaan met het specificeren van deze kondities, die zij operationaliseert in termen van 'gedragsalternatieven', feitelijke óf waargenomen, want 'if men define a situation as real, it is real in it's consequences', zegt zij in navolging van het symbolies interaktionisme. Naast 'strukturele aspecten' is de 'interpretatie van de situatie' door de betrokkenen dus eveneens een bepalende faktor in machtsverhoudingen.

Vervolgens beschrijft zij de meer strukturele aspecten van de machtsverhouding tussen vrouwen en mannen vanuit het 'basic-conflict-perspective', dat wil zeggen vanuit een gepostuleerde belangentegenstelling tussen vrouwen en mannen. Als centrale mechanismen die deze machtsverhouding struktureren, noemt zij: de scheiding privé-openbaar, ar-

beidsdeling naar sekse en de norm tot heteroseksualiteit, kortom: *sekse als organisatieprincipe*.

Tot slot beschrijft Meyer beeldend, hoe in verschillende sociaal psychologische theorieën en onderzoeken het traditionele normenstelsel over vrouw-manverhoudingen doorwerkt. Door de veronachtzaming van de maatschappelijke kontekst wordt de maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen gelegitimeerd. Zij konkludeert dat deze theorieën en onderzoeken enkel waarde hebben als beschrijving van normenstelsels binnen een specifiek maatschappelijke en historische kontekst.

Onderzoek

Meyer onderzoekt in het empiries deel van haar dissertatie de veranderingen in dit traditionele normenstelsel. Uit een landelijk, representatief opinieonderzoek blijkt, dat de afgelopen jaren opvattingen over arbeidsverdeling meer in de richting gaan van waardering voor gelijke behandeling van vrouwen en mannen, met name op het gebied van de betaalde arbeid. Deze gegevens vergelijkt zij met een engels onderzoek bij academici, waaruit blijkt dat deze er aanzienlijk traditionelere opvattingen op na houden, met name de vrouwen. Zij eindigt met een door haarzelf uitgevoerd onderzoek bij studenten. Deze houden er weer progressievere ideeën op na, met name de vrouwen, en zijn voor gelijke verdeling van zowel betaalde als onbetaalde arbeid. Uit deze resultaten leidt Meyer af, dat de academici over minder, de studenten daarentegen over meer 'autonomie' beschikken dan 'het algemene publiek in ons land'. De afwijkende opvattingen van studenten interpreteert zij vervolgens in Lukes' terminologie als 'grievens' (p. 147), met andere woorden als indicatie voor hun belang, terwijl zij de opvattingen der academici opvat als 'produkt van de heersende machtsverhouding' (p. 125).

In de volgende hoofdstukken onderzoekt

Meyer met behulp van vragenlijsten in hoeverre nu bij studenten – een maatschappelijke groepering die én veel gedragsalternatieven kent én nog geen uitgekristalliseerde machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen (!? p. 129) – traditionele normen ten aanzien van de paarrelatie worden aangetroffen. Uit de resultaten blijkt dat ten aanzien van (huishoudelijke) arbeid de meningen, van zowel vrouwen als mannen, in grote lijnen in overeenstemming zijn met het feministische ideaal van gelijke verdeling, maar dat ten aanzien van partnerkeuze en gewenste omgangsvormen het ongelijkheidsmodel nog steeds wordt gehanteerd, zelfs meer bij vrouwen dan bij mannen: mannen willen vaker een gelijkwaardige partner, met bijvoorbeeld evenveel opleiding als zichzelf, die moederschap en carrière maken weet te combineren; vrouwen willen nog steeds een macho-man. Dit mannelijke non-konformisme kan echter, volgens Meyer, opgevat worden als een extra claim op vrouwen, die nu niet enkel als huisvrouw en moeder, maar óók als buitenshuiswerkende vrouw hun aantrekkelijkheid moeten bewijzen.

In een korte terugblik op haar onderzoeksmateriaal constateert Meyer op grond van de overeenstemming tussen vrouwen en mannen over de gewenste arbeidsverdeling tussen de seksen, dat we ook kunnen spreken over gemeenschappelijke belangen. De 'resten van de geïnternaliseerde machtsverhouding', die onder andere blijken uit de aangetroffen hechting aan het ongelijkheidsmodel waar het de partnerkeuze betreft, vormen echter een hinderpaal voor dit te bereiken doel.

Enkele kanttekeningen

Meyer wil in haar dissertatie een alternatief bieden voor de traditionele sociaal psychologische theorievorming over vrouw-manverhoudingen. Ik vind niet dat ze helemaal in haar opzet slaagt. Dat heeft mijns inziens te maken met enerzijds theoretische onduidelijkheid, an-

derzijds met de opzet van haar onderzoek. Mijn belangrijkste bezwaar tegen het theoretische gedeelte van deze dissertatie is, dat Meyer de in de verschillende hoofdstukken beschreven en gekritiseerde theorieën niet met elkaar in verband brengt en verwerkt tot één consistent theoretisch kader, waaruit zij vraagstellingen had kunnen afleiden die de aangesneden discussies verder hadden kunnen helpen. Haar kritiek op de sociaal-psychologische theorievorming is ter zake – ik vind dit haar beste hoofdstuk – maar komt verder nergens meer ter sprake, terwijl haar analyse van de vrouw-man-verhouding beperkt blijft tot een globale weergave van diverse standpunten, die zich allesbehalve probleemloos tot elkaar verhouden.

Verder heb ik lang moeten puzzelen om me een beeld te vormen van Meyers alternatieve 'machtsperspectief', dat de theorie van Lukes met het symbolisch interaktionisme moet combineren, terwijl het mijns inziens de vraag is of deze visies verenigbaar zijn. Het door Lukes gepostuleerde 'belang' wil Meyer nu immers mede uit 'de interpretatie van de situatie' afleiden. Het effect hiervan is, dat zij de 'interpretatie van de situatie' zowel als effect van machtsverhouding alsook als 'autonome' uitdrukking van 'belangen' opvat. Deze tegenstrijdigheid wordt echter niet aangegrepen voor een problematisering van de gehanteerde benaderingen, maar op een vrij simpele manier opgelost: waar de opvattingen van de onderzochten overeenstemmen met het door Meyer beschreven normenstelsel, interpreteert zij dit als 'beïnvloeding door de heersende machtsverhoudingen', waar zij hiervan afwijken spreekt zij over relatieve 'autonomie'. De stelling dat opvattingen van mensen onder 'kondities van relatieve autonomie' een andere inhoud kunnen aannemen, wordt op sommige plaatsen zelfs omgedraaid door uit opvattingen af te leiden of aan deze 'kondities voor autonomie' is voldaan.² Uiteindelijk blijft

van het machtsperspectief dan niet veel meer over dan de cirkelredenering, dat opvattingen die overeenstemmen met 'de heersende machtsverhoudingen' beïnvloed zijn door 'de heersende machtsverhoudingen' en minder gangbare opvattingen niet.

Ik denk dat deze theoretische verwarring er uiteindelijk toe leidt dat Meyer er niet in slaagt haar gegevens boven het nivo van een loutere beschrijving van opvattingen uit te tillen. Haar oogmerk is daarbij 'het betrappen' van traditionele normen. Dat is jammer genoeg ook het enige waartoe deze vragenlijsten in staat zijn, omdat ze rechtstreeks uit 'het traditionele patroon' zijn afgeleid.

Bovendien is het zo stereotiep geoperationaliseerd, dat je je bij het lezen van de stroom resultaten voortdurend afvraagt wat de zeggingskracht van dit onderzoek is.³ Wat dacht je van een partner die langer is dan jij? Korter dan? Minder sterk? Of juist ouder? Met meer of minder inkomen? Opleiding? Een extra probleem hierbij is de door Meyer gehanteerde polaire interpretatiestructuur: antwoorden van meisjes worden moeiteloos als het spiegelbeeld van de jongensantwoorden opgevat, wat de 'non-konformistische' antwoorden van de één systematies in de 'traditionele' antwoorden van de ander dwingt. Het sekseverschil wordt zo eenduidig als enige determinant van deze antwoorden gezien, dat een finzinniger analyse van de wijze waarop dit verschil juist binnen deze maatschappelijke groep betekenis krijgt, eigenlijk al bij voorbaat wordt uitgesloten.

De statistische procedures die Meyer voor de meting van opvattingen hanteert, laten daarbij veel te wensen over. Zo baseert ze een analyse van reacties op situatiebeschrijvingen uitsluitend op frekwentieverdelingen van de antwoorden, die verder aan geen enkele statistische berekening of toetsing zijn onderworpen. Haar konklusies over opvattingen zijn veel te stellig gezien de lage betrouwbaarheidscoëffici-

ciënten van de vragenlijsten.⁴ Dat maakt de resultaten niet erg overtuigend.

Verder blijft onduidelijk hoe 'het machtspectief' de gegevens meer reliëf moet geven. Meyer zegt hierover: 'Het probleemverkennd karakter van het onderzoek brengt met zich mee dat een zekere vrijheid wordt genomen bij het koppelen van theoretische inzichten en verwachtingen aan de verkregen onderzoeksresultaten' (p. 112). Dat betekent vooral grote vrijblijvendheid. Vage verwijzingen naar maatschappelijke veranderingen, de opsomming van mogelijke betekenissen van onderzoeksresultaten moeten dan zonder empirische verifikatie, als interpretatiekader functioneren, waarbij het mogelijk blijkt zowel van een gepostuleerde belangentegenstelling (basic conflict) als van gemeenschappelijke belangen tussen mannen en vrouwen uit te gaan. Een dergelijke werkwijze zal mijns inziens evidenties eerder bevestigen dan weerleggen.

Misschien had Joan Meyer veel van de ontstane problemen kunnen voorkomen als zij zich had beperkt tot haar kritiek op sociaal psychologische theorievorming en van hieruit een aantal theoreties relevante vraagstellingen had uitgewerkt. Haar dissertatie heeft de relevantie van dergelijk onderzoek in ieder geval afdoende aangetoond.

Noten

1. Zie: S. Lukes, *Power, a radical view*. Londen (Macmillan Press) 1974.

2. Zie bijvoorbeeld p. 144: 'Op grond van de in deze studie gehanteerde machtstheorie zou het gevonden verschil in opvatting tussen vrouwen en mannen (mannen zijn traditioneler – W.V.) erop wijzen, dat mannen toch over geringer speelruimte beschikken dan vrouwen in deze groep.'

3. Het kan niet genoeg gezegd worden: psychologen doen veel te vaak onderzoek bij psychologiestudenten. Het is jammer, gezien de reikwijdte van Meyers object van onderzoek, dat zij desondanks heeft gemeend studenten als proefpersonen te moeten nemen.

4. Zo op p. 167: vier van de acht alpha's onder de .50!; slechts twee boven de .70 (.75 en .79). Enkel bij 'machismo' zijn beide alpha's (zowel voor vrouwen als voor mannen) boven de .50, zodat strikt genomen dit het enige thema is waar Meyer zich enigszins betrouwbare uitspraken over zou kunnen veroorloven.

De dissertatie is te bestellen door overmaking van f 27,50 op giro nr. 3416232 t.n.v. J. Meyer te Hilversum.

Gegevens over de auteurs

Parveen Adams (1939) doceert psychologie aan de Brunel University in Middlesex.

Mieke Aerts (1952), sociologe, wetenschappelijk medewerkster bij de afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Tjitske Akkerman (1949) studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Elizabeth Cowie (1949) doceert filmwetenschappen aan de University of Kent.

Saskia Grotenhuis (1952) studeerde sociologie en is medewerkster bij de vakgroep onderwijskunde van de subfakulteit opvoedkunde van de Universiteit van Amsterdam.

Juliet Mitchell (1940) doceerde engelse taalwetenschappen en is sinds enkele jaren werkzaam als psychoanalytika.

Annemarie Mol (1959) studeerde medicijnen en filosofie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en is werkzaam aan een onderzoeksproject aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Agnes Sommer (1954) studeerde sociologie en is medewerkster bij het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

